

СРПСКА БАШТИНА

ИНСТИТУТ
ЗА СРПСКУ
КУЛТУРУ

Издавач
Институт за српску културу

За издавача
Проф. др Будимир Алексић

Уређивачки одбор
Проф. др Будимир Алексић, Никшић
Академик Зоран Лакић, Подгорица

Академик Проф. др Алексиос Панагопулос, Грчка
Проф. др ГенADIЈ Филиповић Коваљов, Вороњеж, Русија
Проф. др Ашот Галстјан, Јереван, Јерменија
Доц. др Александар Николаевич Сквозников, Самара, Русија
Др Катина Димитрова, Велико Трново, Република Бугарска
Проф. др Љубомир Милутиновић, Бања Лука
Проф. др Александар Стаматовић, Источно Сарајево
Проф. др Драга Мاستиловић, Источно Сарајево
Проф. др Михаило Шћепановић, Београд
Проф. др Дејан Микавица, Нови Сад
Проф. др Горан Васин, Нови Сад
Проф. др Мирослав Додеровић, Никшић
Доц. др Дмитриј А. Шевченко, Ростов на Дону, Русија
Доц. др Душан Игњатовић, Никшић
Др Звездана Елезовић, Београд
Др Миодраг Чизмовић, Никшић
Др Радисав Маројевић, Никшић
Др Васиљ Јововић, Никшић

Главни уредник
Др Никола Маројевић

Гостујући уредник
Проф. др Слађана Алексић, Косовска Митровица

Штампа
Арт–Графика, Никшић

Тираж
500

Адреса издавача
Булевар 13. јула 21/3, 81400 Никшић, Црна Гора

Часопис је индексиран у:

Часопис је суфинансиран на конкурс Министарства културе Црне Горе за 2023. годину.

СРПСКА БАШТИНА

година VIII, 1
Никшић
2023

Упутство ауторима

Рукописе (до 60 000 знакова) и приказе (до 12 000 знакова) треба слати у електронској форми (са коришћеним фонтовима) на CD-у на поштанску адресу: Институт за српску културу, Булевар 13. јула 21/3, 81400 Никшић, Црна Гора, или на е-mail: marojevicnikola@gmail.com. Комплетан рукопис садржи: пуно име и презиме аутора, пуни наслов рукописа, комплетан списак коришћене литературе, контакт адресе аутора, сажетак (до 150 ријечи) и 5–10 кључних ријечи на језику аутора и једном од свјетских језика.

Цитате који имају три и више редова треба издвојити у тексту увлачењем са лијеве маргине и за једну величину мањим словима. Наслови наведених књига и периодике треба да буду итализовани, а текстове из периодике и зборника треба означавати двоструким наводницима („“), осим у случају да се ради о наводу унутар навода («»).

При упућивању на литературу и при цитирању треба користити харвардски начин: упуте се налазе у самом тексту, у (облим) заградама, гдје треба навести презиме аутора, годину издања текста и број странице (годину и број странице треба раздвојити двотачком), а затим, у списку литературе навести све податке за библиографску јединицу.

Приложени рукописи не смију бити претходно објављивани у цјелини. Рукописе рецензирају два анонимна рецензента.

Instructions for the authors

Manuscripts (to 60 000 characters) and reviews (to 12 000 characters) should be sent in electronic form (together with the used fonts), on a CD, to the following mailing address: Institut za srpsku kulturu, Bulevar 13 jula 21/3, 81400 Niksic, Crna Gora, or by e-mail to marojevicnikola@gmail.com.

A complete manuscript should contain the author's full name, the full title of the manuscript, a complete list of references, the author's contact details, an abstract (up to 150 words) and 5-10 key words in the author's native language as well as in one of the world languages.

The quotations of or exceeding three lines should be separated from the rest of the text by pulling the left margin in and by a font one size smaller from the rest of the text. The titles of the cited books and periodicals should be italicised and the articles from the periodicals and collections should be placed under double quotations („“), unless in those cases in which there is a quotation within a quotation («»).

While referring to the literature and citing sources the authors should apply Harvard referencing style: referencing should be done in the text itself, inside the (round) brackets in which case one should quote the author's surname, publication year and page number (the year and the page number should not be separated by column). When composing a list of references one should quote all the details for each bibliographical unit.

The submitted manuscripts must not be previously published in full.

The manuscripts are read by two anonymous reviewers.

Садржај

Језик и књижевност

РАДМИЛО МАРОЛЕВИЋ, Бранислав Остојић као његошолог	9-46
ЈЕЛЕНА Р. БАЈОВИЋ, Архаизација као преводилачки поступак	47-55
МАРИЈАНА ТЕРИЋ, Елементи постмодернистичке поетике у роману <i>Враћа од ујиробе</i> Мирка Ковача	56-65
АНИЦА М. РАДОСАВЉЕВИЋ, Карактеризација и психологизација лика мајора Гаврила Станковића из романа <i>Време смрти</i> Добрице Ћосића	66-79
СЛОБОДАН М. ЈОВИЋ, Слика тешког дјетињства у поезији Драгана Радуловића	80-88
ДРАГАНА Д. САВИН, Димитрије Ђуровић као лексикограф	89-111
ЗОРИЦА В. СОРАК, Композиција писмених задатака у уџбеницима граматике за други циклус обавезног образовања	112-127
САРА Р. ЈЕКИЋ, (<i>Узалудна</i>) провера песничке карте Драгише Бојовића	128-140

Историја и историографија

ЂОРЂЕ ЂЕКИЋ, Правни положај кћери у Скадарском статуту	143-150
БРАНКО НАДОВЕЗА, Историјска мисао Луке Зрнића	151-157
БРАНКО ШАПОЊИЋ, Устав из 1901. године – политичка позадина.....	158-166
МИЛОШ МАРСЕНИЋ / САША СТАНОЈЕВИЋ, Павле Бакић – последњи српски деспот	167-178
МАЈА ДИМИЋ, Меморијални комплекс – Други пешадијски пук Књаз Михаило „Гвоздени пук“ у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918.	179-187
СВЈЕТЛАНА САМАРЦИЈА, Светосавље и митрополит Амфилохије.....	188-201
ЂОРЂЕ Д. РАДОВАНОВИЋ / ФИЛИП М. ОБРАДОВИЋ, Социјално правна депривација интерно расељених и избеглих лица на Косову и Метохији у оквиру „Косовске кризе“.....	202-217

Прикази

ЖАРКО ЛЕКОВИЋ, Марија Јововић: Благоје Јововић-српски херој у вучјој јазбини	221-225
ЖАРКО ЛЕКОВИЋ, Зборник сериозних историографских радова из историје Црне Горе и Боке Которске	226-230

Жарко Лековић, Зборник вриједних радова из историографије	231–234
Момчило Голићанин, Хајдуковање Лазара Пецирепа	235–237
Голко Кнежевић, Потресна прича о Лори: без граница у мучењу и подношењу мука	238–241

In memoriam

Будимир Алексић, In memoriam: У спомен академику Зорану Лакићу, (31. октобар 1933–20. децембар 2023)	245–248
Будимир Алексић, In memoriam: Академик Каплан Буровић (Ресулбеговић) (Улцињ, 8. август 1934 – Женева, 11. август 2022)	249–252
Горан Васин, In memoriam: Проф. др Дејан Микавица (1964–2022) ...	253–254
Дејан Булатовић Спиридон, Милован Данојлић (1937–2022)	255–256

Архива

Ђорђе Јанковић, Конавле	259–262
--------------------------------------	----------------

СРПСКА БАШТИНА

Језик и књижевност

Радмилко Маројевић
Јелена Р. Бајковић
Маријана Терзић
Аница М. Радосављевић
Слободан М. Јовић
Драгана Д. Савин
Зорница В. Сорок
Сара Р. Јеквић

Бранислав Остојић као његошолог

(Увод. Фрагменти 1–4)

**Проф. др Радмил
Маројевић**

Универзитет у Београду,
Филолошки факултет,
Београд

УДК
811.163.4:821.163.4.09
Петровић Његош П. II

Сажетак: У овом раду¹ разматрају се стихови *Горског вијенца*: Куда си ми улетио [...] брате рано? [ГВ 1913–1914]; а ако нам је мио али својта [ГВ 2150]; нема пуне осамнаест љета(х) [ГВ 1266] и покушаји њиховог тумачења од стране Бранислава Остојића, никшићког професора (Стевановићеве) Синтаксе, у поређењу с претходном и коначном историјом питања. Оставља се научној и стручној јавности да у наслову овога чланка, свако у свом примјерку, стави знаке навода (као „Његошолог“) или да то само подразумејева.

Кључне ријечи: Петар II Петровић-Његош, спјев *Горски вијенац*, Михаило Стевановић, Јевто М. Миловић, Александар Младеновић.

0. Увод

0.1. Серију NN као ЊЕГОШОЛОГ отпочели смо расправом *Михаило Стевановић као његошолог*. (Фрагменти 1–5) [МАРОЈЕВИЋ 2002: 153–172] у зборнику са скупа организованог пред стогодишњицу рођења истакнутог српског граматичара, иначе ментора данашњег кандидата, претендента за звање његошолога. Серију настављају расправе: *Љубомир Дурковић-Јакишић као његошолог*. (Увод. Фрагменти 1–3) [МАРОЈЕВИЋ 2018: 11–24], *Павле Појовић као његошолог*. (Увод. Фрагменти 1–3) [МАРОЈЕВИЋ 2019: 31–43], *Лазо М. Косић као његошолог*: Фрагмент 1. *Ка критичком издању Горског вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2020: 11–33, 176–177]. Серију засад затвара расправа *Радосав Бошковић као његошолог* (Увод. Фрагменти 1–3) [МАРОЈЕВИЋ 2022: 43–76] у часопису *Српски језик*, у броју који је посвећен једном од најзначајнијих слависта своје епохе, и не само своје, који је иначе био други ментор кандидату Остојићу.

Сви аутори који су у серији представљени познати су и признати научници у разним областима а којима не треба доказивати ни њихов значај за његошологију, али

¹ Из пројекта „Пјесничка дјела Петра II Петровића Његоша у оригиналу и руским преводима“ Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци.

сви они заслужују и да се ревалоризују њихови доприноси у укупној историји сваког конкретнoг питања – томе су посвећена наша истраживања у овом рубрици научног рада.

Одавно нам се, међутим, намеће питање – треба ли отпочети и антисерију посвећену псеудоњегошолозима, онима који су претендовали да уђу међу одабране?

0.2. Да посветим пажњу и овом секундарном питању, питању испод прте, односно претендентима којима је намијењена пријетња Јована Вуковића („Ставићу те у фусноту!“), иначе стрица супотписника предметне рецензије, повод је био овај фрагмент из те рецензије: „Није гријех уважавати и истицати своје ставове у први план, али било би коректно бар нотирати и оно са чиме се не слажемо. Не треба прелазити границе коректности занемаривањем свега што постоји“ [Остојић 2022: 3]. „Не лаје куца села ради него себе ради“ један је од фразеологизама које је Његош заборавио да унесе у неки од својих текстова па га зато нема у нашем *Фразеолошком рјечнику Његошевих њесничких дјела* те је и био предмет рецензије. У једном таквом издању даје се само есенција, а не свакојако труње – то је разлог што у овом лексикону нису навођени ни коментарисани Остојићев покушаји тумачења Његошевих стихова, тј. „оно са чиме се не слажемо“. Али зато јесу представљени у монографији *Текстологија Горског вијенца*, која прати наше критичко издање најпознатијег Његошевог дјела [МАРОЈЕВИЋ 2005: 5–34, 227–1000]. Сада су дошли на ред, ти покушаји, да и њих, као цјелину, ревалоризујемо и да одредимо у коју рубрику историје питања их треба смјестити заједно са овим рецензентским покушајем „двојца без кормилара“.

0.3. И други повод смо имали за ову расправу. Научна заједница, и наша и свјетска, добила је озбиљну заштиту од некомпетентног и неправедног рецензирања. Сад се тражи да рецензент наведе један, а у озбиљнијим публикацијама три рада који га квалификују за рецензирање дотичног текста. Размотрићемо, дакле, питање да ли је Бранислав Остојић компетентан да оцјењује мој рад и моје радове.

0.4. У овој расправи користи се израз *двојац без кормилара*. То је спортски термин који је транспонован у фразеологизам у жанру идиома а у значењу ‘двојица незналица, двије незналице’. Док смо имали ону прву, нелекторисану (читај: неписмену), скраћену и непотписану варијанту рецензије, фразеолошки израз је имао једну конкретизацију. Један зналац његошолог, уз то и академик, али прави, прокоментарисао је тај текст овако: „Прочи-тао сам текст и видио како и данас плови двојац без кормилара – АМ и БО који су утврдили да је Драшко од Млетака прескакао ластуку итд.“ Овдје се идиом односи на Александра Младеновића и Бранислава Остојића. Пошто сам добио лекторисану и потписану рецензију, израз сам преусмјерио на БО (=Бранислава Остојића) и НВ (= Ненада Вуковића).

Фрагмент 1: Куда си ми улетио [...] БРАТЕ РАНО? [ГВ 1913 (1)–1914 (2)]

1.1. За разлику од претходних приређивача *Горског вијенца*, ми смо *Тужбалицу сесире Бајрићеве* снабдјели и унутарњом нумерацијом стихова,

па се спорни облик (brate) **рано** налази у припјеву 1914. стиха спјева, а 2. стиха *Тужбалице*. Облик наводимо у контексту синтаксичког периода од седам стихова а у формату основног (научно-популарног) издања:

Куда си ми улетио,
 мој сѡколе,
 од дивнога јата твога
 брате рѧно,
 да л нѣвјѣрнѣ нѣ знѧ Турке
 (Бог их клео!)
 ѣ ѣ тебе преварити,
 дѣвнѧ главо,
 мој свијете изгубљени,
 сунце брате,
 моје ране без пребола,
 рано љута,
 моје очи извађене,
 очни виде?

[ГВ 1913 (1) – 1919 (7)].

У нашем критичком издању [МАРОЈЕВИЋ 2005: 154] наведене стихове прате следеће текстолошке напомене:

1913 *улѣѣио* – радни гл. прид. у аблативном зн. ‘одлетио’ (није рус.) [...]

1914 *рѧно* – прил. у зн. ‘прерано, премлад’ [види т. 4.6.1]

1915 (нѣ) *зна* – 3.л. јд. аориста ‘не знаде’, а не 3.л. јд. презента (нѣ) *знѧ* [...]

1916 *ѣ* – везн. у зн. ‘да’ [...]; (ѣ) *ѣѣ* – 3.л. мн. пом. гл. са изостављеним субјектом [они], а не 3.л. јд. (ѣ) *ѣѣ* са изостављеним субјектом [он] [...]; *дѣвнѧ* – обл. одр.в. (а не неодр.в. *дѣвна*) [...]

Изоставили смо позивање на одговарајуће тачке монографије *Текстологија Горског вијенца*, која је критичком издању приложена, осим т. 4.6.1. [МАРОЈЕВИЋ 2005: 320–332], посвећене питању идентификације граматичког облика *рано* у другом стиху *Тужбалице сесѣре Баѣрићеве*, коме је хтио да дѧ допринос и Бранислав Остојић и тако уђе у ред његошолога епохе. Из наведене тачке *Текстологије* издвојићемо три тумачења облика *рано* у наведеном стиху која су се налазила у конкурентском односу у укупној историји питања (четврто ћемо методолошки занемарити). У неким појединостима допунићемо критичко издање – ретроспективну историју питања ћемо довести до Стефана Митрова Љубише (1) и нагласити разлике између двије монографије Михаила Стевановића, Остојићева учитеља, које су и овога пута на неправи пут одвеле ученика (2).

1.2. Треће тумачење облика *рано* у другом стиху *Тужбалице сесѣре Баѣрићеве*, треће – по редослиједу којим је исказано, образложио је Трифун Ђукић, најприје у критици издања Божицара Ковачевића, који облик није тумачио него је означио акценат: брате рѧно [КОВАЧЕВИЋ 1940: 133]. Ђукић

најприје утврђује „да је овде посреди прилог, а не именица“, а онда, на могући приговор лингвиста и граматичара „да је тај прилог некако сувише, и недозвољено, побегао на крај“, одговара да су сличне инверзије честе у поезији, и баш код Његоша. »Кажите ову мисао мало друкчије, рецимо: / Куда си ми улетио тако рано / од дивнога јата твога, мој соколе! / онда ћете видети поетску логику горњих стихова, која се односи на рано погинулог сокола, коме / „Немаше још двадесет година“. / А да је заиста тако, ево још једног доказа, узетог из простог народа. Питао сам и црногорске тужбарице, којима је, у осталом, овакав стих најближи, да видим како то оне разумеју. И доиста, оне ово и разумеју у том прилошком значењу, које је, у ствари, и најлогичније« [Ђукић 1940: 133]. Тумачење Ђукић затим доноси у коментару уз своја издања *Горског вијенца*: »Инверзија оваквог типа стиховане реченице удаљила је прилог од глагола, те се због тога ова последња реч различито и тумачи. Смисао ових стихова је, дакле, исти као кад би се овако изразило: куда си ми улетио – тако рано / од дивнога јата твога – мој соколе! Овакво значење управо одговара младом Батрићу, „сивоме соколу“, који, како се даље каже, „немаше још двадесет година“, то јест: тек што је развио своја млада крила, а тако је рано одлетео у смрт... / (Напоменућемо да је, услед ове инверзије, г. Решетар реч рано разумео као хрָано, па тако и додао слово х, кога код Његоша није било. Међутим, независно од овога слова, овај смисао не може да се прими, јер сестра брату никад не каже: храни, а нарочито не у Црној Гори, и још уз то сестра Батрићева, која је имала још седам брата! / Други су опет мишљења да то може да значи рано, то јест у смислу рано љута! али ни они немају право; јер уз прву метафору којом сестра Батрића апострофира као сокола, употреба друге метафоре у смислу ране не би, чини нам се, ни песнички била подесна. А Његош је изванредно подесно давао ефекат сваком изразу, као што је, на пример, употребио и то значење у стиху: / моје ране без пребола, / рано љута! / Песничка логика, дакле, говори у прилог значења које ми дајемо горњим стиховима« [Ђукић 1941: 166; исто у: Ђукић 1944: 172–173].

Ђукић, који је заправо коначно ријешио питање значења овог „тамног мјеста“, и у критици, и у оба издања, нетачно цитира 1990. стих: а немаше још двадесет година(х). То је једно. Поред тога, није тачно да је Решетар „и додао слово х“ – Решетар је само акцентом означио да полази од именице (х)рана:

Куда си ми улетио,

мој соколе!

од дивнога јата твога?

брате рָано!

Разлика у самим Решетаревим издањима тиче се интерпункције: у издањима *Горског вијенца* у 1914. стиху испред припјева стоји знак питања [РЕШЕТАР 1890: 183; РЕШЕТАР 1940: 98; исто и у: РЕШЕТАР 1892, 1909, 1920, 1923, 1928], у издању *Целокујних дела* – запета [РЕШЕТАР 1926: 69], а то је Решетар преузео из издања браће Јовановић [ЈОВАНОВИЋИ 1882⁶: 82], што и

јесте текстолошки адекватно рјешење. А слово *х* додао је први коментатор *Горског вијенца* Стефан Митров Љубиша [види т. 1.4].

Јован Вуковић за Ђукићево значење најприје каже: „И поред све логичности у доказивању г. Ђукића не чини нам се убедљиво његово тумачење прилошког значења речи *рано* у овим Његошевим стиховима“. Инверзија у анализираним стиховима „одговарала би стварно Његошеву песничком стилу, али не и стилу народних тужбалица. Припеви у тужбалицама су редовно узвичног вокативног карактера. Зато не би одговарала томе стилу инверсија која би прилог бацила из првог стиха у узвични припев другог стиха. Намеће се питање, је ли Његош једну своју стилску особину унео у тужбалицу која је по свему другом очувала особине народног стила. [...] Инверсија у којој би прилог *рано* овако дошао у припеву била би необична у народној поезији уопште, не само у тужбалицама. То би морала бити само Његошева одлика стила“ [ВУКОВИЋ 1942: 218].

Вуковић у наставку наводи „једну занимљиву ствар“ у којој би „Ђукић могао наћи поткрепљење за своје схватање, и што би његовом тумачењу дало несумњиво прилог вероватноће“ [ВУКОВИЋ 1942: 218]. Наиме, у постхумно објављеној књизи *Животи и обичаји народа српскога* (1867), на крају одјелка „Смрт“, Вук Караџић каже: „На свршетку овога народног нарицања додаћу још из *Горског вијенца* владике Црногорског П. П. Њ. нарицање сестре Батрићеве за братом. Ја не ћу рећи да је ово сестра Батрићева или друга каква Црногорка све овако сложила или намјестила, али се за цијело може казати да овдје нема ни једне ријечи коју покајнице у Црној Гори нијесу говориле. Камо срећа да сви наши списатељи сва дјела своја, барем кад пишу о народнијем стварима, овако пишу народнијем духом и језиком! Онда би се и њихове умотворине по свијету хвалиле и славиле као народне што се хвале и славе. Ево тога нарицања: [...]“, па у цјелини наводи Његошеву *Тужбалицу сестре Батрићеве*. Припјев другог стиха у Вуковој публикацији гласи: „brate, рано!“ [КАРАЏИЋ 1972 XVII: 275–278]. „Одвајање запетом *рано* од вокатива *brate* показује јасно да је онај ко је то учињено подразумевао ту прилог *рано*, јер Вук не одваја два вокатива именица у оваквим вокативним изразима“; ако је то урадио Вук, онда би то значило да се „Ђукићево тумачење потпуно слаже с Вуковим разумевањем Његошева текста“ – закључује Јован Вуковић [ВУКОВИЋ 1942: 218].

Значењу облика *рано* у 1913. стиху *Горског вијенца* посветио је пажњу и Михаило Стевановић, у обје своје монографије, али уз извјесне разлике.

Прво ћемо навести позицију која је истовјетна у двјема монографијама. Коментатор указује да је наведени облик „М. Решетар схватао као именицу *хра́на* (без почетног *х*). А на такво се тумачење осврнуо Д. Вушовић с напоменом да брат за сестру није *х р а н а*, као што је син за мајку. Да је то мати за сином нарицала приговора, ни по Вушовићу, не би могло бити. Сестра погинулог брата, међутим, ословљава као *ра̀ну* (brate ра̀но, ра̀не моје, братска ра̀но итд.). И то је несумњиво тачно. У нарицању за погинулим, односно умрлим, не ословљава се, истина, само брат тако, него погинули (односно умрли) уопште, па био то брат, син, отац или други неки сродник, свако, уосталом, чија погибија одн. смрт уопште, наноси бол. Па

и у стереотипном нарицању, у нарицању по занату, онај за киме се нариче обично се ословљава са *рѣна*. И Вушовићево је идентификовање ове речи свакако много прихватљивије. Н. Банашевић ипак сматра да и сестра брату може рећи – *браїѣ (х)рѣно*. И то је делимице тачно. Истина, не како он мисли, у буквалном смислу, него у значењу речи заштито, узданице [...]. Трифун Ђукић друкчије и од Решетара и од Вушовића, и од свих других који се опредељују за једно или друго значење – реч *рано* сматра прилогом. И сигурно, не без разлога, иако је она као прилог, врло далеко од места које јој по уобичајеном реду речи припада. Глаголски придев *улейѣио* који прилог *рано* одређује на крају је првог стиха пре припева уза њ, а *рано* на самом крају припева, и то и иза другог стиха. Инверзија је, што ни Ђукић није пропустио да истакне, одиста велика, раздаљина између две речи по функцији тесно везане доста неуобичајена. Али, не само овде него и на више других места у Његошеву спеву“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 108; цит. по: СТЕВАНОВИЋ 1990: 168–169 (исправили смо штампарске грешке)], закључује аутор па наводи у првој монографији још један, а у другој још три примјера инверзије. Затим указује да спорни облик сестра Батрићева није употребила „у значењу именице *хрѣна*, већ или као именицу *рѣна* или као прилог *рѣно*. Ми бисмо, штавише, били склони да верујемо у ово последње значење. На то нас наводи објашњење значења других неких речи из ова два стиха, односно објашњење њихових функција“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 109; цит. по: СТЕВАНОВИЋ 1990: 169].

Полемишући с Банашевићем, Михаило Стевановић наводи, али само у другој својој монографији, још један аргуменат у корист Ђукићева тумачења: »И сасвим је тачно доиста да рефрен иде непосредно иза онога чега је рефрен. Али ипак није немогуће да, пошто већ иза првог има одговарајући рефрен, одредба глагола из првог стиха, дође управо на крају другог узетог заједно и са рефреном, којему *рано* само метрички, али лингвистички не припада. Овако су, несумњиво, схватање имали и приређивачи Горског вијенца у издањима „Просвете“ и „Обода“ (Јатковић и Бошковић) кад су, сасвим исправно, *рано*, зарезом одвојили од *браїѣ*. Тим су они рекли и да *рано* није вокатив именице *рана*, него, значи, прилог« [СТЕВАНОВИЋ 1990: 169]. Овом допуном Стевановић се још јасније определијелио за прилошко тумачење облика *рѣно*.

С друге стране, при објашњењу синтагме *од дивнога јатѣа*, послје констатације да неvezанам слогом казани анализирани стихови значе ‘камо си ми, брате, тако рано одлетео од свога дивнога јата’, у другој монографији [уп.: СТЕВАНОВИЋ 1990: 172] изоставља из прве монографије завршетак пасуса: „А допуштамо и да *рано* није прилог, него да као вокатив именице *рана*, иде непосредно уз именицу *браїѣ*. Све је остало за нас несумњиво употребљено са смислом који смо овде навели“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 110]. Изоставио је и слједећи пасус који се тиче двију напомена поводом Банашевићева коментара [види т. 1.4].

1.3. Друго тумачење облика *рано* у другом стиху *Тужбалице сесїѣре Баїѣрићеве*, друго – по редослиједу којим је исказано, а по коме је облик *рѣно* вокатив именице *рѣна*, образложио је Данило Вушовић: „[...] г. Решетар је

погрешно схватио реч *рано* и означио је акцентом *ра̑но* т. ј. *храно*. Међутим ту реч треба читати *ра̑но*, јер је погинули Батрић за сестру *ра̑на*, *бол*, а не *храна*. / Да је то тако јасно се види из једног даљег стиха те тужбалице: / – Моје ране без пребола, / *рано* љута! / (т. ј. брате, рано љута!) Али као најбољи доказ за такво тумачење речи *рана*, несумњиво је тај, што се она у Ц. Гори, у овом и сличном случају, само тако разуме и изговара. Наводимо овде, да су врло чести рефрени у црногорским тужбалицама: *бра̑иѐ ра̑но!*, *свекре ра̑но!*, *бабо ра̑но!* и сл. и увек је покојник, за жену која за њим тужи, само *ра̑на*, а никад *храна*“ [Вушовић 1929: 79 (исправили смо штампарску грешку)]. У складу са овим тумачењем, Вушовић је у својим издањима *Горског вијенца* у припјеву 1914. стиха на анализираном облику ставио краткосилазни акценат, без запете испред њега: брате *ра̑но* [Вушовић 1935: 59], брате *ра̑но!* [Вушовић 1936: 65], што је Ђуза Радовић без коментара прихватио: брате *ра̑но!* [Радовић 1947: 131].

Овдје додајемо да у постхумно објављеном коментару *Горског вијенца* Данила Вушовића недостају објашњења стихова *Тужбалице сесѝре Ба̑ирићеве* [уп. Вушовић 2004: 209].

За Вушовићево значење Јован Вуковић каже: ако би се претпоставила напоредност вокатива *ра̑но* и *ра̑но* и у Црној Гори, „онда су Решетаров вокатив *ра̑но* и Вушовићев *ра̑но* и један и други произвољна тумачења од две могућности сасвим једнаке вероватноће. Али мени се чини да је Решетаров вокатив необичан у Црној Гори, ако би се тамо и могао наћи, па тим Вушовићево тумачење има много више вероватности“ [Вуковић 1942: 217–218]. И у закључку чланка Вуковић даје предност Вушовићевом тумачењу: „Сва три, дакле, значења речи *рано* у овим стиховима могу се доказивати, али ја бих рекао да је највероватније значење које јој је дао Данило Вушовић“ [Вуковић 1942: 217–218].

За Вушовићево тумачење определијелио се и Слободан Томовић: „Брате рано“ изазива значајне семантичке расправе. Неки коментатори *Горског вијенца* ово узимају у смислу: „брате храниоче“. Други мисле да је ријеч о томе да је брат рано, прерано, млад погинуо. Постоји и тумачење по којем ово значи: „брате мили“, што долази од арапске ријечи *ра'на*. Но, највероватније је тумачење да сестра психички бол за погинулим братом доживљава као истинску рану. Да је ово тумачење најисправније, томе иде у прилог и један од следећих стихова у истоименој тужбалици [Томовић 1986: 267; исто у: Томовић 1999: 574], па и он наводи 1918. стих као потврду.

1.4. Прво тумачење облика *рано* у другом стиху *Тужбалице сесѝре Ба̑ирићеве*, прво – по редослиједу којим је исказано, а по коме је облик *ра̑но* вокатив именице *ра̑на*, везује се за Милана Решетара, који стих није објашњавао, него је ријеч акцентовао: брате *ра̑но!* [Решетар 1890: 183; Решетар 1940: 98], „схватајући је као вокатив од именице *ра̑на* (*храна*)“ [Вуковић 1942: 216–217].

У досадашњој историји питања није поменуто да је од овог тумачења први полазио Стефан Митров Љубиша: он није стављао акценат него је додао иницијално х. Прва два стиха *Тужбалице сесѝре Ба̑ирићеве* у његовом издању гласе:

Kuda si mi uletio,
 Moj sokole,
 Od divnoga jata tvoga,
 Brate hrano?

Уз други стих Љубиша везује следећи коментар: *Što si izletio iz svojega društva, a u tugje uletio?* [ЉУБИША 1868/2017: 97 (нап. 1)].

За Решетарево значење Јован Вуковић каже: „Колико је мени познато, сви они којима су ближи по локалном језичком осећању Његошеви изрази, данас не читају у овим стиховима реч *рано* са дугим низлазним акцентом, – и, чини ми се, сасвим далеко је израз *бра̏ће ра̏но* [*ра̏но* – Р. М.] од онога што даје локалну боју Његошеву језику и његовој песничкој дикцији. У Црној Гори и њој ближим крајевима, где ова врста поезије и данас постоји у народу, и где је овај припев врло обичан у тужбалицама, не верујем да ће се друкчије изговорити него *бра̏ће ра̏но*! Сви ми који смо из тих крајева, имали смо прилике да чујемо у овом припеву само овај акценат. Па ипак има једна чињеница која нам не допушта да олако пређемо преко Решетарова тумачења овога изрази. И поред тога што смо ми навикли само на акценат и значење *бра̏ће ра̏но*, има, збиља, један јасан доказ да се у тужбалицама нашим налази и израз *бра̏ће ра̏но* са Решетаровим значењем и акцентом“, па наводи да је Вук на једном мјесту забиљежио у тужбалицама прозодијски лик *ра̏но*: Шуњо ра̏но! [*Животи и обичаји народа српскога*, 1867, стр. 183]. „Тај забележени акценат нам несумњиво показује да је Вук тако чуо ту реч, и да је хтео означити је да би се разликовао овај вокатив од вокатива *ра̏но* који често у овим тужбалицама долази“ [ВУКОВИЋ 1942: 217].

Решетарево тумачење бранио је Никола Банашевић већ у свом првом издању *Горског вијенца*: »Већ је у ст. 1140. именица *храна* употребљена у облику *ра̏на*: *Крв је људска ра̏на нао̏йака*. У рефрену ст. 1914, *бра̏ће рано*! значи: брате узданицо (А. Шмаус је добро превео: Bruderhorst du!). Оваква семантичка еволуција именице *рана* (храна) разумљива је кад се узму у обзир некадашњи социјални односи у сељачким срединама нашега народа, где су жене и девојке сматрале мушкарце као кућне старешине још од њихова детињства. Да би се поткрепило ово објашњење постанка и значења именице *рано*, може се додати да се једна сродна реч давала од милоште чак и животињама. Вук у *Рјечнику*, уз превод именице *хранити̏љ*, додаје: „хранитељу мој (кажу волу кад га милују); Кам’ волови, моји хранитељи!“ Т. Ђукић је раније приговарао да сестра не очекује од брата никакву материјалну помоћ (*храну*), али он није водио рачуна о семантичкој еволуцији ове речи на којој је овде указано. Према Ђукићевом тумачењу, рефрен *бра̏ће, ра̏но* (тако он акцентује) значи „тако рано“ (тј. прерано), а као реченички додатак удаљен је од глагола, ст. 1913, *уле̏тио*. Томе тумачењу се противи структура тужбалице: рефрен 1914. стиха не може бити додатак глаголу 1913. стиха. Сем тога, Црногорцу се није пребацивало кад је рано полазио у борбу. – Још једно тумачење овог рефрена, према коме би *рано* значило *рано* од оружја (*vulnus*) није у сагласности с карактером Батрићеве сестре и с првим рефреном *мој соколе*. У овој тужбалици употребљава се ова именица с таквим значењем, али у другим контекстима и заједно с неким епи-

тетом (*моје ране, рано љуџа, љросџе ране, љуџе ране*)» [БАНАШЕВИЋ 1973: 337; исто у: БАНАШЕВИЋ 1990: 337].

На Банашевићево тумачење односе се највише двије напомене које додаје Михаило Стевановић, али само у првој монографији: „Две напомене чињене од стране коментатора: једна у прилог мишљења да се и брату може говорити *храно*, када се то чак и животињама говори, и друга против тумачења да је *рано* употребљено као прилог с напоменом да за Црногорце никад није било рано ступити у борбу против непријатеља – свакако су и једна и друга вербално тачне. За прво се наводи као доказ да се у народу *во* зове хранитељем, и да потврду за ово даје Вук. А ми можемо рећи да је то врло распрострањено, шта више, у сељачким срединама, где су волови на хлебу, као главној исхрани народа, сарадници са онима што ору земљу (волонима свакако) и жито сеју. Није нам познато да се друге животиње називају хранитељима. Истина, ништа не би необично било да власник кирицијског коња, рецимо, или који било члан породице тога власника, назове хранитељем. Али потврде за ово у досадашњим нашим речницима не налазимо. Сложићемо се и са мишљењем да за Црногорце у прошлости углавном никад није прерано било ступити у борбу с Турцима. Али ћемо се опет, и свакако сви, сложити да се свакоме ко млад погине у борби може рећи, и говори се, да је рано погинуо. То се, уосталом, често каже и за људе у поодмаклим годинама, и кад умру природном смрћу. Поготову ово кажу жене које наричу за погинулима и умрлима“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 110–111]. У другој монографији овог пасуса нема [уп.: СТЕВАНОВИЋ 1990: 172].

1.5. Двјема студијама објављеним у *Зборнику Маџице српске за књижевност и језик*, од којих се једна тичала граматичке реконструкције: *Значење 1914. сџиха Горског вијенца (облик рано у другом сџиху Тужбалице сесџре Баџрићеве)* [МАРОЈЕВИЋ 2003: 95–107], а друга лексичке реконструкције: *Значење 1913. сџиха Горског вијенца (облик улетџо у џрвом сџиху Тужбалице сесџре Баџрићеве)* [МАРОЈЕВИЋ 2001: 353–366], а које су потом укључене у критичко издање спјева [МАРОЈЕВИЋ 2005: 320–332, 380–395] стављена је тачка на освјетљење двају узајамно повезаних „тамних мјеста“ *Горског вијенца*: народне тужбалице у Његошевој Црној Гори свједоче да глаголски облик (тамо си ми) *улетџо* има, као дијалекатски архаизам, значење ‘(у смрт си ми) одлетџо’, што је и требало доказати.

1.6. У овако сложеном питању, у позицији у којој су се удружили један лексичко-семантички и један формалнограматички али и лексички проблем, покушао је да нађе улазницу за његошологију Бранислав Остојић, академик овдашњи. И зајавио је ту улазницу новинским чланком у титовградској ревији *Овдје*, која није имала никакву научну валоризацију у смислу рецензирања и стручне експертизе. Притом је хтио да у његошологију уђе истовремено на двоје врата: да оспори једно нетачно тумачење, које је одавно било одбачено, и да оснажи друго нетачно тумачење, које је одавно било оспорено; тачно тумачење заобилази у великом луку.

Прво ћемо размотрити Остојићево оспоравање првог тумачења облика *рано* у другом стиху *Тужбалице сесџре Баџрићеве* наводећи најприје мериторну оцјену из критичког издања *Горског вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2005:

322]: Решетарево тумачење убједљиво су оспорили Трифун Ђукић: „Реч храно у овоме смислу који се придаје сестри Батрићевој у Црној Гори се мало употребљава, а *сестра браћа иако не ословљава нигде*“ [Ђукић 1940: 132]; „овај смисао не може да се прими, јер сестра брату никад не каже: храно, а нарочито не у Црној Гори, и још уз то сестра Батрићева, која је имала још седам брата!“ [Ђукић 1941: 166; исто у: Ђукић 1944: 173], Вукић М. Мићовић: „У значењу *храна* (брате, хрѧно) ова реч не долази уопште у обзир јер се она у овој вези и значењу не говори у Црној Гори, а чак и кад би се говорила, то не би никад рекла сестра, и то још удата“ [Мићовић 1961: 19] и Бранислав Остојић: „Црногорка се никада не би обратила млађем брату као храниоцу, поготову не жена удата која поред мужа има свекра и дјевера“ [Остојић 1976: 13; исто у: Остојић 1997: 106]. Да је сестра Батрићева била удата, види се по томе што она са другим покајницама иде „уз поље“, што значи у правцу Цуца; кога она има у дому није познато, бар не из самога спјева.

А сад да оцијенимо ваљаност куцања на прва врата његошологије Стевановићева ученика: је ли питање којим се бави важно – јесте; је ли тумачење ново – није; је ли објашњење тачно – па и није: тачно је само оно што је преузео од претходника, а све што је у објашњењу ново потпуно је произвољно. Ђукићева и Мићовићева аргументација се допуњују (да је сестра погинулога Батрића Перовог сина а унука Вучићева имала још седморицу браће и да је била удата), и све је то историјски тачно. Да је Батрић млађи брат анонимне сестре не знамо (а то није ни важно), и да ли су јој муж и свекар живи не знамо, не знамо ни да ли је имала дјевера – све то је његошолог у покушају измислио како би се његово објашњење одликовало неком новином те да се не би видјело да је објашњење коментатор само преписао, и наопако преиначио.

Прва врата, дакле, она која иду према Његошевом дјелу заобилазно, остала су за Остојића као новинара – замандаљена: Што се мрчй када коват нећеш? [ГВ 541].

1.7. Друга врата, она која иду према Његошевом дјелу директно, као да су се мало одшкринула – тако се оцјењује Остојићево оснаживање другог (како се испоставило: нетачног) тумачења облика *рано* у другом стиху *Тужбалице сестре Батрићеве* према мериторној оцјени приређивача критичког издања *Горског вијенца* [МАРОЈЕВИЋ 2005: 324–325, 330–331]. Та оцјена се даје у два пасуса.

Први пасус, иницијални: Вушовићево тумачење прихватио је и новом аргументацијом поткријепио Бранислав Остојић. У посебном чланку под насловом *Смисао синтагме „браће рано“ у Горском вијенцу* он је, суптилно лингвистичком анализом, показао све предности наведеног тумачења за разумијевање поетске структуре Тужбалице. При том аутор наводи, као први аргуменат, да „ни у једном рефрену од укупно 51, колико их има наведена тужбалица, нема прилошких ријечи којима би се блокирао глаголски облик“ [Остојић 1976: 13; Остојић 1997: 103] и да су у рефренима наглашени статички елементи: „Динамика је блокирана већ одмах рефреном *браће рано* са именицом у свом другом дијелу да би затим продужила своје тра-

јање у тој заустављености и на крају достигла врхунац преко клетве – *главари се скаменили! – кам им у дом!*“ [Остојић 1976: 13; уп. Остојић 1997: 103]. Друго, ако се пође од вокатива *ра̑но*, повећава се предвидљивост садржаја „у контексту са осталим рефренима“ и остварује се „већа количина информације на поетском плану“ [Остојић 1976: 13; Остојић 1997: 104–105]. Треће, „лексема *рано* ступа у везу у цјелокупној тужбалици са осталим не својим стандардним значењем, већ далеко ширим могућностима семантичког спектра, односно могућностима асоцијативних веза“ [Остојић 1976: 13; Остојић 1997: 105]. Остојић закључује, што би се могло сматрати четвртим аргументом, да се тужилца „мајсторски идентификовала с отвореном раном“: „Кроз цијелу тужбалицу семантички доминира именица *рана* (vulnus). У рефренима она је увијек носилац семантичке вриједности цијелог стиха, увијек је доминантна не само семантички већ и синтаксички“ [Остојић 1976: 13; Остојић 1997: 104, 107].

Други пасус, закључни: Друго, Вушовићево тумачење, нарочито поткријељено новом лингвопоетичком аргументацијом Б. Остојића, могло би се оставити као алтернативно. Ако би се пошло од друкчије семантизације глаголског облика *улеѣишо*, коју образлаже, почев од свог трећег издања *Горског вијенца*, Никола Банашевић: „Батрић заправо није одлетео него је управо улетео у клопку“, „неопрезно је улетео у крвничке руке неверног Османа Ћоровића“ [БАНАШЕВИЋ 1983: 410–411; БАНАШЕВИЋ 1990: 410–411] – оно би се морало прихватити као основно. Банашевићево објашњење глаголског облика *улеѣишо* не може се, међутим, лингвистички одржати [види: МАРОЈЕВИЋ 2005: 380–395], па тиме и Вушовићево и Остојевићево тумачење облика као вокатива *ра̑но* губи на увјерљивости. – Тако смо закључили прије осамнаест година.

1.8. Друга врата, она која иду ка Његошу директно те су се као мало била одшкринула, пред Остојићем су се с треском залупила: није аутор новинског чланка успио да уђе у ред његошолога епохе, у свом првом покушају. А ево зашто.

Бирајући између Стевановићевог (како се испоставило: тачног) и нетачног тумачења (Вушовићевог), Остојић је овога пута изабрао – нетачно. Тиме је, изгледало је, бар демантовао Драгољуба Петровића који га је сликовито назвао „лингвистом који је прочитао једну књигу“ (мислио је на Стевановићеву *Синџаксу*). Ја сам покушао, у полемици у *Лейџојису Мајџице српске*, да Остојића одбраним, али добих опомену од пјесника: Што га брани кад га не одбрани? [ГВ 30].

И овај избор нетачног а не Стевановићевог тумачења ипак је резултат неспоразума: Остојић је мислио да је Стевановић, у првој монографији, држао да су оба тумачења, Вушовићево и Ђукићево, подједнако добра, тј. да су алтернативна. Стевановић се, међутим, у другој монографији, као што смо видјели, изричито опредјељује за Ђукићево игноришући потпуно свог никшићког ђака и његово писаније.

Могуће је, међутим, и мало друкчије објашњење, и то не једно него два. Прво: пошто се појавила Стевановићева књига, крајем исте године ђак жури да објави свој новински чланак и да забашури да је узео једно од два

алтернативна тумачења, како је мислио, свога учитеља, а да га и не помене. Друго: и тада је ученик каснио у праћењу релевантне литературе, па није ни знао за Стевановићеву књигу, па је *улејшио* у тешко питање (*улејшио* у акузативном, а не у аблативном значењу).

А је ли то писаније у ревији *Овдје* стварно Остојићево, говори ли то у њему Остојић као језичка личност? Наравно да не говори: кроз аргументацију коју потписује Стевановићев ђак проговара професор Душан Јовић као језичка личност, то је он написао или издиктирао.

Не би ово био једини случај ауторског израбљивања београдских гостујућих професора и плагијата Бранислава Остојића. Најеклатантнији примјер је дописивање свог имена на књизи Радоја Симића *Фонологија српскохрватског језика*: Остојић није био у стању ни да ијекавизира Симићев текст него је то учинио Драго Тешановић, данас редовни професор на Филолошком факултету у Бањој Луци. Да би склонио незгодног свједока, Остојић је негативном рецензијом отјерао асистента Тешановића с Педагошког односно Филозофског, данас Филолошког факултета у Никшићу...

Фрагмент 2: А АКО НАМ ЈЕ МИО АЛИ СВОЈТА [ГВ 2150]

2.1. Двадесет година послје онако неуспјешног дебија, залета у његошологију у жанру новинског чланка, Бранислав Остојић се усудио да у Његошеве одаје уђе кроз друго двоје врата. А на то се осмјелио пошто га је талас антибирократске револуције довео до чланства Црногорске академије наука и умјетности (ЦАНУ), по оној народној: *и ми коња за ѿрку имамо*, па је могао да као академик, без рецензирања по тадашњем обичају, пласира свој нови покушај, али сад у жанру научне расправе, у зборнику посвећеном никшићком гостујућем професору Живојину-Цилу Станојчићу. Ја сам предложио, а чланови Уређивачког одбора прихватише, да то буде први број научног часописа *Studia serbica et slavica*, Серија I: *Српски језик*. (Први назив, на предлог професора Боже Ћорића, преведен је на српски: *Сјудује српске и словенске*.) Остојић се у новом часопису огледао у текстологији *Горског вијенца* на примјеру стихова из наслова овог и наредног фрагмента наше расправе.

Вербализација текста, тј. подјела текста на ријечи као лексичке, лексичко-граматичке и граматичке јединице, један је од најсложенијих задатака који су постављени пред приређиваче *Горског вијенца*. Једно од таквих „тамних мјеста“ јесте и први полустих 2150. стиха, из реплике коју говори [БАБА] (реконструирамо говорно лице). Реплика се састоји од два синтаксичка периода; навешћемо их најприје оба у формату основног издања према ЦИД-овој публикацији из 2021. године:

Купимо се на мједено гувно
(нико не зна дѡ нѡс ђе је оно),
на вратила ђ Мѡрчу јашемо,
договоре кријући чинимо
какво ћемо зло учинит кѡме;

живином се сваком промећемо;
 возимо се на сребрна весла –
 лађа нам је кора од јајета.
 Зла мрзнѡме чинит не можемо,
 а ѡко нам је мѡо али својта –
 траг по трагу његов ископамо.

[ГВ 2141–2151].

У нашем критичком издању [МАРОЈЕВИЋ 2005: 172–173] наведене стихове прате сљедеће текстолошке напомене:

2141 (на) *мјѣденѡ гувно* – ак. у зн. лок. ‘(на) мједеном гувну’ [...]

2142 *дѡ (нѡс)* – везн. за изузимање у зн. ‘осим (нас)’, а не предл. *дѡ (нѡс)* [...]

2143 (на) *врѡиѡила* – ак. у зн. лок. ‘(на) вратилима’ [...]; *ѡ Мѡрчу* – фраз. овдје ‘неколико дана прије Марча’, *Мѡрѡч* – 5. март по Јулијанском календару, дан преподобног Марка, данас 1/14. март, светац уочи којег се купе вјештице [...]

2145 *кѡме* – дат. зам. *кѡ* [...]

2146 ст. зн. ‘у свакојакѡ животиње се претварамо’

2147 (на) *срѣбрнѡ весла* – ак. у зн. лок. ‘(на) сребрним веслима’ [...]

2149 *мрзнѡме* – ‘ономе који нам је мрзан, ако нам је неко мрзан’

2150 *а ѡко нам је* – дифтоншки степен контр. двају *а* у проклизи [...]; *ѡко* – условни везн. (а не супротни везн. *а* и ном. зам. *кѡ*) [види т. 10.2.5]; *али* – раставни везн. у зн. ‘или’ [...]

2150–2151 Вук наводи пословице: **Вјештица на своју крв трчи** [КАРАЦИЋ 1849: 36]; **Куд ће вјештица до у свој род?** [КАРАЦИЋ 1849: 163]

Посљедња три стиха реплике навешћемо и у формату критичког издања [МАРОЈЕВИЋ 2005: 173]:

Зла мрзномѡ [мрзнѡме] чинит не можемо,

ѡко нам је [ѡконамѡ] мио али својта –

траг по трагу његов ископамо.

[ГВ 2149–2151].

Као што видимо, разлика је ортографска: према новим научним сазнањима до којих смо дошли [МАРОЈЕВИЋ 2021⁶], у првом полустиху 2150. стиха неће бити нарушен изосилабизам ако би се и написало: **а ако нам је** (ако се не изговори побочни акценат на везнику *а*, а он би се реализовао само приликом посебног наглашавања које овдје не би семантички одговарало, стилски неутралан изговор његов испред ријечи која почиње са *а*- био би несловни). Корекција је само ортографска, док се ортоепска реконструкција не мијења, као ни текстолошка напомена.

Изоставили смо позивање на одговарајуће тачке монографије *Текстологија Горског вијенца*, која је критичком издању приложена, осим т. 10.2.5 [МАРОЈЕВИЋ 2005: 879–882], посвећене питању вербализације текста, односно реконструкцији састављеног писања у 2150. стиху *Горског вијенца*, из које ћемо

селектовати најприје нетачно објашњење (Јевта Миловића), а онда и тачно (наше) објашњење.

Вербализација 2150. стиха *Горског вијенца* прије критичког издања разматрана је у фрагменту 5 расправе *Михаило Сїевановић као његошолог* [МАРОЈЕВИЋ 2002: 165–168].

2.2. Да ли ћемо исправљати 2150. стих првог издања *Горског вијенца*: **Ако намъ є mio али својта**, [МЕДАКОВИЋ 1847: 88], то зависи од значења које наведеном сегменту приписујемо. Ако задржимо састављено писање, полазићемо од условног везника *ако*, ако примијенимо растављено писање, што је први учинио Лука Грђић-Бјелокосић (1897), реконструисали бисмо супротни везник *а* и номинатив замјенице *ко*. У *Текстологији Горског вијенца* оцијенили смо да су мишљење Јевта М. Миловића да *ако* „треба раздвојити и онда се тек добија прави смисао стихова“ [МИЛОВИЋ 1965: 65; цит. по: Миловић 1983: 366] те захтјев Александра Младеновића да „овај спојено одштампани пример треба раздвојити“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 33] сувише аподиктички. Смисао имају стихови, али један смисао, и кад се пође од условног везника *ако*, и имају смисао, али други, кад се пође од супротног везника *а* и замјенице *ко*. Обје интерпретације, граматички гледано, подједнако су могуће. Миловићево тумачење било би прихватљивије кад би стих значео да вјештице свакоме ко им је „mio али својта“ траг по трагу ископају. Али он то сигурно не значи. Зато смо се ми и определијели за класичну вербализацију текста (само што смо умјесто запете на крају 2150. стиха ставили повлаку), наводећи за њу два аргумента: 1° вјештице се договарају какво ће зло учинити коме, али увијек то не могу да остваре: ако им је тај мрзан – не могу му чинити зла, а ако им је он mio или својта – траг по трагу његов ископају; 2° прихватањем овог тумачења не мијења се ортографија изворног издања, тј. не мора се реконструисати штампарска грешка у првом издању. У складу са новим, изворним читањем текста *Горског вијенца* и новим, изворним тумачењем Његошевог десетерца, по којем у Његошевом пјесничком тексту налазимо бројне и разноврсне типове фонетских дифтонга који не нарушавају десетосложну силабичку структуру него је напротив чине ритмички разноврснијом, у првом полустиху 2150. стиха, на граници супротног везника *а* и условног везника *ако*, ми смо, најприје у првом дијелу студије *Нека ѿишћања кришике ѿексиа Горског вијенца*, алтернативно реконструисали контракцију вокала, и то дифтоншки степен контракције: *ако* [ʰako] = *а ако* [МАРОЈЕВИЋ 1999: 126; прештампано у: МАРОЈЕВИЋ 2000/2016: 346]. Наравно, код овог алтернативног текстолошког рјешења морамо остати код тумачења да је у Његошевом стиху посвједочен везник *ако*, а не – како је то предложио Јевто М. Миловић – односна замјеница *ко*. Таквом тумачењу дајемо предност и иначе, тј. и ако не бисмо реконструисали контракцију вокала у проклази (само што бисмо у том случају оставили тачку и запету на крају 2149. стиха, тј. интерпункцију бисмо прилагодили таквој интерпретацији). Треба још напоменути да стих *Зла мрзnome чиниѿ не можемо* не значи: „зла не можемо чинити ономе који је омражен (ономе кога мрзе)“ [МЛАДЕНОВИЋ 1996: 232], него: не можемо чинити зло ономе кога ми (= вјештице) мрзимо, ако је нама (= вјешти-

цама) мрзан (мисли се, наравно, на оног за кога су се вјештице претходно договориле да му учине какво зло), што уопште не значи да је он – омражен.

У издању за које је предсједник Редакционог одбора био Бранислав Остојић Александар Младеновић је коментар мало поправио (кога мрзе → кога мрзимо), али је тумачење у цјелини остало нетачно: „зла не можемо чинити ономе који је омражен, ономе кога мрзимо, а ономе ко нам је мио или род, његове потомке све до последњег уништавамо (Миловић 1965 55)“ [Младеновић 2005: 148].

2.3. Гријех Михаила Стевановића је само један – приклонио се погрешној вербализацији текста и нетачном тумачењу, али он своје претходнике наводи.

Своје тумачење 2150. стиха *Горског вијенца* он је овако образложио: „Ми сматрамо да Н. Банашевић с разлогом одаје признање Ј. Миловићу, који је (у *Zadarskoj reviji* XIV, 65) скренуо пажњу на погрешно преношење ортографске грешке из I издања Вијенца, у којем је заједничким писањем везника *a* с односно-упитном заменицом *ко* промењен смисао и однос посебних реченица у сложеној – / Зла мрзnome чинит не можемо, / а ко нам је мио или својта, / траг по трагу његов ископамо (2149–2151), / од којих је друга, која почиње са *a ко*, независна супротна реченица у односу на непосредно претходну. Тако их је песник свакако замишљао, јер цела мисао тек тако схваћених ових стихова има свој смисао. Њом се хтелo рећи: да траг по трагу ископају ономе ко им је мио или својта. Заменица (*ко*) ту, дакле, мора постојати. Спајањем те заменице с непосредно претходним *a* добија се везник *ако*, а неопходне заменице нестaje. Онда однос реченица постаје зависан, и из таквог односа произилази смисао реченица да не могу учинити зла мрзnome ако им је мио или својта. А то је бесмислица, јер мрзни не може бити мио, макар био и својта. А осим тога, трећи сад наведени стих у томе случају висио би сам за себе, одвојен од два претходна“ [СТЕВАНОВИЋ 1976: 116; цит. по: СТЕВАНОВИЋ 1990: 181 (у оба издања 2150. стих се нетачно наводи: умјесто „или“ треба да стоји *али*)].

2.4. Гријех Бранислава Остојића није само у томе што се и он приклонио погрешној вербализацији текста и нетачном тумачењу, него и у томе што он плагира свога професора, а тај је гријех неопростив.

Стевановићево тумачење 2150. стиха *Горског вијенца* Остојић је парafразирао (не позивајући се при том на Стевановића): »Правописна грешка из првог издања Горског вијенца у вези са писањем везника *a* и заменице *ко* у стиховима: / Зла мрзnome чинит не можемо, / а ко нам је мио или својта / траг по трагу његов ископамо (2149–2151) / – преносила се из издања у издање Горског вијенца. [...] Такво писање је уносило забуну прије свега у језичко и семантичко тумачење три узастопна стиха и усмјеравало је семантичку вриједност стиха у погрешном смјеру до бесмислице. [...] При таквој синтаксичко-семантичкој вези наведена два стиха значе „да не могу чинити зло мрзnome ако им је мио или својта“. Међутим, морамо констатовати стварну истину да „мрзни не може бити мио па макар био и својта“. И то је она бесмислица до које нас води овако успостављени однос реченица преко везника *ако*. Трећи стих који се при таквом ортографском решењу овога

везника не веже тјешње са стихом у којем не функционише односно-упитна замјеница *ко*, него везник *ако* остаје по страни да „виси“ сам за себе [Остојић 1996: 207–208; уп. Остојић 1997: 199–200 (2150. стих се нетачно наводи у обје публикације: умјесто „или“ треба да стоји *али*)].

У чему се открива плагијат Бранислава Остојића? Плагијат се открива вишеструко: прво, у ријечи *бесмислица* (додуше, да би забашурио крађу, ученик је учитељеву именицу мало помјерио); друго, у формули „мрзни не може бити мио па макар био и својта“; треће, по формули да везник *ако* остаје по страни да „виси“ сам за себе; четврто, Остојић и цитира стихове из плагираног текста (и он за Стевановићем пише везник „или“ умјесто Његошевог *али*). Другим ријечима, ем погрешна текстологија, ем нетачно тумачење, ем четвороструки плагијат!

Фрагмент 3: НЕМА ПУНЕ ОСАМНАЕСТ ЉЕТА(Х) [ГВ 1266]

3.1. Трећи сегмент ове наше елаборације тиче се облика *йуне* у 1266. стиху *Горског вијенца*. Навешћемо га, у формату основног издања, у контексту реплике Вука Мандушића, а њу чини један синтаксички период:

Љепша му је од виле бијелѣ,
нема пуне осамнаест љетā –
живѡ ми је срце понијела!
[ГВ 1265–1267].

У нашем критичком издању [МАРОЈЕВИЋ 2005: 113] наведене стихове прате следеће текстолошке напомене:

1265 *бијелѣ* – обл. неодр.в. (а не одр.в. *бијелѣ*) [...]

1266 *йуне* – рук. **пуне**; изд. шт. **пуно** [види т. 12.1.7.(1)]; *йуне осамнаест* – синтаксички арх., прид. и број у ак. 'пуних осамнаест' [види т. 4.3.3.(4)]

Уз 1267. стих изостала је текстолошка напомена која би била аналогна оној уз 1265. стих (сматрали смо да је довољно означити прозодију). У т. 4.3.3.(4) граматичка реконструкција се тиче архаичних форми конгруенције придјевских ријечи с бројевима, па се у конкретном примјеру према посвједоченом акузативу реконструише номинатив *п у н и осамнаест љета(х) [МАРОЈЕВИЋ 2005: 293–295]. У т. 12.1.7.(1) реконструише се једна од штампарских грешака замјене графеме *е* из аутографа штампаном графемом *о* првог издања [МАРОЈЕВИЋ 2005: 945–946]; из тог одјелјка реконструкције селектовали смо историју питања с навођењем мишљења Бранислава Остојића уз оцјену његове текстолошке компетентности.

3.2. Облик *йуне* из рукописа вратио је у своја издања Ристо Ј. Драгићевић: нема пуне осамнаест љетах, [ДРАГИЋЕВИЋ 1959: 109; исто и у: ДРАГИЋЕВИЋ 1964, 1965, 1966], што је прихватио Владимир Поповић [РОВЌИЋ 1963: 56]. Критикујући Драгићевићев текстолошки поступак, Јевто М. Миловић закључује: »Израз „пуне осамнаест“ не постоји у нашем језику. Може бити или „пуно“ или „пуних“. Замјеном „пуне“ са „пуно“ пјесник је уклонио бесмислицу» [МИЛОВИЋ 1983: 371; исправљена је штампарска грешка према: МИЛОВИЋ 1965: 59]. Исту формулацију, али без посљедње реченице, аутор даје и у Уводним напоменама књиге *Рукопис „Горског вијенца“ Пејтра*

II Пејровића Његоша [Миловић 1982: 21]. Да се не ради о бесмислици и о изразу који у језику не постоји, указао је (уз одговарајуће дијалекатске потврде) Александар Младеновић: „Ради се [...] о једној специфичној конгруенцијској особини, о атрибутски употребљеном акузативном облику *йуне* уз бројеве, што је особина данашњих говора у Црној Гори, те је, самим тим, ова црта (*йуне* осамнаест лѐтах) била природна и за Његошев језик“ [Младеновић 1970: 324 (напомена); исто у: Младеновић 1989: 122 (напомена)].

3.3. Младеновић је оспорио Миловићеву аргументацију, а не његов текстолошки поступак (задржавање облика *йуно* из првог издања), како га неоправдано оптужује Бранислав Остојић: „Није, дакле, у праву А. Младеновић када приговара Јевту Миловићу што је у стиху – нема пуне осамнаест лѐтах – замијенио ријеч *йуне* са *йуно*, односно прихватио варијанту из првог издања Горског вијенца“ [Остојић 1996: 210; Остојић 1997: 204]. У својим издањима Младеновић је опет, неоправдано, оставио облик *йуно*, тј. пренио је и сам штампарску грешку првог издања: нема пуно осамнаест лѐтах; [Младеновић 1996: 96; исто и у: Младеновић 1997, 1998, 2001]. Ни у посљедњој публикацији, која слови као „критичко издање“, а чијем је Уређивачком одбору Бранислав Остојић био предсједник, грешка није исправљана: Лѐпша му је од виле бијеле, / нема пуно осамнаест лѐтах; / живо ми је срце понијела! [Младеновић 2005: 93].

3.4. Бранислав Остојић је испољио крајњу текстолошку некомпетентност, а и неразумијевање историје питања. Умјесто да, као предсједник Уређивачког одбора и један од два рецензента назовикритичког издања, сугерише приређивачу да своје научно објашњење примијени у едиционој пракси и тако уклони бар једну несувислост свог издања, он се држи као пјан плота нетачног објашњења Јевта М. Миловића, који је ипак био само германиста (тј. није био историчар српског језика), па би се њему могло то опростити, али не и Браниславу Остојићу, који је потписао докторат из историје српског језика.

Фрагмент 4: Издања и приређивачи Горског вијенца

4.1. Ако је онако неславно прошао као коментатор и текстолог *Горског вијенца*, Бранислав Остојић је помислио да му се пружила прилика да се у рецензији на *Фразеолошки рјечник Његошевих њјесничких дјела* писца ових редова (у коауторству с Аном Пејановић) огледа у области едиционе историје и библиографије Његошевих дјела. Послужићемо се овдје формулом „Бранислав и коментари“ ограничивши се на четири цитата с посљедовањем.

Први цитат: »Општепознато је да се примјери за лексикографска и сва друга лингвистичка истраживања ексерпирају из дјелâ једнога писца која најпотпуније одражавају цјелокупно стваралаштво његово. У конкретном случају, за једно такво истраживање најподеснија су *Целокуйна дела Пејра Другог Пејровића Његоша* у четвртм издању београдске „Просвете“ и цетињског „Обода“. Управо, као изворник најбоље је узети шест познатих Његошевих књига (без писама) и *Биљезницу* са пјесмом *Ноћ скуйља вијека* и двије лирске пјесме, како су то радили Р. Бошковић и М. Стевановић

у сарадњи са Радованом Лалићем за *Речник уз целокујна дела Пејтра Другог Пејровића Његоша* и М. Стевановић са сарадницима за двотомни *Речник Његошева језика*» [Остојић 2022: 3].

Ову оцјену рецензент понавља и у Закључку, у којем предлаже: „За изворнике одабрати неко [нека – Р. М.] од *Целокујних дела Пејтра Другог Пејровића Његоша*. Мислимо да је најбоље четврто издање *Целокујних дела београдске „Просвете“* и цетињског „Обода“, које су приредили Р. Бошковић, М. Стевановић, Н. Банашевић, Р. Лалић, В. Латковић и П. Перовић. На основу овог издања изашла су два рјечника: *Речник уз целокујна дела Пејтра Другог Пејровића Његоша* – Р. Бошковића и М. Стевановића и *Речник Његошева језика* – М. Стевановића са сарадницима“ [Остојић 2022: 6].

Први коментар има наднаслов „Ноторно незнање“. Рецензент не зна да се једнотомни *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша], како гласи његов првобитни, ијекавски наслов, појавио тридесет једну годину прије четвртог издања *Целокујних дела*, и да он према томе није могао бити рађен на основу било којег будућег издања него је састављан на основу првог издања, тј. текстова који су за то издање припремани и у том издању потом објављени [Стевановић/Бошковић 1954/1957]. То је једно.

Друго, а у вези с првим. За једнотомни *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша], за основни тираж првог издања, није као извор могла послужити *Биљежница* и текстови који су у њој први пут објављени просто зато што су постали доступни научној јавности двије године касније. Додатни тираж првог издања поново је слаган, учињене су у њему неке исправке, али није његова концепција мијењана, као што то није чињено ни у каснијим издањима.

Треће. Нису у *Биљежници* записане двије него три лирске пјесме у стиху, не рачунајући *Ноћ скујљу вијека*. Двије од њих су интерпретиране у часопису који Остојић рецензира: *Његошове сјоменарске пјесме с тјекстолошког и версолошког сјановишића: љоеџика жанра* / Радмило Н. Маројевић (Гласник Одјељења хуманистичких наука ЦАНУ, 2018, књ. 4, 49–76), па је то збунило рецензента, али постоји и трећа, интерпретирана у научном часопису у којем је Остојић покушао да се упише у његошологе: *Његошева пјесма „Југ завија, разјари се море“ с тјекстолошког и версолошког сјановишића: љоеџика жанра* / Радмило Н. Маројевић (Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 2017, књ. XXII, 35–50).

Четврто се тиче корпуса за израду Остојићевог „Рјечника“: треба, значи, искључити изабрана писма, а као извор укључити једнотомни рјечник (рјечник као извор рјечника!), укључити народне пјесме из *Огледала србског* без издавајања оних за које тек треба утврдити да су Његошеве те превод с италијанског језика *Гласа каменшића* у којем се није ни покушало реконструисати Његошев језик! То је много више него ноторно незнање.

Први додатак коментару Закључка: ноторна неписменост! У формулацији: „За изворнике одабрати неко од *Целокујних дела Пејтра Другог Пејровића Његоша*“, умјесто: нека од *Целокујних дела Пејтра Другог Пејровића Његоша* – ни лектори нису помогли (нису једнину замијенили множином), или су оставили понешто неисправљено – да зналци сеире над незналцем!

Други додатак коментару Закључка: незнању никад краја! Редакциони одбор се није бавио приређивањем Његошевих *Ц(ј)елокујних д(ј)ела*: свака књига има свог приређивача (или своје приређиваче), и нису сви приређивачи били чланови Редакционог одбора, као што ни Пуниша Перовић није ништа приређивао. Занимљиво је да Остојић нарушава азбучни редослијед чланова Редакционог одбора, који гласи: Н. Банашевић, Р. Бошковић, Р. Лалић, В. Латковић, П. Перовић, М. Стевановић. Хтио је да истакне своје идоле, Радосава Бошковића и Михаила Стевановића, који су, један као неформални, а други као формални ментор, пропустили на одбрану докторски рад кандидата, који им се на овај начин захваљује. А да га ипак нису ни језику Петра Првог Петровића научили, види се по томе да ученик, објављујући списе Петра Првог за подгорички ЦИД, није успио ни да уједначи текстове које су приређивали његови претходници!

За разлику од идолатрије Бранислава Остојића, ја сам објавио студије о њима као његошолозима: *Михаило Стивановић као његошолог*. (Фрагменти 1–5) / Радмило Маројевић (Живот и дјело академика Михаила Стевановића. Радови са научног скупа: Подгорица, 16. и 17. маја 2002. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2002, 153–172); *Радосав Бошковић као његошолог* (Увод. Фрагменти 1–3) / Радмило Н. Маројевић (Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 2022, књ. XXVII, 43–76). Поред тога, у раду: *Речник Његошева језика у редакцији Михила Стивановића (у свјетлу нових кривичких издања)* / Радмило Н. Маројевић (Научни саставак слависта у Вукове дане (Београд, 14–18. IX 2017). [Књ.] 47/1. Београд, 2018, 199–207), који је излаган на међународном научном скупу и потом рецензиран у зборнику радова са тог скупа (зборник има и статус научног часописа) –показано је да су многе позиције у двотомном рјечнику и издању којим су се лексикографи некритички служили научно превазиђене. На скупу су били бројни Стевановићеви (прави) ученици, али нико није ни покушао да оспори моје закључке.

4.2. Други цитат: „Није гријех уважавати и истицати своје ставове у први план, али било би коректно бар нотирати и оно са чиме се не слажемо. Не треба прелазити границе коректности занемаривањем свега што постоји. У конкретном случају, кад је ријеч о изворима за ексцерпирење грађе, требало је, уз остало, свакако рећи да постоје и друга издања у редакцији његошолога. Сви његошолози и наша научна јавност, посебно лингвистичка, на примјер, с дужним поштовањем истичу велику историјску заслугу Р. Бошковића, М. Стевановића, Н. Банашевића, Р. Лалића, В. Латковића и П. Перовића за њихово четврто издање *Целокујних дела Пејтра Другог Пејтровића Његоша*, у издању београдске „Просвете“ и цетињског „Обода“, као најкомплетнијег од свих петнаест издања истих предузећа“ [Остојић 2022: 3].

Други коментар морао би бити у суперлативу у односу на први. Проблем је, међутим, што придјев у синтагми *нотирно незнање* нема граматикизоване степене поређења. Још се некако може исказати компаратив („многа више него ноторно незнање“), који смо горе употребили, али се суперлатив тешко може исказати, осим можда с префиксоидом *нај*. Да формулацију преокренемо: најелементарније је знање да је четврто издање

Његошевих *Целокућних дела* репринт трећег издања, као што су репринт и наредних једанаест издања, и она се ничим међусобно не разликују, свако је од њих подједнако – најгоре. Зашто: најгоре?

У трећем издању нагомилао се што штампарских што редакторских грешака у односу на друго издање. Стевановић са сарадницима служили су се четвртим издањем некритички, али не зато што је оно најбоље него зато што се оно могло набавити за сву екипу састављача, лектора и коректора. Кажемо: некритички, јер су се у њему сабрале све у међувремену нагомила-не штампарске грешке свих претходних издања, између осталог.

Друго издање Његошевих *Целокућних дела* београдске „Просвете“, цетињског „Обода“ и сарајевске „Свјетлости“, из 1967. године, боље је од наредних, али није најбоље: и у њему се појавило доста штампарских и редакторских грешака у односу на прво издање *Целокућних дјела* београдске „Просвете“, којој и припадају издавачка едичиона права.

Постоји и шеснаесто, прекомпоновано пиратско издање у четири тома цетињског „Обода“, који је у међувремену при(х)ватизован и који узурпира права београдске „Просвете“. Толико о суперлативу.

4.3. Други цитат наставља се трећим: »Неће бити да је тачно: „Кад је рад на пројекту отпочео, било је објављено само критичко издање Горског вијенца (2005)“, како рече аутор другог дијела *Рјечника*. На друга издања он се не обазире. Само постоји његово издање и ништа више. Редакцијски одбор за критичко издање Његошевих дјела у ЦАНУ публиковао је 2004. године *Шћејана Малог*; 2005. године *Горски вијенац* и 2007. године *Лучу микрокозма* [...]. Сва три издања у ЦАНУ су прошла са рецензијама редакцијски | колегијум Одбора за критичко издање Његошевих дјела и одговарајуће Одјељење ЦАНУ, за разлику од изворника из којих је Р. Маројевић црпио примјере. Не може се говорити о критичком издању које ради само један истраживач без рецензената, редактора и уређивачког одбора. Тачно је, дакле, да постоји само једно критично издање Његошева три најважнија дјела, а то је издање ЦАНУ« [Остојић 2022: 3–4 (знак | указује на прелазак на нову страну текста који се цитира, а знак / сигнализира нови пасус)]. Лектори су једну несувислост Остојићеву исправили (код њега стоји „публиковало је“), друга им је промакла (тачка са запетом гдје јој мјеста није), а и паразитско слово („критичко“).

Трећи коментар би требало насловити: „Чега се паметан стиди, тиме се будала поноси“. То што предсједник Редакционог одбора и одјељење којим руководи проглашавају за критичко – издање које је претходно више пута објављивано као некритичко и које је у свим аспектима оспорено, највише у студијама: *Горскога вијенца антикоментари*: (Александра Младеновића, *Њега господњег* 1997) / Радмило Маројевић (Библиографски вјесник, Цетиње, 1998, XXVII, бр. 2–3, 76–88); *Горскога вијенца антикоментари*. II (Александра Младеновића, *Њега господњег* 1999) / Радмило Маројевић (Библиографски вјесник, Цетиње, 2000, XXIX, бр. 1, 175–188) – не може се сматрати паметним. (Још је мање паметно то што Остојић са мном полемише на тему његошологије, и иначе.)

Завршићу коментар народном пословицом: Није злато све што сија! (па ни критичко оно издање које таквим неко некомпетентан прогласи).

4.4. Четврти цитат је испрекидан првим горе наведеним цитатом, па ћемо цитирање комбиновати с парафразирањем. Рецензент, тј. двојац без кормилара, најприје каже: „При изради *Фразеологизама у ширем смислу*, аутор се није придржавао устаљених принципа уобичајених у лексикографском раду“, па наставља под а): „Избор издања као изворника за ексерпирење материјала за *Фразеолошки рјечник Његошевих њјесничких дјела*, односно за фразеологизме у ширем смислу, вршен је на корпусу од 38 чланака, текстова и издања публикованих без редакцијске и рецензентске контроле“. Послије првог цитата двојац ову оцјену понавља, али и примјењује поетику двоструких аршина служећи се неистином као првом узданицом: „Извор за први дио *Фразеолошког рјечника Његошевих њјесничких дјела* ограничен је. Грађа је ексерпрана из *Горског вијенца*, *Шћейана Малог* и *Луче микрокозма*, из три главна Његошева дјела, која би требало да чине само основни дио корпуса. Извор је заиста репрезентативан, али не и комплетан. За Огледну свеску довољан. / Аутор другог дијела *Речника* узима само своје публиковане и непубликоване (у штампи или у припреми) чланке са текстовима и акценатским анализама, издање које [издања која – Р. М.] је сам приређивао без стручне рецензентске и редакцијске контроле сл.“ [Остојић 2022: 3]. Уз цитат иду двије поднапомене. Прва: први дио двојца, у својој неписмености, био је написао „издања које“, а лектори су то погрешно исправили усагласивши множину с једнином умјесто обрнуто. Друга поднапомена: у протографу стајало је изоловано „сл“ на крају реченице, а лектори нису то ни избацили ни поправили (овај вајни лингвиста не може без лектора ни корак према науци учинити!).

Потпуности ради, навешћемо и почетак елаборације под б): „У тумачењу фразеологизама у ширем смислу аутор се не придржава принципа уобичајених у лексикографском раду. У овом дијелу *Рјечника* од двије одреднице које имају фразеологизми – надређену и подређену нема надређених одредница под којима ће бити обрађене пословице. Код пословица, које имају посебно значење, семантичка дефиниција се у рјечницима даје уз подређену одредницу која је изједначена с фраземом, а надређена одредница је посебно издвојена најистакнутија ријеч (носилац значења) која улази и у фразеолошки азбучни регистар на крају рјечника. Ни азбучник фразеологизама на крају *Рјечника* није урађен“ [Остојић 2022: 4]. И уз овај цитат иду двије поднапомене. Прва: дилетанту који се учи шта је то фразеологија из нашега (Ане Пејановић и мојега) *Фразеолошког рјечника* треба рећи да фразеологизми немају надређену и подређену одредницу (то је обична небулоза) него се надређена одредница у неким фразеолошким жанровима користи при лексикографском попису ради лакшег (с)налажења, чиме се искључује потреба израде „фразеолошког азбучног регистра на крају рјечника“. Притом надређеном одредницом се не издваја најистакнутија ријеч која је носилац значења (то је нова небулоза дилетанта) јер у опште значење израза уносе своје значење (реално и упућивачко) све лексичке и лексичко-граматичке компоненте. Друга поднапомена: то што се псеудорецензент

вајка што „нема надређених одредница под којима ће бити обрађене пословице“ – нема их ни у Вуковим *Српским народним пословицама*, ни у Даљевим *Пословицама руског народа*, ни у другим рјечницима пословица. У нашем односно овога пута мом *Фразеолошком рјечнику* примјењује се поредбена анализа Његошевих и Вукових пословица, па се оне лексикографски описују азбучно према одговарајућим стиховима (није их ни Вук ређао по кључној ријечи). Помијешао је несрећни рецензент општи и фразеолошки рјечник: у општем рјечнику пословице се морају везати за неку ријеч – у фразеолошком и паремиолошком се оне не везују!

Између цитирања и коментирања умећемо и један етички екскурз.

Прво. Уредник монографије *Фразеологија Горског вијенца: Фразеолошки жанрови, културни концепти, руски преводи* Ане Пејановић (Подгорица: ЦАНУ, 2010) био је Бранислав Остојић. Додуше, не знам шта је ту имао да уређује кад је све у рукопису било сређено и уређено – јер је то докторат који је писан и браћен под мојим научним руководством (издавач то није ни поменуо). Уредник је морао запазити да је то дјело рађено на основу мог критичког издања *Горског вијенца* (Подгорица: ЦИД, 2005) ако је уопште монографију бар прелиставао. Поред тога, критичко издање је било и инспирација за избор теме докторског рада.

Друго. Руководилац научног пројекта чији је резултат *Фразеолошки рјечник Његошевих њесничких дјела* био је Бранислав Остојић. Његово руковођење, осим што је сваки пут уредно инкасирао хонорар држећи се фразеологизма *лијева рука – десни џеј*, сводило се на то што је примао извјештаје од учесника у раду на пројекту (збирни извјештај припремала је сваки пут Ана Пејановић укључујући и извјештај о утрошку средстава) да би их он просљеђивао даље кроз Академију. У свим тим извјештајима полазило се од тога да се пројекат ради на мојим критичким издањима (а од тих издања је и започет, без њих не би се ни радио) и, наравно, да на пројекту раде Р. Маројевић и А. Пејановићева.

Треће. *Фразеолошки рјечник Његошевих њесничких дјела*, како у првом дијелу (Идиоми, Стални епитети, Устаљена поређења) тако и у другом дијелу (остали фразеолошки жанрови), рађен је на истом корпусу. Поред примјера који су ексцерпирани из наших критичких издања три Његошева спјева (уз *Горски вијенац* објављена је и ода „Нек се овај вијек горди...“ посвећена Праху Оца Србије, која у *Рјечнику* има посебну скраћеницу, а ту је и скраћеница за аутограф *Вијенац горски*), списак извора обухвата још једанаест дјела. Из пјесме *Поздрав (србском) роду*, из које је мото *Шћепана Малог*, у првом дијелу *Рјечника* наводе се четири, а у другом дијелу два фразеологизма. Из романсе *Ноћ скуљља вијека* у првом дијелу *Рјечника* је седам, а у другом шест примјера. Из медитативних пјесама у прози (из *Биљезнице*) у првом дијелу *Рјечника* су два, а у другом дијелу један примјер. Само у првом дијелу *Рјечника* наводе се фразеологизми из пјесама *Филозоф, асироном, њојина* (два примјера), *Сировод праху С. Милутиновића* (један примјер) и „Име ми је Верољуб...“ (један примјер). Само у другом дијелу *Рјечника* наводи се по један фразеологизам из *Огледала србског*, из *Духовног завјештања* и из двију пјесама из *Биљезнице* („Југ завија, разјари се

море...“, „Сви надмени комплименти...“); трећа пјесма из *Биљежнице* („У врстама таинственим...“) послужила је као извор четири фразеологизма из другог дијела *Рјечника*. Не знам какав је псеудофразеолог у математици, па да му саберем: из допунског корпуса у првом дијелу *Фразеолошког рјечника Његошевих њјесничких дјела*, оном дијелу који је обрађивала Ана Пејановић, има седамнаест, а у другом дијелу, оном који је обрадио Радмило Маројевић – има других седамнаест примјера. Према томе: *ако лаже коза* (коза је у овом случају Остојић), *не лаже рог* (рог је овдје лексикографско дјело које је требало да буде објављено 2022. године како би било промовисано на Дан Његошева рођења, 1/14. новембра).

Четврто. Коза, међутим, по рецензији брсти на све стране. Додуше, то што коза не разликује изворе (наведене послјије скраћеница), издања и литературу, могло би се сврстати у рубрику „Ноторно незнање“. Али је коза сигурно обрстила ознаку (у штампани) јер ње уопште нема у *Фразеолошком рјечнику*, а могла би се претпоставити само иза чланка у којем нису биле означене стране: *Фразеолошка реконструкција у њјесничким њјесничким из Његошеве Биљежнице* / Радмило Н. Маројевић (Гласник Одјељења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2022, књ. 8, 61–91). А и ту не касним ја него часопис Одјељења (једном је толико закаснио да је прескочио читаво годиште). А што се тиче чланака са ознаком (у припреми), и ту се коза заплела у сламу од никогрине: та ознака не стоји иза чланка него (само једном) иза ознаке једног од шеснаест извора – ОС (= Огледало србско), а стоји зато што у досадашњим објављеним издањима нису стављени акценти у посвједоченом изразу: хв́ала Богу (хв́ала великоме) *благодарене* (захваљивање Богу): Хв́ала Богу, хвала великоме, / како Турци низ Стијену скачу; / што не скочи овђе низ Стијену, / то утече с Махмутом-везиром. [ОС XXIX: *Удар Махмуд-џаше на Пийере*], а у Стевановићевом (и сарадника) лексикографском двотомнику израз је помијешан с хомофоном другог значења хв́ала Богу, о чему сам реферисао у претходници овог Академијиног часописа: *Фразеолошке маргиналије уз критичко издање Горског вијенца* / Радмило Маројевић (Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2005, бр. 23, 25–52). Навешћемо још један рад објављен у овом другом Гласнику: *Фразеолошки контексти у Шћепану Малом* / Радмило Н. Маројевић (Гласник Одјељења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2021, књ. 7, 105–134). – јер се и у њему види фразеолошка концепција аутора другог дијела *Фразеолошког рјечника* (и научног редактора читавог његовог текста јер се руководилац Пројекта није машао Пројекта). Толико о кози и прилогу за Етички комитет.

Четврти коментар има наднаслов „Критичка издања, али права“. Што се тиче „издања публикованих без редакцијске и рецензентске контроле“, ствари стоје потпуно супротно Остојићевом малициозном наративу.

Текстологија *Шћепана Малог* представљена је са свих аспеката у оквиру 28 чланака објављених у 15 најугледнијих часописа Србије, Црне Горе и Републике српске, међу којима је и *Гласник Одјељења хуманистичких наука ЦАНУ* (види Прилог 1). Бројне студије претходиле су и трима критич-

ким издањима која су раније објављена; поред тога, о њима су објављене посебне студије: Ане Пејановић о критичком издању *Горског вијенца*, у часопису *Стил*, Вишње Вишњевац о критичком издању *Луче микрокозма*, у часопису *Српски језик*, и Александра Милановића о критичком издању *Биљежнице*, у истом часопису. Критичко издање *Горског вијенца* представили су, у Никшићу, универзитетски професори Слободан Томовић, Јелица Стојановић и Лидија Томић, као и књижевник-његошолог Милутин Мићовић, а критичко издање *Луче микрокозма*, у Бару, академици Тонко Мароевић и Драган Вукчевић. Садашњи предсједник ЦАНУ, академик Драган Вукчевић, оснивач је и уредник најугледније црногорске издавачке куће ЦИД, која је и објавила сва четири критичка и пето основно издање Његошевих дјела, па није упутно с таквим ниподаштавањем писати о тим издањима, макар из пристojности. Иначе је на промоцију у Никшићу био позван и Остојић, али се он на такве скупове не појављује, очито због вишка страха а мањка компетентности.

Завршићемо овај фрагмент наше студије с три библиографска подсјећања. Пита се рецензент или (у двојини: два) рецензента зашто се у Поговору позивам на студију: *Текстолошки аспекти проучавања Његошевих дјела (критичка, акценатска и основна издања)* / Радмило Маројевић (Његошев зборник Матице српске, Нови Сад, 2020, [књ.] 4, 69–89) – па свакако зато да би схватио (схватила), и он (двојац), и оба његова веслача без кормилара, да је структура научних издања на мериторном скупу изложена, одбрањена и потом у научном часопису, послје рецензирања, и публикована. А на студију: *Граничне појаве у српском језику – теоријско-методолошки аспекти проучавања*: (Фонетско-фонолошки план) / Радмило Н. Маројевић (Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 16–20. IX 2020). [Књ.] 50/1. Београд, 2021, 37–51) позивам се због предњег дијела двојца: да је у том раду обзнанено научно откриће раније било у оптицају, не би ученик (Остојић) плагирао вољеног учитеља (Стевановића) у одбрани погрешне текстологије Јевта М. Миловића – светројици би било јасно шта значе стихови: Зла мрзном чинит не можемо, / а ако нам је мило али својта – / траг по трагу његов ископамо [види т. 2.1]. А наслов овог, четвртог фрагмента расправе *Бранислав Остојић као његошолог* (плашим се да ће читаоци, сви листом, ставити посљедњу ријеч међу наводнике ако то већ не учини уредник) понавља наслов књиге у зборнику а не обичне бесједе: *Издања и приређивачи Горског вијенца* / Радмило Н. Маројевић (Бесједе о Његошу: зборник радова. Подгорица: ЦАНУ, 2017, 220–327) – нека га проуче будући рецензенти кад су већ рецензенти...

У прилогу 2 дају се, подсјећања ради, библиографски подаци о мојим радовима који су објављени у часописима и зборницима Црногорске академије наука и умјетности.

Да не заборавим: вели прва половина рецензента (са чим се слаже и друга половина потписом): „[...] а јављају се и нефразеолошки изрази. Какви су фразеологизми, на примјер, *Цан Бенџан*, *о марџу*, *ишешке љушке*, *игђе ли и у кога* и сл.“ [Остојић 2022: 5]. За посљедња три израза прва половина рецензента (а не би шкодило да то учини и друга половина па да сваш-

то не потписује) претходно мора прочитати специјалне студије па да онда покуша (покушају) да оспоре тамо наведене аргументе, али претходно треба да се (прва половина) описмени – није „о марту“ него *ò Mārчу*. А за први израз рецензента (сад су у једнини) завео је, и на криви пут одвео, завршни лексикографски чланак у *Рјечнику*:

ЦАН БЕНЦАН *митологема* у зн. 'Цан син Цанов': Ја се чудим, тако ми сецадѣ, / нѣвјѣрнѣке што наш Аллѣх трпи, / ѣз свијета што их не ишћера, / кѣ нѣвјѣрнѣ народ Цѣн-бѣнЦѣна. [ШМ 3550], *ѣмнѣ мј*.

• Митолошко властито име, краљ злодуха из арапске и персијске митологије [види подробније у Маројевић 2020⁶: 459, 824–826]

Митологему (народ) *Цѣн-бѣнЦѣна* Стевановић, ни као лексикограф, ни као приређивач бројних издања *Шћейана Малог*, не помиње, као што је не помињу ни други – као да није ни написана; први пут је она објашњена у нашем првом издању *Шћейана Малог* [Маројевић 2018]. А да је израз *народ Цѣн-бѣнЦѣна* фразеологизам у жанру идиома – знаће свако осим онога који у фразеологију улази с позиција псеудорецензента. Ми смо истакли да је ријеч о митологеми и да је то тамно мјесто, а да митологема улази у састав идиома као шире фразеолошке структуре – то смо оставили да зналци и сами закључе.

Не само због ове појединости, сва претходна издања *Шћейана Малог*, не само Стевановићева и Младеновићева, не само да су превазиђена него су неупотребљива: то се види нарочито из расправе [Маројевић 2022⁶] и друга два чланка о реконструкцији граматичких грешака те три студије из домена версолошке реконструкције, као и свих осталих од 28 тематских радова објављених у 15 српских часописа – та претходна издања нису рађена на основу четири него само на једном извору, приређивачи нису знали да је текст спјева са старе ћирилице транслитерисан на латиницу, а с латинице на нову ћирилицу, што је изазвало изузетно велики број штампарских грешака, у стихове се убрајају дјелови текста који нису стихови, шеснаестерци се третирају час као шеснаестерци час као осмерци итд. итд. За употребу остају наше критичко издање, наше акценатско издање и два основна издања!

Закључна напомена (пред наставак дискусије): да читалац не помисли да је горња формулација „за први израз рецензента (сад су у једнини)“ само наша стилска егзибиција, упућујем на почетак Извјештаја (оног нелекторисаног и достављеног без потписа): „На сједници Одјељења хуманистичких наука 23. септембра 2022. године [Одјељења хуманистичких наука, одржаној 23. септембра 2022. године – исправка лектора] именовани смо за рецензента [за рецензенте – исправка лектора] рукописа *Фразеолошки рјечник Његошевих ѣјесничких дјела* Ане Пејановић и Радмила Маројевића“. Без потписа нелекторисана верзија би указивала на ауторско *ми* и на семантичку јединицу!

Извори

ГВ: Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац* [у: Медаковић 1847: 1–116 (прво издање); Маројевић 2004 и Маројевић 2005: 35–222 (критичко издање); Маројевић

2018: 161–268 и Маројевић 2021: 201–324 (основно издање); акценатско издање је у рукопису].

Литература

- БАНАШЕВИЋ 1973: П. П. Његош, *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић, Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
- БАНАШЕВИЋ 1983: П. П. Његош, *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић Треће издање, Београд: Српска књижевна задруга, 1983.
- БАНАШЕВИЋ 1990: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Шесто издање, Београд: Српска књижевна задруга, 1990.
- ВУКОВИЋ 1942: Јован Л. Вуковић. *Тумачење једног израза у „Горском вијенцу“*. – Просветни гласник, [Београд], март–април–мај 1942, LVIII, бр. 3–5, 216–218.
- ВУШОВИЋ 1929: Данило Вушовић. *Неколико местија у „Горском вијенцу“*. – Мисао, Београд, јануар 1929, књ. XXIX, св. 1–2 (217–218), 76–80.
- ВУШОВИЋ 1935: *Цјелокућна дјела Петра Петровића Његоша*. У редакцији Данила Вушовића, Београд: „Народна култура”, 1935.
- ВУШОВИЋ 1936: *Цјелокућна дјела Петра II Петровића Његоша*. У редакцији Данила Вушовића. Друго издање, Београд: „Народна култура”, 1936.
- ВУШОВИЋ 2004: Данило Вушовић. *О Његошевом језику*. Приредио [и предговор *Научно дјело Данила Вушовића* написао] Драго Ћупић. Подгорица: Октоих, 2004.
- ДРАГИЋЕВИЋ 1959: Петар Петровић-Његош. *Горски вијенац*. [Предговор Јагош Јовановић. Приредио за штампу и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милан Решетар]. Титоград, 1959.
- ДРАГИЋЕВИЋ 1964: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милана Решетара]. Титоград, 1964. (Библиотека „Луча“, 8).
- ДРАГИЋЕВИЋ 1965: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милана Решетара]. Титоград, 1965.
- ДРАГИЋЕВИЋ 1966: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милана Решетара]. Титоград, 1966. (Библиотека „Луча“, 8. Друго издање).
- ЂУКИЋ 1940: Трифун Ђукић. *Горски Вијенац са коментаром г. Божидара Ковачевића*. – Гласник Југословенског професорског друштва, Београд, октобар 1940, књ. XXI, св. 2, 129–134.
- ЂУКИЋ 1941: П. П. Његош, *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Ђукића, Београд: Издавачко и прометно а. д. Југоисток, 1941.
- ЂУКИЋ 1944: П. П. Његош, *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Ђукића. [Друго издање], Београд: Издавачко и прометно а. д. Југоисток, 1944.
- ЈОВАНОВИЋИ 1882^а: *Горски вијенац*. Историјско збитије при почетку XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски. Панчево: Наклада књижаре браће Јовановића, [1882], 1–64. (Народна библиотека браће Јовановића. Горски вијенац. I. Свеска 25).
- ЈОВАНОВИЋИ 1882^б: *Горски вијенац*. Историјско збитије при почетку XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његуш владика црногорски. Панчево: Наклада

- књижаре браће Јовановића, 1882], 65–122 + 6 (*Тумачења некојих ријечи*). (Народна библиотека браће Јовановића. Горски вијенац. II. Свеска 27).
- КАРАЦИЋ 1849: *Српске народне ђословице и друге различне као оне у обичај узете ријечи* / Издао их Вук Стеф. Карацић. У Бечу: У штампарији Јерменског манастира, 1849.
- КАРАЦИЋ 1972 XVII: Сабрана дела Вука Карацића. Књ. XVII. *Етнографски сјиси*. Приредио Мил. С. Филиповић. Београд, [1972].
- КОВАЧЕВИЋ 1940: *Горски вијенац*. Историческо собитије при свршетку XVII вијека. Сочиненије Петра Петровића Његоша. [Приредио Божидар Ковачевић], Београд: Луча, библиотека Задруге професорскога друштва, 1940.
- КУЗНЕЦОВ 1988: Петр Негош. *Горный венец*. [Перевод Ю. Кузнецова]. *Самозванец Шейан Малый*. [Перевод В. Корнилова]. Перевод с сербскохорватског под редакцией О. Кутасовой. Москва: «Художественная литература», 1988.
- ЉУБИША 1868: *Gorski vijenac*. Historički dogagjaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumaćenjem S. Ljubiša. Izdala o svom trošku *Matica Dalmatinska*. U Zadru: Tiskom Narodnoga Lista, 1868.
- ЉУБИША 2017: *Gorski vijenac*. Historički dogagjaj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njeguš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumaćenjem S. Ljubiša. Fototipslo izdanje, Budva: Muzeji i galerije – Cetinje: Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, 2017.
- МАРОЈЕВИЋ 1999: Радмилу Маројевић. *Нека ђићанђа крићике ђексѿа Горског вијенца* [I]. – Студије српске и словенске: Серија I. Српски језик, Београд, 1999, IV, бр. 1–2, 87–144. [Прештампано у: Маројевић 2000, 307–362, 400].
- МАРОЈЕВИЋ 2000: Радмилу Маројевић. *Српски језик данас*. [Зборник радова]. Београд: Српска радикална странка, ЗИПС, 2000.
- МАРОЈЕВИЋ 2001: Радмилу Маројевић. *Значење 1913. сѿиха Горског вијенца (облик улетио у ђрвом сѿиху Тужбалице сесѿре Баѿрићеве)*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 2001, књ. XLIX, бр. 3, 353–366.
- МАРОЈЕВИЋ 2002: Радмилу Маројевић. *Михаило Сѿевановић као његошолог*. (Фрагменти 1–5). – [У зборнику:] Живот и дјело академика Михаила Стевановића. Радови са научног скупа: Подгорица, 16. и 17. маја 2002. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2002, 153–172.
- МАРОЈЕВИЋ 2003: Радмилу Маројевић. *Значење 1914. сѿиха Горског вијенца (облик рано у другом сѿиху Тужбалице сесѿре Баѿрићеве)*. – Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, 2003, књ. LI, св. 1–2, 95–107.
- МАРОЈЕВИЋ 2004: Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац*. Критичко издање. Приредио Радмилу Маројевић, Београд: Фонд истине, 2004.
- МАРОЈЕВИЋ 2005: Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмилу Маројевић, Подгорица: ЦИД, 2005.
- МАРОЈЕВИЋ 2016: Радмилу Маројевић. *Српски језик данас*. [Зборник радова]. Бања Лука: Паневропски универзитет „Апеирон“, 2016.
- МАРОЈЕВИЋ 2018^a: Петар II Петровић-Његош, *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шѿејан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоепија. Редакција и коментар Радмилу Маројевић, Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Друштво за неговање Његошевог дела, 2018.
- МАРОЈЕВИЋ 2018^b: Радмилу Н. Маројевић. *Љубомир Дурковић-Јакшић као његошолог*. (Увод. Фрагменти 1–3). – [У зборнику:] Др Љубомир Дурковић Јакшић –

- живот и научно стваралаштво. Зборник радова са библиографијом. Уредник Будимир Алексић. Никшић: Институт за српску културу, 2018, 11–24.
- МАРОЈЕВИЋ 2019: Радмило Н. Маројевић. *Павле Појовић као његошолог*. (Увод. Фрагменти 1–3). – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 13–15. IX 2018). [Књ.] 48/2. Београд, 2019, 31–43.
- МАРОЈЕВИЋ 2020^a: Петар II Петровић-Његош, *Шћепан Мали*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД – Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 2020.
- МАРОЈЕВИЋ 2020^b: Радмило Н. Маројевић. *Лазо М. Костић као његошолог*: Фрагмент 1. *Ка кријичком издању Горског вијенца*. – [У зборнику:] Лазо М. Костић: наука, идентитет, родољубље. Приредили Будимир Алексић и Миша Ђуровић. Београд: Институт за европске студије – Никшић: Институт за српску културу, 2020, 11–33, 176–177.
- МАРОЈЕВИЋ 2021^a: Петар II Петровић-Његош, *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћепан Мали. Ноћ скуљба вијека*. Основно издање. Ортографија и ортоеписја. Редакција и коментар Радмило Маројевић, Подгорица: ЦИД, 2021.
- МАРОЈЕВИЋ 2021^b: Радмило Н. Маројевић. *Граничне појаве у српском језику – теоријско-методолошки аспекти проучавања*: (Фонетско-фонолошки план). – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 16–20. IX 2020). [Књ.] 50/1. Београд, 2021, 37–51.
- МАРОЈЕВИЋ 2022^a: Радмило Н. Маројевић. *Радосав Бошковић као његошолог* (Увод. Фрагменти 1–3). – Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 2022, књ. XXVII, 43–76.
- МАРОЈЕВИЋ 2022^b: Радмило Н. Маројевић. *Извори за кријичко издање Његошевог Шћепана Малог*. – Књижевна историја, Београд, 2022, LIV, бр. 177, 273–294.
- МЕДАКОВИЋ 1847: *Горскій вієнаць* [...] Историческо событіє при свршетку XVII вієка. Сочиненіє П[етра] П[етровића] Н[ѣгоша], владыке црног[р]скога. [Приредио Милорад Медаковић.] У Бечу: словима ч[астнихъ] о[таца] мехитариста, 1847. Факсимил првог издања објављиван је као посебна књига (Цетиње: Обод, 1963; Цетиње: Музеји Цетиње, 1984; Цетиње: Народни музеј Црне Горе, 2010; Подгорица: ЦАНУ, 2017) и у саставу јубиларног издања [Павићевић и др. 1985: 43–169] (наводимо важнија издања).
- MILOVIĆ 1965: Jevto Milović. *Neka pitanja kritike teksta »Gorskoga vijenca« (Povodom izdanja »Gorskoga vijenca« i redakciji Rista J. Dragičevića)*. – Zadarska revija, Zadar, veljača 1965, XIV, br. 1, 53–69. [Прештампано у: Миловић 1983, 363–384].
- МИЛОВИЋ 1982: Јевто М. Миловић. *Рукойис „Горског вијенца“ Пејтра II Пејтровића Његоша*. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1982.
- МИЛОВИЋ 1983: Јевто М. Миловић. *Сїазе ка Његошу*. Титоград: Универзитетска ријеч, 1983.
- МИЋОВИЋ 1961: В. М. Мићовић. *О тумачењу неких речи и израза у Горском Вијенцу*. – Наш језик, нова серија, Београд, 1961, књ. XI, св. 1–2, 16–29.
- МЛАДЕНОВИЋ 1970: Александар Младеновић. *О рукойису и првом издању „Горског вијенца“*. – Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, 1970, књ. XIII/1, 273–334. [Прештампано (под насловом *О рукойису и првом издању*) у: Младеновић 1989: 71–132].
- МЛАДЕНОВИЋ 1989: Александар Младеновић. *Књига о Његошу*: Студије и чланци. Београд: Дечје новине, 1989.
- МЛАДЕНОВИЋ 1996: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић, Цетиње: Обод, 1996.

- Младеновић 1997: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Сремски Карловци – Нови Сад, 1997.
- Младеновић 1998: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Са сликама Пера Почека. Приредио С. Стијовић. [Текст и коментари А. Младеновића]. Београд, 1998 [1999].
- Младеновић 2001: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Београд, 2001.
- Младеновић 2005: Петар II Петровић Његош, *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 2005. (Сабрана дјела. Критичко издање. Књ. II).
- Остојић 1976: Бранислав Остојић. *Смисао синџагме „браће рано“ у Горском вијенцу*. – Овдје, Титоград, децембар 1976, VIII, бр. 91, 13. [Прештампано под насловом *Један њоглед на синџагму „браће рано“ из Горског вијенца* у: Остојић Б. 1997: 101–108].
- Остојић 1996: Бранислав Остојић. *О значењу и орфографији неких ријечи и израза у Горском вијенцу*. – Студије српске и словенске: Серија I. Српски језик, Београд, 1996, I, бр. 1–2, 205–214. [Прештампано у: Остојић 1997: 196–209].
- Остојић 1997: Бранислав Остојић. *Прилози о Његошеву језику*. Никшић: Никшићке новине, 1997.
- Остојић 2022: Одјељењу хуманистичких наука ЦАНУ / Извјештај. [Рецензија текста *Фразеолошки рјечник Његошевих њесничких дјела* Ане Пејановић и Радмила Маројевића] / Бранислав Остојић, Ненад Вуковић. Архива ЦАНУ (бр. 09/1909 од 29. XI 2022). Дактилографисано, стр. 1–6.
- Павићевић и др. 1985: Петар II Петровић-Његош, *Горски вијенац*. Уредник Бранко Павићевић, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности и др., 1985. Издање садржи факсимил рукописа (стр. 5–41) и репринт првог издања (стр. 43–169).
- Роговић 1963: Popović VI. 1963: Petar Petrović Njegoš. *Gorski vijenac*. Priredio i pogovor napisao Vladimir Popović. Zagreb, 1963.
- Радовић 1947: Владимир Поповић, *Његош и наше вријеме*. П. Петровић Његош, *Горски вијенац*. 1847–1947. Ђуза Радовић, Редакција и Коментар. Загреб: Просвјета, 1947.
- Решетар 1890: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао Милан Решетар. У Загребу: Штампала „Дионичка тискара“, 1890.
- Решетар 1892: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Протумачио га Милан Решетар. Једанаесто, државно, издање. [Друго издање с коментаром Милана Решетара]. У Биограду: Државна штампарија, 1892.
- Решетар 1909: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Пето издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду: Издање књижаре С. Б. Цвијановића, 1909.
- Решетар 1920: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Седмо издање с коментаром Милана Решетара. Биоград: Издање С. Б. Цвијановића, 1920.
- Решетар 1923: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Осмо издање с коментаром Милана Решетара. Биоград: Издање С. Б. Цвијановића, 1923.
- Решетар 1926: [Целокупна дела Петра Петровића Његоша. Књ. 1. Већа дела]. *Горски вијенац*. *Луча микрокозма*. *Шћепан Мали*. У редакцији Милана Решетара, Београд: Државна штампарија, 1926.
- Решетар 1928: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Девето издање с коментаром Милана Решетара, Биоград: Издање С. Б. Цвијановића, 1928.

- РЕШЕТАР 1940: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара, Београд: Државна штампарија, 1940.
- СТЕВАНОВИЋ 1976: Михаило Стевановић, *Језичка ђумачења у коменџарима Његошева Горског вијенца*, Београд: САНУ, 1976.
- СТЕВАНОВИЋ 1990: Михаило Стевановић, *О језику Горског вијенца*, Београд: САНУ, Научна књига, 1990.
- СТЕВАНОВИЋ/БОШКОВИЋ 1954: *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша]. [Рјечник саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић]. Београд: Просвета, 1954. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 6). [Прво издање].
- СТЕВАНОВИЋ/БОШКОВИЋ 1957: *Рјечник* [уз пјесничка дјела П. П. Његоша]. [Рјечник саставили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић]. Београд: Просвета, 1954. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 6). [Додатни тираж првог издања].
- ТОМОВИЋ 1986: Слободан Томовић, *Коменџар Горског вијенца*, Никшић: НИО „Универзитетска ријеч“ и др., 1986.
- ТОМОВИЋ 1999: С. Томовић, Његошев Горски вијенац, *Енциклопедија Његош*. Први том. [Главни и одговорни уредник Слободан Томовић], Подгорица: ЦИД, Фондација „Његош“, 479–616.
- ШУМИЛОВ 1996: Петр II Петрович-Негош. *Горный венец*. Перевод с сербского и комментарии А. Шумилова. Составитель и автор Предисловия Р. Мароевич // Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Прев. А. А. Шумилов. Приређивач и аутор Предговора Р. Мароевић. Подгорица: Унирекс, 1996.

Р. Н. Мароевич

БРАНИСЛАВ ОСТОИЧ – НЕГОШОЛОГ

(ВВЕДЕНИЕ. ЭТЮДЫ 1–4)

Резюме

В настоящей работе рассматриваются три фрагмента поэмы «Горный венец» сербского поэта эпохи романтизма Петра II Петровича-Негоша (поэма написана в 1846 г., а первое её печатное издание вышло в свет в феврале 1847 г.) с точки зрения лингвистики и поэтики «темных мест» в свете попыток их толкования Браниславом Остоичем, академиком Черногорской академии наук и искусств. Во всех этюдах приводится полная предыдущая и последующая история вопроса, которая в ряде случаев уточняется.

В первом этюде (п. 1 настоящей статьи) рассматривается грамматическое и лексическое значение словоформы *рано* во втором стихе «Плача сестры Батрича», а также толкование двустийшия: Куда си ми улетио, / мој сѡколе, / од дивнога јата твога / брате рѧно, [ГВ 1913–1914] в аспекте лингвистики и поэтики. Из трех конкурирующих толкований словоформы *рано* – зват.п. существительного (*x*) *рана* ‘пища, корм’ (Стефан Митров Любиша), зват.п. существительного *рана* (Данило Вушович), наречие *рано* (Трифун Джюкич) – правомерным является только последнее. В русском переводе Юрия Кузнецова: Ты зачем меня покинул, / ясный сокол? / От своей отбился стаи / брат-кормилец. [Кузнецов 1988: 114]

отражено первое толкование, которое защищал в последнее время Никола Банашевич. В переводе Александра Шумилова: Улетел и не вернулся / сокол ясный / от своей прекрасной стаи, / бедный брат мой! [Шумилов 1996: 150] значение словоформы *рано* не отражено (это так называемый «нулевой перевод»)

Во втором этюде (п. 2 настоящей статьи) доказывается неоправданность замены союза *ако* первого издания поэмы союзом *а* и местоимением *ко* в 2150-м стихе: Зла мрзнѹме чинит не можемо, / а ѿко нам је мјо али својта – / траг по трагу његов ископамо. [ГВ 2149–2151]. В русских переводах Ю. Кузнецова: Ненавистников своих обходим; / а кто мил нам иль родня какая, / у того изводим все потомство. [Кузнецов 1988: 125] и А. Шумилова: Зла чужому или немилому / мы, вештицы, причинить не можем, / ну а близкий от нас не спасется: / всех родичей изведем под корень. [Шумилов 1996: 168] синтаксическая структура стихов изменена, да и указанная дистинкция для перевода не существует.

В третьем этюде (п. 3 настоящей статьи) рассматриваются грамматическое и лексическое значение словоформы *йуне* в 1265-м стихе поэмы: Љепша му је од виле бйјелѣ, / нема пуне осамнаест љетѡ – / живѡ ми је срце понијела! [ГВ 1265–1267] (в первом издании опечатка: пуно). Критический анализ подтвердил, что в поэме представлено не наречие *йуно*, а архаическа форма вин.п. прилагательного *йуни*. Поскольку дистинкция формально-грамматическая, она не влияла на переводы Ю. Кузнецова: Она краше вилы, милей свету! / Восемнадцати годков ей нету, / сердце у меня взяла живое! [Кузнецов 1988: 90] и А. Шумилова: Не минуло ей восемнадцати, / а прекрасна как белая вила. / Я увидел – покоя лишился. [Шумилов 1996: 108].

В заключительном, четвертом этюде вносятся вклад в новейшую эдиционную историю и библиографию прозведений Петра II Петровича-Негоша.

Помимо критического рассмотрения толкований трех «темных мест» в поэме «Горный венец», целью данной работы явилось и теоретическое обоснование термина «научное издание».

Ключевые слова: Петр I Петрович-Негош, поэма «Горный венец», Михаило Стеванович, Евто М. Милович, Александр Младенович.

Прилог 1

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ОБЈАВЉЕНИХ У СРПСКИМ ЧАСОПИСИМА О ТЕКСТОЛОГИЈИ ЊЕГОШЕВОГ СПЈЕВА *ШЋЕПАН МАЛИ*

Криптичко издање Шћейана Малог / Радмило Н. Маројевић. – Српска баштина, Никшић, 2019, IV, [св. 2], стр. 9–33. [Резиме на руском језику].

Ономастичка реконструкција

Текстологија ономастичких жанрова у Његошевом сјјеву Шћейан Мали / Радмило Н. Маројевић. – Историјски записи, Подгорица, 2019, ХСП, бр. 1–2, стр. 123–165. [Резиме на енглеском језику].

Граматичка реконструкција

Идентификација грамастичких облика као лингвоистекстолошки проблем (на грађи Његошевог сјјева Шћепан Мали) / Радмило Н. Маројевић. – Наслеђе, Крагујевац, 2022, XIX, св. 51, стр. 9–25. [Резиме на енглеском језику].

Реконструкција грамастичких дијалектизама као лингвоистекстолошки проблем (на грађи Његошевих јјесничких дјела) (I) / Радмило Н. Маројевић. – Наш језик (нова серија), Београд, 2022, књ. LIII/1, стр. 21–41. [Резиме на руском језику].

Реконструкција грамастичких дијалектизама као лингвоистекстолошки проблем (на грађи Његошевих јјесничких дјела) (II) / Радмило Н. Маројевић. – Наш језик (нова серија), Београд, 2022, књ. LIII/2, стр. 49–66. [Резиме на руском језику].

Реконструкција грамастичких архаизама као лингвоистекстолошки проблем: (на грађи Његошевог Шћепана Малог) / Радмило Н. Маројевић. – *Philologia mediana*, Ниш, 2021, год. XIII, бр. 13, стр. 21–40. [Резиме на руском језику].

Реконструкција грамастичких русизама као лингвоистекстолошки проблем (на грађи Његошевог Шћепана Малог) / Радмило Н. Маројевић. – Радови Филозофског факултета / Универзитет у Источно Сарајеву, Пале, 2020, бр. 22, стр. 145–162. [Резиме на руском језику].

Лексичка реконструкција

Лексичка хомонимија као лингвоистекстолошки проблем (на грађи Његошевог Шћепана Малог) / Радмило Н. Маројевић. – Јужнословенски филолог, Београд, 2021, књ. LXXVII, св. 1, стр. 51–74. [Резиме на руском и енглеском језику].

Специфични јјијови глаголских ријечи (на грађи Његошевог Шћепана Малог) / Радмило Н. Маројевић. – Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2020, бр. L (2), 3–31.

Специфичне грамастичке и лексичко-грамастичке ријечи (на грађи Његошевог Шћепана Малог) / Радмило Н. Маројевић. – Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2020, бр. L (4), стр. 59–88.

Специфичне морфеме и иновације у сјјруктури врсјја ријечи (на грађи Његошевог Шћепана Малог) / Радмило Н. Маројевић. – Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2021, бр. LI (1), стр. 265–283. [Резиме на руском језику].

Реконструкција лексичких русизама и славенизама као лингвоистекстолошки проблем (на грађи Његошевог Шћепана Малог) / Радмило Н. Маројевић. – Радови

Филозофског факултета: Часопис за хуманистичке и друштвене науке / Универзитет у Источном Сарајеву, Пале, 2021, бр. 23, стр. 55–76. [Резиме на руском језику].

Фразеолошка реконструкција

Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 2020, књ. XXV:

~ 1. *Фразеолошки жанрови у Шћепану Малом* / Радмило Н. Маројевић. – Стр. 69–88. [Резиме на руском језику].

~ 2. Члан Уређивачког одбора Радмило Маројевић.

Фразеолошки контексти у Шћепану Малом / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјелјења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2021, књ. 7, стр. 105–134. [Резиме на руском језику].

Фонетско-фонолошка реконструкција

Реконструкција сугласника у криптичком издању Његошевог сјјева Шћепан Мали / Радмило Н. Маројевић. – Наш језик (нова серија), Београд, 2020, књ. LI, св. 2, стр. 1–37. [Резиме на руском језику].

Фонетска реконструкција његововакалских дифтонга као лингвистичког проблема (на грађи Његошевог сјјева Шћепан Мали) / Радмило Н. Маројевић. – Филолог, Бања Лука, 2020, XI, св. 22, стр. 30–51. [Резиме на енглеском језику].

Реконструкција самогласника у криптичком издању Његошевог сјјева Шћепан Мали: (Хетеровакалски дифтонзи) / Радмило Н. Маројевић. – Наш језик (нова серија), Београд, 2021, књ. LI/1, стр. 1–31. [Резиме на руском језику].

Реконструкција рефлексâ јави у криптичком издању Шћепана Малог / Радмило Н. Маројевић. – Српска баштина, Никшић, 2020, V, [св.] 2, стр. 9–72. [Резиме на руском језику]

Реконструкција штампарских грешака

Извори за криптичко издање Његошевог Шћепана Малог / Радмило Маројевић. – Књижевна историја, Београд, 2022, LIV, бр. 177, стр. 273–294. [Резиме на руском језику].

Реконструкција штампарских грешака у Шћепану Малом: (Интертекстуалне паралеле) / Радмило Н. Маројевић. – Зборник Матице српске за књижевност и језик, [Нови Сад], 2020, књ. LXVIII, св. 2, стр. 509–529. [Резиме на енглеском језику]

Реконструкција штампарских грешака на основу замјене вокалских графема (у Његошевом сјјеву Шћепан Мали) / Радмило Маројевић. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2020, [књ.] LXIII/2, стр. 7–31. [Резиме на енглеском језику].

Вербализација текста

Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 2021, књ. XXVI:

~ 1. *Вербализација текста Шћепана Малог: (Реконструкција састављеног писања)* / Радмило Н. Маројевић. – Стр. 5–41. [Резиме на руском језику].

~ 2. Члан Уређивачког одбора Радмило Маројевић.

Вербализација текста Шћепана Малог: (Реконструкција састављеног писања) / Радмило Маројевић. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2021, [књ.] LXIV/1, стр. 25–46. [Резиме на руском језику].

Лексикализација њедлошко-њадежних веза и сродне њојаве као лингвоијексолошки ѡроблем: (На грађи Његошевог сїјева Шћепан Мали) / Радмило Маројевић. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2021, [књ.] LXIV/2, стр. 27–52. [Резиме на руском језику].

Реконсїрукција ѡлусасїављеног ѡисања и ѡисање диверба (вербализација ѡексїа Његошевог Шћепана Малог) / Радмило Н. Маројевић. – Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, 2021, бр. LI (4), стр. 3–25.

Версолошка реконструкција

Сїих Шћепана Малог: (меїрика и риїмика десетїерца и шеснаесетїерца) / Радмило Н. Маројевић. – Зборник Матице српске за књижевност и језик, [Нови Сад], 2020, књ. LXVIII, св. 1, стр. 21–38. [Резиме на енглеском језику]

Версификација његошевог сїјева Шћепан Мали: (Реконсїрукција силабичких консїанїи) / Радмило Маројевић. – Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2020, [књ.] LXIII/1, стр. 47–66. [Резиме на енглеском језику].

Десетїерац Шћейана Малог (їрозодијска и инїонациона реконсїрукција) / Радмило Н. Маројевић. – Октоих, Подгорица, 2020, X, [св.] 11, стр. 47–65.

Тексїолошки асїекїи їроучавања Његошевих дїела (криїичка, акценанїска и основна издања) / Радмило Маројевић. – Његошев зборник Матице српске, Нови Сад, 2020, [књ.] 4, стр. 69–89. [Резиме на енглеском језику]

Граничне ѡојаве у срїском језику – ѡеоријско-меїодолошки асїекїи їроучавања: (Фонетско-фонолошки план) / Радмило Н. Маројевић. – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 16–20. IX 2020). [Књ.] 50/1. Београд, 2021, 37–51. [Резиме на руском језику].

Прилог 2

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА РАДМИЛА МАРОЈЕВИЋА ОБЈАВЉЕНИХ У ЧАСОПИСИМА И ЗБОРНИЦИМА ЦРНОГОРСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЈЕТНОСТИ

а) Гласник Одјељења умјетности

„Горски вијенац“ у новом руском їреводу / Радмило Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1982, књ. 4, стр. 125–136. [Резиме на енглеском језику].

Изражавање ѡосесивносїи у исїорији руског језика / Радмило Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1984, књ. 5, стр. 171–179. [Резиме на енглеском језику].

Ономасїички ликови у Историји о Црној Гори Василија Пеїровића / Радмило Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Титоград, 1988, књ. 8, стр. 59–78. [Резиме на руском језику].

Фразеолошке маргиналије уз криїичко издање Горског вијенца / Радмило Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2005, бр. 23, стр. 25–52. [Резиме на руском језику].

Судбина њасловенских гласовних група *kti, *gti, *chti / Радмило Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2008, књ. 26, стр. 49–65. [Резиме на руском језику]; *Напомена уз чланак „Судбина њасловенских гласовних група *kti, *gti, *chti“ Радмила Маројевића.* – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2009, књ. 27, стр. 34–35.

Словенски етнокултурни концепти „слобода“ у Његошевој епској трилогији / Радмило Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2009, књ. 27, стр. 21–35. [Резиме на руском језику]

Творба двојемајских ријечи: (сјудија случаја: сунцокрет) / Радмило Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2010, књ. 28, стр. 25–33. [Резиме на руском језику].

Прозодијско-интонациона интеријеријација шексиа Луче микрокозма: метричке константе / Радмило Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2011, књ. 29, стр. 51–61. [Резиме на руском језику].

Прозодијско-интонациона интеријеријација шексиа Луче микрокозма: Веролошка ојкорачења / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2012, књ. 30, стр. 25–42. [Резиме на руском језику].

Метричке константе и ритмичке доминанте епског или асиметричног десетерца / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјељења умјетности / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2013, књ. 31, стр. 23–48. [Резиме на руском језику].

а) Гласник Одјељења хуманистичких наука:

Функционална ѡрсјективна реченице, версификација и шексиологија Његошевог сјјева Луча микрокозма / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјељења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2014, књ. 1, стр. 53–72. [Резиме на руском језику].

Лингвистика и ѡеѡтика „ѡамних мјесѡа“ у „Горском вијенцу“ као методолошки изазов: 170 година откако је написан и објављен Горски вијенац (1846/1847–2016/2017) / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјељења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2016, књ. 3, стр. 109–138. [Резиме на руском језику].

Његошеве сјоменарске ѡјесме с шексиолошког и веролошког сјановиѡѡа: Поетика жанра / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјељења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2018, књ. 4, стр. 49–76. [Резиме на руском језику].

Његошева ѡјесма у ѡѡѡѡсу: („Име ми је Верољуб...“) / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјељења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2019, књ. 5, стр. 171–183. [Резиме на руском језику].

Фразеолошки контексти у Шћепану Малом / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјељења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2021, књ. 7, стр. 105–134. [Резиме на руском језику].

Фразеолошка реконструкција у ѡеѡским шексиѡѡима из Његошеве Биљежнице / Радмило Н. Маројевић. – Гласник Одјељења хуманистичких наука / Црногорска академија наука и умјетности, Подгорица, 2022, књ. 8, стр. 61–91. [Резиме на руском језику].

а) Зборници из серије „Бошковићеви дани“:

Бошковићев метод њворбено-семантичке реконструкције и његов значај за компаративно-историјску дериватологију словенских језика / Радмило Маројевић. – Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића. Радови са научног скупа: Даниловград, 14. и 15. маја 1987. Титоград, 1988, стр. 141–156. [Резиме на енглеском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 17. Одјељење умјетности, књ. 6).

Трећи лингвистички скуп „Бошковићеви дани“. Радови са научног скупа [„Нормирање српског језика с посебним освртом на језички израз у свим видовима комуникације“]: Подгорица, 10. и 11. октобар 1995. Подгорица, 1997 (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 42. Одјељење умјетности, књ. 14).

~ 1. *Српска језичка норма: Вукови њемељи, Бошковићева начела, данашњи Даничићи* / Радмило Маројевић. – Стр. 7–21. [Резиме на руском језику].

~ 2. *Завршна ријеч* / Радмило Маројевић. – Стр. 263–264.

~ 3. Члан Редакционог одбора (и редактор) Радмило Маројевић.

Четврти лингвистички скуп „Бошковићеви дани“. Радови са научног скупа [„Творбена лексичка семантика у српском и другим словенским језицима“]: Подгорица, 8. и 9. октобар 1998. године. Подгорица, 1999. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 53. Одјељење умјетности, књ. 17). Члан Редакционог одбора Радмило Маројевић.

Конкуренија њосесивних категорија у Његошевом језику / Радмило Маројевић. – Пети лингвистички скуп „Бошковићеви дани“. Радови са научног скупа [„Конкуренија језичких средстава и језичка норма“]: Подгорица, 10. и 11. октобра 2002. године. Подгорица, 2003, стр. 171–185. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 61. Одјељење умјетности, књ. 22).

Стандардизација и јеснички језик / Радмило Маројевић. – Шести лингвистички скуп „Бошковићеви дани“. Радови са научног скупа [„Стандардизација језика – дијахронијски и синхронијски аспект – језик медија“]: Подгорица, 19. и 20. мај 2005. године. Подгорица, 2005, стр. 77–81. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 75. Одјељење умјетности, књ. 23).

О рјечнику Његошевог сјјева „Луча микрокозма“ / Радмило Маројевић. – Осми лингвистички скуп „Бошковићеви дани“. Радови са научног скупа: 27. мај 2011. г. Подгорица, 2012, стр. 49–63. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 109. Одјељење умјетности, књ. 36).

Вуково и Његошево дјело, с њексполошког и версолошког сјановишја / Радмило Н. Маројевић. – Девети лингвистички скуп „Бошковићеви дани“. Вук Стефановић Караџић и Петар Други Петровић Његош. Радови са научног скупа: 26. мај 2016. г. Подгорица: 2016, стр. 37–79. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 141. Одјељење хуманистичких наука, књ. 9).

г) Други научни зборници:

Црногорски говори. Резултати досадашњих испитивања и даљи рад на њиховом проучавању. Радови са научног скупа (12. и 13. мај 1983). Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1984:

~ 1. [О суфиксу -ис у језику владике Данила] / Радмило Маројевић. – Стр. 202.

~ 2. *Методолошка ишћања ономасичких испраживања* / Радмило Маројевић. – Стр. 237–242. [Резиме на руском језику].

~ 3. [О *топонимима* Никшић и Никшићи] / Радмило Маројевић. – Стр. 251–252.

Народне пјесме из Црне Горе у Вуковим збиркама, са лингвистичког аспектија / Радмило Маројевић. – Вук Стефановић Карацић и Црна Гора. Радови са научног скупа (16–17. април 1987). Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1987, стр. 69–78. [Резиме на руском језику].

Двије скице из историјске ономасичке. [1–2] / Радмило Маројевић. – Косовски бој у историји, традицији и стваралаштву Црне Горе. Реферати са научног скупа. Титоград, 25. октобра 1989. године. Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 1990, стр. 255–262. [Резиме на руском језику].

~ 1. *Од Косова поља до косовског симбола* / Радмило Маројевић. – Стр. 255–257.

~ 2. *Милош Копиљих (Кобиљих, Обиљевић, Обилић) – фолклорне мијене у имену косовског јунака* / Радмило Маројевић. – Стр. 257–262.

Руски преијев Горског вијенца посљедњих деценија XX вијека: њоејско-версолошка њолемика Ј. Кузњецова и А. Шумилова. Фрагмент: *Пјесма Мусџај-кадије* / Радмило Маројевић. – Превођење „Горског вијенца“ на стране језике: Радови са научног скупа. Подгорица, 28. и 29. маја 1998. Подгорица, 2001, стр. 71–78. [Резиме на руском језику]. (Научни скупови, књ. 56. Црногорска академија наука и умјетности: Одјељење умјетности, књ. 19).

Ноћ скуиља вијека и „шамна мјесџа“ у Горском вијенцу / Радмило Маројевић. – Династија Петровић Његош: Том III. Радови са међународног научног скупа: Подгорица, 29. октобар – 1. новембар 2001. Подгорица, 2002, стр. 177–207. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови. Књ. 60).

Михаило Стевановић као његошолог. (Фрагменти 1–5) / Радмило Маројевић. – Живот и дјело академика Михаила Стевановића. Радови са научног скупа: Подгорица, 16. и 17. маја 2002. Подгорица, 2002, стр. 153–172. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови. Књ. 59; Одјељење умјетности. Књ. 21).

Азбука, ѡравојис и фонологија, ѡрозодија, грамаџика и лексикологија у домовини Вукових ѡредака / Радмило Маројевић. – Језичка ситуација у Црној Гори – норма и стандардизација. Радови са међународног научног скупа: Подгорица, 24. и 25. мај 2007. Подгорица, 2008, стр. 301–310. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 87. Одјељење умјетности, књ. 29).

Субјекајско-објекајска инверзија и њоејска „шамних мјесџа“: (ѡумачење 25. сџиха Његошеве оде Нек се овај вијек горди над свијема вјековима..., ѡосвећене „Праху Оца Србије“, а објављене уз ѡрво издање Горског вијенца) / Радмило Н. Маројевић. – Петар Други Петровић Његош: Двјеста година од рођења (1813–2013). Радови са научног скупа: Подгорица, 31. октобар – 1. новембар 2013. Подгорица, 2014, стр. 221–235. [Резиме на енглеском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 125. Одјељење хуманистичких наука, књ. 1).

Фолклорни елементи, Његошеве крилатџеме и фразеолошка игра ријечима као ѡреводиљачки ѡроблем. (Поетика интертекстуалности у Лалићевим романима „Лелејска гора“ и „Хајка“ и у њиховим руским преводима) / Радмило Н. Маројевић. – Михаило Лалић: Сто година од рођења (1914–2014). Подгорица, 2015, стр. 109–125. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 130. Одјељење хуманистичких наука, књ. 2).

Издања и њиређивачи Горског вијенца / Радмило Н. Маројевић. – Бесједе о Његошу: зборник радова. Подгорица, 2017, стр. 220–327. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Зборници радова, књ. 12. Одјељење хуманистичких наука, књ. 1).

Радмило Н. Маројевић. *Богичићев језик њрема језику Његошевом: Књишка и фолклорна њтрадиција*. [Бесједа одржана 11. октобра 2018. у Црногорској академији наука и умјетности]. – Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору. Зборник радова. Подгорица: ЦАНУ, 2018, стр. 183–206. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Зборници радова, књ. 13).

Сјо њедесет година Љубишиног издања Горског вијенца. (Њићфор Дучић кријичар, Сјефан Мићров коментаријор: Pro et contra) / Радмило Н. Маројевић. – Књижевно дјело Стефана Митрова Љубише у свом времену и данас (1878–2018). Подгорица: 2019, стр. 81–167. [Резиме на руском језику]. (Црногорска академија наука и умјетности. Научни скупови, књ. 151. Одјељење хуманистичких наука, књ. 11).

Речник Његошева језика у редакцији Михила Сјевановића (у свјетлу нових кријичких издања) / Радмило Н. Маројевић. – Научни састанак слависта у Вукове дане (Београд, 14–18. IX 2017). [Књ.] 47/1. Београд, 2018, стр. 199–207. [Резиме на руском језику].

Студије српске и словенске. Серија I. Српски језик, Београд, 2022, књ. XXVII:

~ 1. *Радосав Бошковић* / Р[адмило] Маројевић. – Стр. 7–11. [Прилог: Библиографија Радосава Бошковића, стр. 12–16].

~ 2. *Радосав Бошковић као његошолог* (Увод. Фрагменти 1–3) / Радмило Н. Маројевић. – Стр. 43–76. [Резиме на руском језику].

~ 3. *Његошев Спровод праху С. Милутиновића: (С ѡлексјолошког и версолошког сјановишија)* / Радмило Н. Маројевић. – Стр. 109–146. [Резиме на руском језику].

~ 4. Члан Уређивачког одбора Радмило Маројевић.

Архаизација као преводилачки поступак (*Луча микрокозма* у преводу Иље Числова)

**Проф. др Јелена Р.
Бајовић**

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски
факултет

УДК 821.163.4.035

УДК 821.163.4-13.09

Петровић Његош П. II

Сажетак: У овом раду се анализирају архаични поступци које користи Иља Числов у преводу на руски језик *Луче микрокозма* Петра II Петровића-Његоша. Српски језик је задржао многе архаичне елементе у свом фонетском и граматичком систему, док је руски претрпео велике измене током историјског развоја. Управо те изворне облике употребљава Числов као средство језичког и стилског приближавања Његошевом оригиналу.

Кључне речи: Петар II Петровић-Његош, спев *Луча микрокозма*, архаизација, преводилачки поступак.

1. Увод

1.1. Архаизација представља поступак којим оригинални писац дочарава одређену епоху користећи ранија језичка средства (в. књигу Бранимира Човића *Стил историјске прозе А. Н. Толстоја*, Нови Сад, 1991).

Поступак архаизације користе и преводиоци да би нашли адекватан преводни израз за архаична језичка средства у језику оригинала.

1.2. Специфичност архаизације у руском преводу *Луче микрокозма* Иље Числова састоји се у томе што су Његошева језичка средства која имају обележје архаизама сама по себи русизми или црквенославенизми из руске рецензије црквенославенског језика, тако да у преводу не би била постигнута стилска архаизација текста ако би се само задржали русизми.

Стога преводилац на грађи руског текста примењује поступак аналоган Његошевом тако што користи језичка средства која су у руском књижевном језику данас архаична. Однос архаичних језичких средстава у два сродна словенска језика чији су се књижевни језици друкчије развијали и представља главни проблем, па је задатак нашега рада да опишемо специфичности примењеног поступка у оригиналу и преводу.

2. Архаизација као преводилачки поступак

2.0. С обзиром на богатство истраживаног материјала, у овом раду ће бити приказани само појединачни илустративни примери.

2.1. Наредни примери сведоче о употреби у преводу на руски архаичног глагола *отверзѣти/отверзати* у значењу ‘отворити/отварати’, уз који у руским речницима стоји ознака *застарело*. Код Ушакова чак четири – књиж., ретор., поет., застар. (Ушаков II 1938: стубац 901). Владимир Даљ наводи читав низ глагола као објашњење, у време стварање речника (прво издање је излазило од 1863. до 1866. године, а материјали су прикупљани неколико деценија раније), наведени глагол свакако није био архаичан као век или два касније. Дакле, Даљ семантизује глагол *отверзѣти* као ‘открыть, отворить, раскрыть, растворить, распахнуть; отпереть, отомкнуть; дать доступ’ (Даљ II 1998: стубац 1852), што сведочи о широкој употреби у језику тога доба.

али га је творац украсио,
велику му књигу отворио [ЛМ 56–57]

украсил ли [дивну] твердь Создатель,
отверз [ли] ей книгу великую – [ЛМ Ч, с. 71]

Додаћемо да *дивну твердь* представља преводиочево уметничко одступање, веома успешно уклопљено у руски текст.

Међутим, најархаичнија је синтагма *отверзть очи* коју је И. Числов употребио у следећим примерима, а карактеристична је за текстове духовно-религиозног типа (израз се помиње у познатој причи о чудотворном исцељењу слепца по Јеванђељу по Јовану):

ђе ужасне буре господствују –
ока смртну отворит не дају [ЛМ 207–208]

где бушуют ужасные бури,
не давая смертным отверзть очи [ЛМ Ч, с. 81]

и затворим очи са рукама –
не смијем их отворит никако: [ЛМ 354–355]

закрывая ладонями очи –
[и] не смея ни за что отверзть их. [ЛМ Ч, с. 91]

Глагол *отверзть*, уз инверзију, допринео је поетици руског превода и у наредном стиху:

гроб је отпрт наше погибије! [ЛМ 1520]
гроб отверзся погибели нашей! [ЛМ Ч, с. 173]

2.2. Наредни примери веома су занимљиви јер Његош чешће користи русизам *судба* (преко двадесет пет пута у спеву) него именицу *судбина*.

Преводац на руски Иља Числов одлучује се, у зависности од контекста (и то заиста ради маестрално!), за различита преводачка решења: *судьба*, *участь*, *удел*, у једном случају је посведочен нулти превод. Веома успешно је пренет и следећи Његошев стих:

ал на судбу викати не смијем – [ЛМ 189]

но на участь [воз]роптать не смею – [ЛМ Ч, с. 79]

Међутим, најзанимљивији је, нама посебно у овом раду, архаизам карактеристичан за народно стваралаштво *судьбина*, који стилски представља одлично преводачко решење:

вопрошава о судби човјека, [ЛМ 62]

о судьб[ин]е пытал человека, [ЛМ Ч, с. 71]

У наредном стиху Његош користи два русизма – *судба* и *исѣиѣиѣи*, а Числов у преводу задржава само овај последњи, док се за превод именице *судба* одлучује за именицу *судьбина*, рекли смо, карактеристичну за руски народни епос:

бич си судбе веће испитао: [ЛМ 182]

бич судьбины тяжкой испытал ты, – [ЛМ Ч, с. 79]

2.3. Познато је да Његош у *Лучи микрокозма* користи мноштво русизама и црквенославенизама. Најзаступљенији су облици именица, али наш велики песник користи и руске прилоге, придеве, глаголе. Ради илустрације навешћемо само неке: бесмртије, влијаније, зачатије, питателница, внимање, наслеђије, жиљн, чувствовање, мученије, непоњатна, корабљекрушније, бездна, заточење, источник, твореније, шар, паденије, движење, возможности, поњатије, намјерење, воображеније, униније, мечтање, хранитељ, знаме, ишчезати, наслаждење, ништожност, благоуханије, сочетати, алмаз, пјеније, полк, совершенство, вкус, ревновати, благодареније, попечење, битије, надежда, благоутробије, точка, началник, предел, воскресење, число, значеније, страданије, враг, заблуждење, проштеније, вулкан, мучително, поток, волни, самодржавије, владјеније, миродржна, наказање, вјеси, трудно, воцарити, губитељ, невредимо, воздвигнути, удивљење, љес, спасеније, воздух, чест, причина итд.

Одређени стихови су у потпуности уобличени под утицајем руског језика, а тако их и преводац преноси:

Из бездана ништожности шари, [ЛМ 725]

Шары с[о дна] бездны ничтожества, [ЛМ Ч, с. 117]

Анализом грађе утврђено је да су најфреквентније лексеме тога типа *мир*, *шар* (земни) и *паденије*. Именица *шар* је посведочена и у облику деминутива.

Лексема **мир** ‘свет’ посведочена је 40 пута у *Лучи микрокозма*, спада у основну тематику Његошове космогонијске теорије. Савремени хомоними *мир* ‘свет’ и *мир* ‘мир’ пишу се једнако, међутим, до совјетске језичке реформе у лексеми *мир* ‘свет’ писало се тзв. десетеричко **і** – **міръ**, док се именица у значењу ‘мир’ писала са обичним, осмеричким **и** – **миръ**.

Иља Числов као велики поборник архаизације текста и врстан познавалац историје руског језика у једном примеру као преводачки поступак користи стари граfiјски облик именице **міръ**:

Зар се смијеш врагом злијем назват
оца свога и оца мирового [ЛМ 1231–1232]

Как врагом злым называть ты смеешь
своего [же] Отца, Отца міра, [ЛМ Ч, с. 153]

У овом случају је то учињено, уз писање великог слова поновљене именице (ак.) *Отца*, како би се нагласио однос према Богу као основи људскога живота православног хришћанина.

2.4. Још једну веома изражајну конструкцију употребљава И. Числов у преводу последњег стиха који наводимо и у њему русизма *последователи*:

Пифагоре, и ти Епикуре,
зли тирјани душе бесамртне,
мрачан ли вас облак покријева
и све ваше последоватеље! [ЛМ 151–154]

С Пифагором Эпикур [жестокий],
душ бессмертных злобные тираны!
мрачной тучей покрытые оба,
с целым сонмом вослед вам грядущих, [ЛМ Ч, с. 77]

Дакле, преводаца се у 154. стиху одлучује за троструку архаизацију, па користи застареле облике – именицу *сонм*, предлог *вослед* и глаголски придев *грядущие*.

Као напомену можемо додати руску фразеолошку јединицу *на сон грядущий* (и првобитну варијанту *на сон грядущим*) коју упоредни фразеолошки речник семантизује ‘пред спавање’ (РХСФР II 1979: 476). Израз се појавио из молитвеника, у којима постоји поглавље молитава под истим називом, тј. оно које православни хришћанин чита пред починак. Права употреба овог израза *на сон грядущим* је ретка, обично се користи у измењеном облику *на сон грядущий*, дакле *грядущий* је сан, а не људи који одлазе на починак (РФ 2005: 658).

2.5. Изванредан преводачки дар И. Числова може се видети и у преводу Његошеве именице *рука* у *Лучи микроkozма*. У већини случајева је употребљена опшесловенска именица *рука*, међутим, има изузетака, и то врло занимљивих. У случајевима када је у питању *рука творца* преводац користи синтагму *Божья рука*. Наведени израз се користи и у српском језику, наравно, с обзиром на то да Руси и Срби припадају истој конфесији и елементи литургијског појања имају исте корене – црквенославенске. Међутим, у једном броју примера је употребљена архаична лексема *десница*:

која им је рука свемогућа [ЛМ 326]
Всесильною иже им десницей [ЛМ Ч, с. 89]

кад им рука благодатна творца [ЛМ 457]

Творца когда десница благая [ЛМ Ч, с. 97]

светом руком великога творца, [ЛМ 675]

Создателя десница святая; [ЛМ Ч, с. 113]

моја би се силна на њих рука [ЛМ 1134]

Моя на них мощная десница [ЛМ Ч, с. 145]

У наредном примеру, у коме Његош синтагмом *бесамртна рука* конкретизује да се ради о руци Господњој, И. Числов у руском преводу именицу *рука* пише великим словом:

на њих бјеше бесамртна рука [ЛМ 836]

и на каждом безсмертной Рукою [ЛМ Ч, с. 123]

2.5.1. Числов у преводу на руски језик Његошевог спева *Луча микрокоз-ма* користи именице у којима су посведочене сугласничке алтернације, чији се процес губљења услед изједначавања основа, према Иванову, датира са XII–XIII веком (Иванов 1983: 211; према другим ауторима, век касније).

Дакле, сугласничке алтернације (руски: *чередования согласных*) у деклинацији и конјугацији у раном староруском језику тичу се резултата прве и друге палатализације задњонепчаних сугласника. У зависности од коначног резултата умекшавања, задњонепчани *к, г, х* у прасловенском испред вокала предњег реда првом палатализацијом промењени су у шушкаве *ч', ж', ш'*. Друга палатализација се такође десила током прасловенске епохе, али након прве, тачније након монофтонгизације дифтонга, када су задњонепчани промењени у пискаве *ц', з', с'*.

У другој деклинацији ефекат друге палатализације имали смо у номинативу–акузативу–вокативу двојине и у дативу–локативу једине (*роуцѣ*). И управо овај облик, локатив именице *рука*, користи И. Числов у преводу следећег Његошевог стиха:

Бич праведни свемогуће руке [ЛМ 1541]

Бич праведен [в] Руце Всемогущей [ЛМ Ч, с. 175]

А с обзиром на то да се ради о руци Господњој, тј. свемогућој руци, И. Числов обе компоненте синтагме пише великим почетним словом.

2.5.2. Још један облик дубоке архаизације текста у руском језику посведочен је у преводу следећег стиха:

у облаке дима и пламена. [ЛМ 1700]

Числов даје одлично, али веома необично преводачко решење – стари облик локатива множине, у коме је такође посведочена сугласничка алтернација:

во облацех пламени и дыма. [ЛМ Ч, с. 185]

Језик је ове конструкције изгубио, чувају се само у фразеолошким јединицама типа *йрийча во языцех* 'јавна тајна, чак и врапци (на крову) о томе цвркућу' (РХСФР II 1980: 253).

наказанье Адамово јавља: [ЛМ 1942]

наказанье объявил Адаму: [ЛМ Ч, с. 203]

За наказу њихова немира [ЛМ 1971]

В наказанье за [нрав] безпокой[ный] [ЛМ Ч, с. 205]

2.7. Преводаца користи префикс *без-* уместо књижевног *бес-* у речи са основом *бесмертн-* ради архаизације текста и адекватног преноса оригиналне Његошеве поетике, то је посведочено у великом броју примера. Бесмртност је једна од основа хришћанске религије и наш песник је небројено пута помиње у спеву. Числов се у руском језику у апсолутно свим случајевима одлучује за наведени архаични облик.

2.8. Још један пример адекватне архаизације текста је употреба старославенског облика првог лица једине личне заменице *аз*.

но ја поглед пут неба исправих [ЛМ 427]

аз же взор свой исправил пред небом [ЛМ Ч, с. 95]

И у овом стиху Числов користи и друге елементе архаизације текста: стилски узвишену именицу *взор* (уместо *взгляд*) и предлог *йред* (уместо *перед*).

У наредним примерима уз заменицу *аз* употребљен је и помоћни глагол *есмь* који је руски језик током историјског развоја изгубио:

ја његову принадлежим лику, [ЛМ 747]

аз есмь [также] из этого лика, [ЛМ Ч, с. 117]

„Ја сам један који стварат могу

и који сам [с] свемогућством вјенчан: [ЛМ 915–916]

Аз Един есмь, Кто творить способен

и Кто венчан всесилием [полным], [ЛМ Ч, с. 129]

Последњи пример веома је занимљив јер, у сврху исказивања поштовања према Господу, Иља Числов и *Един* и *Кто* пише великим словом.

2.9. Тема посебног истраживања могла би бити употреба архаичних заменица и везника у Числовљевом преводу, овде ћемо само навести неке од случајева: енклитички облик заменице *мя* (по пореклу то је примарни облик акузатива), затим везничке речи *яко*, *яже*, *иже*, различити облици заменица *сей*, *оний*, као и архаични прилози: *зело*, *паки*. Врсни преводац користи и архаичне облике глагола, али и то ће бити тема засебног рада.

Такође, Числов користи и треће лице множине помоћног глагола *быть* – *суть*, који је, рекли смо, изгубљен у живом језику већ крајем староруског периода.

Употребљава архаичне глаголе у значењу ‘говорити’ – *глаголать*, *молвить*, облике вокатива, карактеристичне за обраћање Господу – *Отче*, *Сыне*. Веома су заступљени и кратки придеви.

2.10. Једна од основних одлика Числовљевог превода *Луче микрокозма* на руски језик је употреба великог слова у свим облицима речи који се односе на Господа Бога и оно што се на њега односи. У неком новом издању писање великог слова требало би усагласити са српским критичким издањем.

2.11. Преводац користи квадратне заграде за значења којим је он допунио семантичку структуру оригинала; у филолошком преводу то је и прихватљиво, али у неком новом издању и то би требало уклонити.

3. Закључак

3.1. Наш велики песник Петар II Петровић-Његош оставио је иза себе огроман опус проткан српском историјом, јуначком традицијом и комплетним народним стваралаштвом. Његошева мисао у свим делима исказује историјски идентитет Срба кроз посвећеност косовском завету. Све то Петра II Петровића-Његоша чини изузетно захтевним за превођење на стране језике. Пренети Његошеву поетику на други језик готово је немогуће, па се преводиочев задатак у највећој могућој мери компликује – потребно је наћи средства да се максимално досегне то немогуће.

3.2. Стога превод *Луче микрокозма* на руски језик Иље Числова представља прави преводачки бисер, може се рећи да је ово животно дело познатог руског слависте и србисте. Преводачка решења и степен арханизације текста указују на то да се ради о врсном научнику и посвећеном хришћанину. Числов изванредно познаје историјску граматику и стилистику руског језика, црквенославенске изразе пореклом из светих књига и одлично их користи за пренос Његошеве поетике.

Извори

ЛМ Ч: *Луч микрокозма*. Перевод с сербског Иљи Числова. – У књ.: Петар II Петровић-Његош, *Луча микрокозма*, основно издање приредио Радмило Маројевић – *Луч микрокозма*, превод с сербског Иљи Числова. Никшић – Београд: Епархија будимљанско-никшићка, Беране и др. 2017.

ЛМ: *Луча микрокозма*. – У књ.: Петар II Петровић-Његош, *Луча микрокозма*. *Горски вијенац*. *Шћейан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоепија. Редакција и коментар Радмило Маројевић, Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Друштво за неговање Његошевог дела, 2018.

Литература

Даль II 1998: Владимир Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка в четырех томах*, репринтное воспроизведение издания 1903–1909 гг., осуществленного под редакцией профессора И. А. Бодуэна де Куртенэ, Москва: Терра – Книжный клуб.

Иванов 1983: В.В. Иванов, *Историческая грамматика русского языка*. Москва: Просвещение.

РРЈ II 1983: *Словарь русского языка в четырех томах*, Москва: Русский язык.

РХСФР II 1980: *Rusko hrvatski ili srpski frazeološki rječnik*, Zagreb: Školska knjiga.

РФ 2005: *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*, под редакцией В. М. Мокиенко, Москва: Астрель, Аст, Люкс.

Ушаков П 1938: *Толковый словарь русского языка*, под редакцией Д. Н. Ушакова, Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.

Е. Р. Байович

АРХАИЗАЦИЯ КАК ПЕРЕВОДЧЕСКОЕ РЕШЕНИЕ (ЛУЧ МИКРОКОСМА В ПЕРЕВОДЕ ИЛЫИ ЧИСЛОВА)

Резюме

В настоящей работе анализируются архаичные поступки, которые использует Илья Числов в переводе на русский язык поэмы Петра Петровича-Негоша *Луч микрокосма*. Сербский язык задержал многие архаичные элементы в своей фонетической и грамматической системах, русский же язык претерпел существенные изменения в историческом развитии. Именно указанные исконные формы употребляет Числов как средство языкового и стилистического приближения оригиналу.

Ключевые слова: Петр Негош, поэма *Луч микрокосма*, архаизация, переводческие решения.

Елементи постмодернистичке поетике у роману *Врата од утробе* Мирка Ковача

Сажетак: У овом раду ауторка анализира постмодернистичке елементе којима Ковач структурира наративни свијет у роману Врата од утробе. Будући да аутор разграђује традиционални модел композиције текста, дјело карактерише експериментална форма и склоност ка поигравању умјетничким поступцима.

Др Маријана Терић

Самостални истраживач,
Никшић

УДК

821.163.4-31.09Ковач М.

У свом приповједачком маниру, Ковач црпи грађу из друштвене стварности коју обрађује и прилагођава концепцији радње романа. Из тог разлога, указали смо на специфичну организацију простора и времена као веома значајну компоненту Ковачевог дјела, описали најзначајније ликове Врата од утробе и сагледали наративно дјело као библијску пројекцију слике свијета.

Радња романа одвија се на простору Херцеговине, на којем долази до преплитања православног, католичког и муслиманског становништва. Управо тај простор омогућио је Ковачу да прикаже маркантне црте људи различитих вјерских припадности, које карактерише заједничка тежња, а то је борба за егзистенцијална питања живота.

На крају констатујемо да је Мирко Ковач, реконструкцијом стварних историјских збивања и литерарном игром различитих наративних поступака, у фиктивни простор књижевног дјела, смјестио један културно-традицијски свијет који функционише као свједочанство једног времена.

Кључне ријечи: постмодернизам, фрагментација, Херцеговина, библијски мотиви, лексичка грађа.

Мирко Ковач заузима веома важно мјесто у јужнословенској књижевности. Његов стваралачки опус свједочи о разноврсности књижевних техника којима се аутор служио при структурирању својих дјела. У његовим литерарним остварењима препознаје се тежња ка експериментисању модерним прозним методама и склоност ка игри умјетничком формом. Ковач наративну грађу својих текстова смјешта у препознатљив простор источне Херцеговине, при чему конституише фиктиван свијет у коме се традиционална средства грађења реалистичке фикције употребљавају у специфичноме умјетничком контексту.

Организација наративног тока у Ковачевоме роману *Врата од утробе* почива на разграђивању традиционалног модела конципирања дјела, односно на постмодернистичкој техници приказивања емпиријскога свијета. На тај начин се у духу постмодернизма, као подлога за стварање текста, узима одговарајућа документарна грађа, којом се жели створити илузија истинитости. Привид вјеродостојног казивања о прошлости ствара се прецизним датирањем догађаја и њиховим уклапањем у оквир стварних историјских збивања.

Мирко Ковач настоји да представи стварност помоћу фрагмената и тиме произведе висок степен референцијалности. То се постиже стилским средством метонимије. Даје се исјечак из стварности, а онда се на основу њега конституише цјелокупна слика. Уз помоћ књижевног текста долази до модификације емпиријских чињеница, које, чим постану дио фиктивног свијета, подлијежу реконструкцији приповједача. Миметичко начело се сукобљава с антимиметичким, при чему се семантички слој текста усложњава.

Насловна синтагма дјела „врата од утробе“ преузета је из Књиге о Јову, старозавјетноме мученику, који је искушаван од ђавола који га доводи до највећег степена патње и бола. На пролошкој граници текста налази се цитат из исте књиге, тако да можемо говорити о процесу метатекстуалности или активноме дијалогу романа с Библијом. Након краткога обраћања читаоцу, што је особина поетике постмодернизма, слиједи увод књижевника у коме нас глас фиктивног приповједача упозорава да „ова књига и није роман, није приповест, већ само успомена“¹. Успомена као књижевна форма подразумијева приповиједање у првом лицу, које читалац очекује у тексту који слиједи, али га не налази, зато што наративна инстанца у потпуности разграђује и нарушава композиционо јединство дјела. Стилским механизмом фрагментације умећу се одређене ријечи или синтагме унутар текста, које доводе до његове разглобљености. Тако поједини параграфи добијају своје наслове, тежи се осамостаљивању семантичких цјелина којима се нарушава праволинијско протичање времена, као и узрочно-посљедични ток догађања.

У прво поглавље Ковачевог романа уводи нас наративна инстанца која приповиједа у трећем лицу. Приповиједање у трећем лицу – аукторијална приповједачка ситуација², подразумијева да се приповједач налази на маргини приказаног свијета. Он заузима спољашњу тачку гледишта и дистанциран је у односу на предметности које описује. Међутим, у овом дјелу имамо приповједача који, у постмодернистичкоме маниру, уводи себе у свијет који моделује (дјечак М. К.), али који је потчињен другојinstancи, аутору, који у појединачним дјеловима текста „управља“ својим приповједачем и одређује кад ће и како наставити с приповиједањем:

Писац је понудио себе да, пре но обавести читаоца о Роси, изнесе догађаје с Томиславом, а себи на уживање да следеће поглавље с Календарима Стјепана К.

¹ Мирко Ковач, *Врата од утробе*, Вијести, Подгорица, 2006, стр. 9.

² Једна од три основне приповједачке ситуације, чију је подјелу извршио Франц К. Штанцл. Опширније у његовој књизи: *Типичне форме романа*, Књижевна заједница Новог Сада, 1987, стр. 22–98.

Они се дотичу даље, чак и по догађајима који су у рукопису стављени иза њих, дакле сежу све тамо до конца 1949. Приповедач их је сам одабрао и поређао, месеце различитих година сажимао, узимао оно што је из њих волео, сложио их на завидном месту и у девето поглавље сврстао; сад може да почне.³ (подвукла М. Т.)

Смјењивањем различитих гласова, које аутор користи у овоме роману, Бахтин је детерминисао термином полимодалност⁴. Полимодалност се може сматрати и посмодернистичком техником, чији је главни циљ појачавање миметичке тенденције текста. Формални приповједач, дјечак М., постаје предмет описивања, тако да приповиједање није дато кроз његов фокус перцепције. Он постоји више као пион на шаховском пољу постмодернистичког аутора, који га покреће у зависности од тока игре, односно наративне радње:

Приповедач не иде даље, нема кад да улази у историјске појединости, пред њим је грађа за епски подухват, нити да изриче своју осуду, у томе га је претекла сама праведност, довољно је да усмери и покаже стање које Томислав К., надимком Бурбонски, затиче и у Л., негде средином септембра 1941. године.⁵

Поред приповиједања у трећем, у роману имамо и приповиједање у првом лицу. Аутор се, на тај начин, служи комбинацијом хетеродијегетичке и хомодијегетичке приповједачке ситуације⁶. Четврто поглавље текста организовано је на парадигми епистоларног жанра, који подразумева Их-форму. Ову врсту жанра налазимо на више мјеста у роману, гдје се експлицитно износе мисли и осјећања појединих ликова. Тада долази до активирања индексног знака, јер је емоција веома наглашена.

Девето поглавље дјела представља веома специфичну семантичку цјелину у коју је инкорпориран средњовјековни жанр календара, у оквиру којег се у улози наратора налази један од централних јунака дјела, Стјепана К. Он постаје дио приказане збиље, па се налази на истој равни као и остали ликови. Приповједач признаје да су Календари тешки за читање, али да их је било још теже склопити. Приповиједање тече у првом лицу, с ограниченим фокусом перцепције. Стјепан К. нам приповиједа о догађајима у којима је био учесник, као и о збивањима које је чуо или видио. Функција Календара је одупирање пролазности живота, ограничености времена, које увијек иде напријед, не задржава се.

У оквиру приповједачке ситуације значајно је поменути Вир-форму, то јесте ауторско ми, које се јавља на епилошкој граници текста. На тај начин, обједињују се приповједач и читалац. Читалац улази у причу и постаје дио

³ Мирко Ковач, н. д., стр. 207.

⁴ Види: Михаил Бахтин, *Проблеми њоейшкe Досѳојевског* (прев. Милица Николић), Београд, Zepher Book World, 2000, стр. 7–45.

⁵ Мирко Ковач, н. д., стр. 69.

⁶ Хетеродијегетичка и хомодијегетичка приповједачка ситуација јесу термини које уводи Жерар Женет. Први се користи за означавање оне наративне ситуације у којој приповједач није експлицитно присутан у фикционалном свијету приче, па приповиједање тече у трећем лицу. Други подразумева приповједача који је дио фикционалног свијета, он може бити један од јунака, тако да имамо приповиједање у првом лицу (Опширније у наведеној књизи Адријане Марчетић).

њене структуре: „Погледајмо сад, вратимо се мало унатраг, свако је биће до-
нело на свет нешто готово апостолски живљено...“⁷ Укидањем дистанце из-
међу приповједача и читаоца, појачава се ефекат „истинитости“.

Фрагментација и дисперзија као основна својства постмодернистичко-
га текста, условиле су нестабилан аксиолошки систем у роману, који под-
разумијева специфичну улогу приповједача:

Улога приповедача у неком роману или приповеци не састоји се увек само у томе
да исприча неку причу, односно да извести о неком догађају или низу догађаја.
Додуше, причање прича јесте приповедачев најважнији и основни задатак, али
он осим тога може радити још понешто: може расправљати о начину на који
обликује свој текст, може ћаскати са читаоцем, објашњавати поступке својих
ликова, износити сопствени став (емоционални, интелектуални или морални) о
различитим аспектима приповести, о ликовима или, како би то рекао Форстер,
о свемиру уопште.⁸

Жерар Женет истиче да приповедачев глас може имати неколико функ-
ција, од којих је главна наративна функција која се односи на „причање
приче“, док све друге, које се не односе на причу, већ на интерпретацију
или коментарисање некога аспекта наративног текста, назива екстрана-
ративним.⁹ Пошто је Ковачев приповједач заокупљен проблемима избора
грађе коју уноси у дјело и питањима умјетничке форме, онда је он, по Же-
нету, носилац метанаративне функције. Приповједач „комуницира“ с чита-
оцем, упознавајући га са својим стваралачким дилемама и оправдавајући
свој приповједачки метод. Тако, долази до огољавања наративног поступка,
при чему се скреће пажња на организацију текста, а самим тим нарушава
миметичко начело. Приповједач понекад коментарише збивања:

Сад ћемо обазриво и приповедачки, што краће и с мање појединости, донети
догађај који ју је изменио или, да се послужимо како је у Л., речено, отрезнио.¹⁰

Или наговјештава шта ће се дешавати у неком од наредних поглавља:

Добар део ствари биће приказан у подрумском инвентару при крају поглавља 6,
стога су овде изостављене.¹¹

Поменути поступак, који ствара сложено семантичко поље, налази се на
епилошкој граници Ковачева текста, у цјелини која носи назив „Јемство“:

Јемчим за веродостојност књиге и шаљем вест пријатељима да је завршена

Распознајни знак је поздрав мојом руком.

Тако ја пишем.¹²

Овако организованим текстом жели се створити илузија о истовјетнос-
ти емпиријског и фиктивног свијета. Вјеродостојност књиге постиже се
употребом екстралингвистичког система знакова – руком. Уводи се нара-
тивна инстанца, коју не можемо јасно идентификовати; не знамо да ли је

⁷ Мирко Ковач, н. д., стр. 353.

⁸ Адријана Марчетић, *Фигуре приповедања*, Народна књига / Алфа, Београд, 2003, стр. 95.

⁹ Види: Gérard Genette, *Figures III*, Éditions du Seuil, Paris, 1972.

¹⁰ Мирко Ковач, н. д., стр. 205.

¹¹ Исто, стр. 40.

¹² Исто, стр. 358.

ријеч о приповједачу М. или постмодернистичком аутору. Тиме се још једном потврђује игра умјетничким поступцима у Вратима од утробе.

Организација простора и времена

Организација простора и времена представља веома значајну компоненту романа. С обзиром на то да се у основи дјела налази архивска грађа, Врата од утробе карактерише објективно, историјско вријеме, које је сижејно видљиво. Међутим, вријеме не тече хронолошки. На улазу романа, у Уводу књижевника, оживљава се успомена фиктивног гласа, која потиче из марта 1950. године. Читалац сазнаје да Роса (супруга једнога од јунака романа Стјепана К.) „већ седамнаест месеци почива у тмини православног, арханђеловског гробља“.¹³ Након тога, приповједач путем ретроспекције прелази на описивање оног временског периода који претходи већ прецизираном. Пошто је дјело окарактерисано као успомена, сасвим је логично што наративна грађа почива на парадигми претеритних времена. Збивања су увијек смјештена у одговарајући временски контекст, па чак и кад временске одреднице нијесу од суштинскога значаја за разумијевање догађаја. Иако је извршено прецизно датирање збивања, вријеме не тече праволинијски. Приповједач прелази из једног периода у други. Тиме се у тексту јављају темпоралне пукотине, које утичу на композиционо јединство дјела. Разбија се цјеловитост приказаног свијета и доводи до већ поменуте фрагментаризације. Роман карактеришу и бројне дигресије. Приповједач понекад одлази у далеку прошлост у циљу што бољег моделовања неког лика или догађаја. У поглављу у којем се описује свечани дочек Томиславу К., а који бива понуђен погачом и сољу, био је довољан повод приповједачу да се удаљи од основног тока радње и присјети важности датој хљебу у разним библијским списима. Све то говори о ишчашеној временској инстанци, али и функцији коју она има у књижевном тексту.

Упркос разноврсности приповједачких техника, радња романа одвија се на простору Херцеговине, на којем долази до преплитања православног, католичког и муслиманског становништва. Ова културна различитост омогућила је моделовање херцеговачког социокултурног кода. Стога је Ковачева Херцеговина као „митски предео одређена да буде насељена необичностима; а што су упечатљивије то је земља којој припадају изузетнија“.¹⁴ Управо тај простор омогућио је Ковачу да прикаже маркантне црте људи различитих вјерских припадности, које карактерише заједничка тежња, а то је борба за егзистенцијална питања живота.

Моделовање ликова

У моделовању ликова приповједач се служио директном и индиректном карактеризацијом, да би их на тај начин што комплексније извајао. Директна карактеризација омогућава читаоцима да конституишу слику о физич-

¹³ Исто, стр. 9.

¹⁴ Александар Јерков, *Нова шекспиреалност*, Унирекс, Просвета, Октоих, Никшић, Београд, Подгорица, 1992, стр. 18–19.

коме изгледу јунака дјела, па се експлицитно казује каква је физиономија лика. Индиректну карактеризацију проналазимо у дијалозима ликова, њиховим поступцима, намјерама. Ликови браће Стјепана К. и Томислава К. грађени су на принципу контрадикторности. Први је оличење хармоније, стабилности, правичности, за разлику од другог, који је носилац деструктивне силе, хоаса, инцеста. Стјепан К. је племените нарави, човјек који поштује породицу, законе и живи поштеним животом. Одликује се истрајношћу, мудрошћу и способношћу за трпљење и мудро подношење разних невоља и несрећа, које му доноси судбина. Томислав је комунист, бунтовник који не мари за правила, а који доноси несрећу сваки пут кад се појави. Зато је он моделован као преступник и грешник. Своје особине потврђује у чину родоскврнућа, сцени која показује да су његова жеља и чулно уживање јаче од поштовања према брату и снахи. Стога га видимо као изопаченог лика, демонско биће.

Значајно мјесто у роману посвећено је нијансирању лика Димитрија В. Карактерише га невјероватна вјера у живот, борба за егзистенцију. Иако га је рат учинио богаљем, он себе прихвата као таквог и жели живјети. На једном мјесту у дјелу он каже: „Остатак живота ћу провести у бесаницама и ноћним морама, али ћу га провести!“¹⁵ У његовом односу с братом Милутином, Радоман Кордић препознаје причу о Каину и Авељу те истиче да је казна коју Ковачев Каин заслужује драстична. Лик Димитрија В. је психолошки много снажније изнијансиран након смрти његовог брата Милутина, зато што он тада доживљава трансформацију, не само по питању физичког изгледа већ и у психолошком портрету. Димитрије активно учествује у дешавањима и тако постаје носиоцем бројних промјена у мјесту у којем борава:

Он је имао заслуга за све оне који су путовали, по групама, на школовање у Софију и Брно, на изучавање заната у прецизној механици. Он је утемељивач парног млина, а његов живот испуњен је доживљајима. Прогнао је учитеља који није пристао да се веронаука избаци. Уместо да се изучава историја радничког покрета ђаци повоздан исписују виолински кључ. Он је озаконио лов и удају уседелица, био смртни непријатељ блуда и ванбрачне деце. Читао је крај штерике у ветровитим ноћима, радио је на измени обичаја и одбацивању старог, а сузбијао сумње код чланства. Највише је био озарен и испуњен кад види младеж на прослави како хрли у загрљају штреком према Дому културе и споменику, тамо се стоји, тихо је док притичу, нико и не обраћа пажњу на јањце и ражањ; ратне ране још су свеже.¹⁶

Врата од утробе је дјело које представља библијску пројекцију слике свијета. „Ковач бира елементарне слике из живота“, и то „по крајњој сврси стилизације приче“.¹⁷ Он се служи наводима из Старог и Новог завјета, користи парафразе из Библије, а потом их у контексту приче гради и разграђује. Поједине ситуације, како Кордић сматра, рјешава по библијском обрасцу. Стога, у причи о Ђурици, он препознаје причу о Јуди, а у погла-

¹⁵ Мирко Ковач, н. д., стр. 94.

¹⁶ Радоман Кордић, „Мит о чудесном детету – Проза Мирка Ковача“, Тумачење књижевног дела, Горњи Милановац, Дечје новине, 1988, стр. 191.

¹⁷ Исто, стр. 191.

вљу „Не било дана у који се родих“, посвећено Паолу Мензеу види негативну варијанту Књиге о Јову. Поједини критичари сматрају да ће ћутљиви, бојажљиви и опрезни младић, Ђурица Мркајић, неспретно и неуверљиво одиграти Христову улогу, долазећи у град на бициклу, вукућу за собом магарца, привезаног за седало. „Прича о Ђурици Мркајићу осмишљена је хришћанском легендом, која јој служи као паралела и контраст, да би наговестила приповедачко суморно виђење стварног тока људског живота, човекове природе и судбине“.¹⁸ Ипак, овај трговачки помоћник је само жртва спољашњих околности и сопствених унутрашњих ограничења и слабости. „Но није још нигде протекло срећно детинство, па ни у Л. и нема их много да нису отрпели изругивање. Јер, рођење се уклапа у политички оквир и тешко нам је“.¹⁹ Иако је прича о Ђурици Мркајићу дочарана реалистичким средствима, она, ослањајући се на мотиве из хришћанске митологије, производи много дубља и снажнија значења.

Једна од најупечатљивијих епизода у роману јесте приповијест о жртвовању бика, коју налазимо у седмоме поглављу. Главни актер овога дијела текста је бик Паола Мензе, злобнога трговца који због захтјева народне власти, одлучује да убије животињу како би спријечио да она припадне задруги. Стога се у тој епизоди приповиједа из перспективе саме животиње:

Бик је стално гледао према кући, био је све мирнији у односу на догађаје што их је слутио, само су га, како је дан одмицао, мухе све више прогониле, махао је репом и тресао главом, ошинуо би каткад и по огради и углавном их успешно разгонио. Сумњао је у Паола због начина којим га је гледао с прозора, док је тамо стајао и завијао око главе бео турбан, па нестајао у тмини и опет се помаљао из собе у којој је умрла његова жена Марија...“²⁰

Овако онеобичена тачка гледишта за собом повлачи веома комплексну семантичку димензију текста. Цјелокупна збивања која се тичу животиње, посматрамо очима бика, који поприма људске особине. „Његов лик је резан и ливен као идол“.²¹ Он је „посредник између народа који се бори за опстанак и непротумачених сила што делују у природи“.²² Бик је паметна, лијепа, одважна и поносита животиња, која предосјећа смрт. Жртвовање бика приказано је као израз индивидуалног протеста, освета властима и друштвеном режиму. Иако је Паоло Мензе исказао свој револт, „у предвечерје, у новоизграђеном дворишту Задруге, мирисало је волујско печење“.²³ Тиме се наглашава пораз пред људском заједницом којој се супротставио.

Композициона и лајтмотивска структурираност романа

У композиционом погледу роман се састоји из тринаест поглавља између којих не постоји јака кохезиона нит. Свако поглавље осмишљено је као за-

¹⁸ Владислава Рибинкар, поговор књизи Мирка Ковача, *Враћа од ушробе*, Нолит, Београд, 1981.

¹⁹ Мирко Ковач, н. д., стр. 142.

²⁰ Исто, стр. 178.

²¹ Исто, стр. 175.

²² Исто.

²³ Исто, стр. 191.

себна семантичка цјелина, тако да не постоји узрочно-последични ток догађања. Вријеме је ишчашено, јер одступа од уобичајене темпоралне организације. Све то доприноси разглобљености унутрашње структуре дјела.

На синтагматској равни текста понавља се мотив звона, који дјелује као симболички и индексни знак. Оно представља комуникацију човјека с небом, вишом силом. Њиме се наговјештава несрећа, опасност, смрт или се оглашава нечија свадба, рођење. На тај начин, звоно се јавља као невербални систем знакова, којим се емитује одређени код, који је потребно декодирати. На крају романа, звоном се оглашава Росина смрт:

Вечерња звона допратила су свет, сваки је изашао како се и затекао, само су женска чељад била у црнини.²⁴

Кад говоримо о епилошкој граници дјела, значајно је поменути да се радња романа не завршава случајно „Поглављем 13“. Симболика овога броја веома је комплексна. У „Поглављу 13“ поменути број означава кретање ка смрти (сахрањивање Стјепанове жене Росе), али исто тако симболизује обнављање, нови почетак, на шта нам указује реченица из романа: „На страну нада, исто и тежња за троструким заручничким прстеном вечности (opus tripartitum), али шта нам сада ваља чинити за опстанак?“²⁵ Иако Роса умире, живот се наставља: „Много је послова пред нама“,²⁶ каже се у тексту. Број тринаест можемо тумачити као егоцентричан број, број индивидуе, окренутост к себи. С друге стране, овај број је демонски број, носилац хаоса, организован на парадигми зла, гријеха и пропасти.

Помјерање наративне перспективе у Вратима од утробе има веома значајну функцију. Тај промјењив однос најбоље се изражава у приповједачевом језику и стилу. Лирски код утиче на организацију реченичнога низа, тако да у роману имамо исказе прожете снажном емоцијом или хладном иронијом и дистанцираним коментаром догађања. У карактеризацији ликова, приповједач се служио дијалекатском лексиком која потиче из херцеговачких, црногорских, хрватских говора с елементима књишке лексике. Тиме долази до преплитања екавице и ијекавице, јер приповједач без ограничења комбинује сав језички потенцијал некадашњег српскохрватског језика, градећи при томе аутентичну језичку творевину:

Отац Филарион мислио се мало, знао је да је агина ријеч чврста, лијевом руком одвојио је четири хиљаде, десница му је била довољна за благосиљање.²⁷ (подвукла М. Т.)

Кад је Божица ступила у манастир, негде у то време одигнута је и камена плоча оца Филариона; бејаше и рок споран о забрани подизања.²⁸ (подвукла М. Т.)

Одступајући од правила која језички стандард прописује, Ковач конституише дјело у које уноси разноврсне прозне стилове који се међусобно прожимају и допуњавају. Богатством лексичког материјала, приповједач још

²⁴ Исто, стр. 353.

²⁵ Исто, стр. 356. (подвукла М. Т.)

²⁶ Исто.

²⁷ Исто, стр. 28.

²⁸ Исто, стр. 29.

више увјерава читаоца у истинитост приказаних догађаја, при чему се вјеродостојност у тексту намеће као лајтмотив.

Овим литерарним остварењем, Мирко Ковач је указао на нове путеве стварања умјетничких текстова. Користећи се разноврсним методама и техникама при структурирању дјела, приповједач је омогућио читаоцима да заваре у скривене поноре човјекове свијести. Одступањем од традиционалне форме конципирања романа, Ковач је показао да на квалитет умјетничких текстова не утиче избор литерарне грађе, већ начин на који је она инкорпорирана у текст.

Цитирана литература и извори

Бахтин 2000: Михаил Бахтин, *Проблеми њоейиике Досјојевског* (прев. Милица Николић), Београд: ZEPTER BOOK WORLD.

Genette 1972: Gérard Genette, *Figures III*, Paris: Éditions du Seuil, 1972.

Јерков 1992: Александар Јерков, *Нова шекспиралност*, Никшић: Унирекс, Београд: Просвета; Подгорица: Октоих.

Кордић 1988: Радоман Кордић, „Мит о чудесном детету – Проза Мирка Ковача“. Тумачење књижевног дела, Горњи Милановац: Дечје новине.

Ковач 2006: Мирко Ковач, *Врата од утробе*, Подгорица: Вијести.

Марчетић 2004: Адријана Марчетић, *Фигуре њриповедања*, Београд: Народна књига / Алфа.

Рибинкар 1981: Владислава Рибинкар, *Поговор књизи: Мирко Ковач, Врати од утробе*, Београд: Нолит.

Штанцл 1987: Франц К. Штанцл, *Типичне форме романа*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

Marijana Terić

ELEMENTS OF POSTMODERNIST POETICS IN MIRKO KOVAČ'S NOVEL *THE DOOR OF THE WOMB*

Abstract

In this paper, the author analyzes the postmodernist elements with which Kovač structures the narrative world in the novel *The Door of the Womb*. Since the author breaks down the traditional model of text composition, the work is characterized by an experimental form and a tendency to play with artistic procedures.

In his storytelling manner, Kovač draws material from social reality, which he processes and adapts to the conception of the plot of the novel. For this reason, we pointed to the specific organization of space and time as a very important component of Kovač's work, described the most important characters of *The Door of the Womb* and viewed the narrative work as a biblical projection of the image of the world.

The action of the novel takes place on the territory of Herzegovina, where the Orthodox, Catholic and Muslim populations intertwine. It was this space that allowed Kovač to show the striking features of people of different religious affiliations, characterized by a common aspiration, which is the struggle for existential issues of life. In the end, we state that Mirko Kovač, by reconstructing real historical events and literary play of different narrative procedures, placed a cultural-traditional world in the fictional space of the literary work, which functions as a testimony of a time.

Keywords: postmodernism, fragmentation, Herzegovina, biblical motives, lexical structure.

Карактеризација и психологизација лика мајора Гаврила Станковића из романа *Време смрти* Добрице Ћосића

**Мр Аница М.
Радосављевић**

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски
факултет
Катедра за српску
књижевност и језик
УДК 821.163.4-31.09
Ћосић Д.

Сажетак: У раду се поступком карактеризације анализира књижевни лик мајора Гаврила Станковића, који је једна од најважнијих херојских вертикала романа *Време смрти*. Од мноштва књижевних ликова издвојили смо овај лик како бисмо указали на његов значај и место у књижевном свету Добрице Ћосића. Покушаћемо да укажемо на мајорову животну идеологију, начело његове персоналности, као и на његов чврст и непоколебљив карактер. Показаћемо како Ћосић путем овог лика даје одговоре на суштинска питања живота и смрти. Циљ рада је одговор на питање на који начин је мајорова достојанствена смрт победа над обогашеним животом.

Кључне речи: *Време смрти*, мајор, Гаврило Станковић, живот, смрт.

Животи је моје, једино моје, нейрикосновено право!

Добрица Ћосић

Романи Добрице Ћосића, уметнички по свом изразу, често су окарактерисани као идеолошки и политички романи. Међутим, приликом читања, приметан је утисак да је Добрица Ћосић писац са истанчаним психолошким маниром у грађењу ликова, и да одлично познаје психологију српског човека. Романи Добрице Ћосића, по узору на романе Достојевског, садрже психолошко проницање у најтамније кутове и процепе људске душе. Стога, психоаналитички поступак у грађењу ликова код овога писца, видљив је нарочито у карактерима јунака и њиховим сложеним унутрашњим стањима душе. Још од Фројда психоанализа као наука тежила је да допре дубоко у свест и душу човека и да открије оне несвесне пориве, које поседује сваки човек, мрачни и скривени део, несвесни део, који често управља највећим делом нашег свесног бића. Без психолошких истраживања према Ви-

готсковом мишљењу, никада се не може схватити какви закони управљају осећањима у уметничком делу (Vigotski 1975: 31).¹

Трагизам као пишчево поимање људског постојања, основни је кредо на основу којег писац гради и посматра своје јунаке.² Ликови у романима Добрице Ћосића историју доживљавају као властиту драму која је „склоп објективних детерминација срећних и несрећних по судбину имагинарних романенских ликова.“³ Како пише Никша Стипчевић, уметност Добрице Ћосића сва је окренута ликовима: „њих он гради попут вајара, који најпре обликује громаду, а потом је обрађује, додаје, одузима, глача, патинира. Тек када дочитамо судбину, када дођемо до краја прочитаног лика, постаје нам јасно усмерење писца“ (Стипчевић 1999: 108). Улазећи у кожу својих јунака и мислећи њихове мисли, писац се уздигао до универзалних животних истина, показујући необично велики дар, који се, по речима Миодрага Петровића, огледа у „истинитости његових ликова у истинитости њихове психологије и психолошке истинитости њихових идеја (Петровић 1992: 304). С тим у вези, ликови у романима Добрице Ћосића су пишчева „уметничка литерална пројекција стварних људи а не измишљених ликова“ (Радосављевић, Лазић 2020: 177).

Карактеризација књижевног лика, омогућава анализу карактерних особина лика, унутрашње и спољашње мотивације, која их покреће на деловање и акцију. Психолошки приступ представља један од метода, који се примењује приликом карактеризације књижевних ликова. Овај приступ омогућава дубљи поглед у унутрашњи и често тајанствени свет јунака, омогућава нијансирање најтананијих карактерних особина личности. Разумевање поступака и уживљавање у судбину имагинарних ликова омогућава да књижевни ликови због своје унутрашње снаге и моралности прерасту границе уметничког дела.⁴ С друге стране, лик се у књижевном делу, како промишља Зденко Лешић, креће у свету који више одаје своје тајне, који више казује шта је он, јер у роману ништа није скривено, па ни психички живот јунака.⁵

Роман Добрице Ћосића о Првом светском рату, *Време смрти*, задивљује читаоца својом структуром, садржајношћу, снагом своје драматич-

¹ Виготски је указивао и на велики ризик да се при психолошким истраживањима у уметности западне у „најгрубље грешке“ (Vigotski 1975: 31).

² У књизи *Сиварно и могуће*, Ћосић о трагизму људског постојања пише следеће: „Човек је, и по мом разумевању историје, трагично биће. Трагично не само зато што му је биолошка и социјална egzistencija свагда угрожена, што је смртан он и свако njegovo delo, што су му моћи ограничене а жеље неограничене [...] што се мучи смислом свог постојања и никакo да га одгонетне; човек је трагичан управо зато што све то зна, а не може ништа, па ни своје saznanje да izmeni“ (Ćosić 1988: 141).

³ Видети предговор Зорана Гавриловића у књизи: Добрица Ћосић, *Сиварно и могуће*, стр. 176.

⁴ Карактер је, према Миливоју Солару, обликована особа са препознатљивим особинама које је чине непоновљивим појединцем, али је такође повезују са неким типовима људи (Солар 2012: 376).

⁵ Самим тим, пише Лешић, лик је у роману жив не онолико колико личи на људе у животу, већ колико је уверљив, односно колико је могућ у свијету у којем се креће (Lešić 2008: 375).

ности, као и трагичним судбинама појединца, породице али и читаве нације. Управо стога, Милутин Срећковић га дефинише као „роман историјске судбине“ (Срећковић 1979: 308). Велики по обиму, али и по значају, роман *Време смрти* садржи читаву галерију ликова, стварних и измишљених, различитих животних судбина у периоду важних догађаја за српски народ и његову историју. У групи многобројних књижевних ликова које је Ћосић изградио у овом роману, лик мајора Гаврила Станковића заузима истакнуто место. Поред неколико важних ликова, вертикала романа, лик српског револуционара, мајора Гаврила Станковића, привлачи пажњу својом персоналношћу, чврстином и непоколебљивошћу карактера. Као епизодни лик појављује се накратко у другој књизи романа, док се у трећој књизи писац детаљно бави његовим сложеним карактером, који се нашао у неочекиваној ситуацији у којој до изражаја долази мајорова непоновљива индивидуалност. У првом делу треће књиге романа, писац је у први план поставио тему трагичних људских судбина, коју је путем овог књижевног лика довео до самог врхунца. Нигде Ћосић није трагику људског постојања довео до граница преко којих више нема правог пута као у трећој књизи *Времена смрти*⁶, која је, према мишљењу Мирослава Егерића, „евокацију једног раздобља у животу Србије или једног њеног дела, живота српске војске и народа у 1915. години“ (Егерић 2002: 115). Лик мајора Станковића означава једну од битних димензија романа у којој Ћосић развија тему о трагично-херојским људским судбинама.

Књижевним поступком којим је обликовао лик мајора Гаврила Станковића, ствар је вештине овога писца, чије је усмерење било управо одговор на суштинска питања о животу и смрти појединца али и нације. Карактер овог јунака Ћосић индивидуализује до детаља у којима живописно осликава његове ставове и уверења, у ситуацији у којој је јунак постављен, пред живот и смрт и доведен до крајње егзистенцијалне границе. Градећи лик мајора Станковића, Ћосић се још једном показао као вешт писац у стварању опсесивних тема, као што је тема страдања појединца али и читавог српског народа. Писац је замислио овај лик превасходно са становишта животне философије која признаје једино живот достојан у здрављу. Улазећи у мрачне дубине човекове душе, Ћосић разоткрива људску немоћ и непристајање на живот само ради живота. Током романа јасно је видљиво мајорово психичко и телесно пропадање, услед ране која му односи све наде и веру у позитиван исход живота, и која снажно утиче на његове ставове, размишљања и делање. У лику мајора Станковића, Ћосић је истовремено приказао хероја и губитника, хероја пред смрћу и губитника пред животом.

Ћосићев мајор је тип човека који не пристаје на осакаћени и обогалени живот у име личних и естетских мерила. Мајор Станковић изабраник је живота достојног човека. Више стотина страница, Ћосић је посветио овом ју-

⁶ Ову тезу потврђују речи Мирослава Егерића, који сматра да трећа књига романа у фокус поставља управо „патње рањеника у болницама, страховања њихових породица за њихове животе, плиме љубоморе у војницима који и болесни мисле на неверне жене, љубавне радости и жалости, просјаци наде у ватрама туфуса, личне бриге оних који командују армијама...“ (Егерић 2002: 116).

наку, на којима мајсторски приказује мајорово промишљање о смислу живота богаља, које је снажно мотивисано личним ставовима о животу и смрти. Сигурно је да је овај лик својом судбином исписао најбоље странице *Времена смрти*. У прилог томе, сматрамо да су странице романа на којима се говори о свесном бирању смрти, најпотресније сведочанство о драми људске судбине. У моментима драматичне животне ситуације, мајор открива свој карактер и показује унутрашње тајне душе и њена дубока устројства. Убедљивост овог лика приказана је у роману кроз мајорову истину, коју износи против свих и у име властитих закона разума. И сам писац је сматрао да његове фиктивне личности „у име својих истина, на ону моју, књижевну истину, изричу своје судове“ (Станковић 1997: 280). Понос и жртвовање за сопствена уверења, најјачи је основни морални закон овог лика. Преко ране и бола мајор долази до оних граничних истина о човеку, до којих се долази само путем посебних стања, какво је стање болести. Станковић је Ћосићев лик који снажно показује моћ апсолутног интегритета своје личности, доследности у одлукама, због чега задивљује и збуњује читаоца у исти мах. Управо је суштинска карактеристика овог лика његова персоналност и особеност у односу на друге ликове.

У грађењу овог лика Ћосић није ишао поступно, већ у првој појави, у другој књизи романа, одмах у први план избија мајоров благ карактер и ненаметљива хуманост, рушећи тако младим војницима и студентима представу о строгим и гордим официрима. Иако је писац највише пажње посветио образлагању мајорове одлуке да не живи као богаљ, нису мање важни ни они делови у роману који говоре о мајоровом схватању идеје слободе и правде. Тачније, одмах примећујемо мајоров однос према отаџбини и његово искрено родољубље. Он ће пред младим војницима изразити свој став да се „отаџбина може разумети само у рату и озбиљно волети једино у поразу“ (Ћосић 1984. књ. 2 : 177). Поносан као Србин у победама и поразима, мајор је човек који отаџбину воли као мајку⁷, која иако остављена од свих, светли сјајем своје патње и величине. Како промишља Миодраг Петровић, управо су особине попут вере, правдољубља, слободољубља, оне особине које поседује српски човек, сељак, који је као такав човек правде и слободе (Петровић 1992: 157). Ћосићев јунак зна вредности правде и слободе, које се у рату препознају у чину жртвовања ђака. „Ви нисте обични ратници. Ви имате мисију. Вас хиљаду ђака и студената [...] Ви ћете нашој измученој војсци подстаћи веру у правду. У правду отаџбине. А отаџбина без правде не заслужује велику жртву“ (Ћосић, 1984. књ. 2 : 238). Слобода без правде, према мајоровим речима нема велику вредност. Испред пораза и слома српске војске, Ћосићев јунак ставља осећање правде, која у поразу расте невероватном снагом и величином људске идеје која стреми добру. Право на слободу универзално је људско право, а мајор је официр који отаџбину поистовећује са правдом а правду не дели од слободе. У другој књизи романа,

⁷ Често поистовећивање мајке и отаџбине, на које наилазимо у многим романима овога писца, видљиво је и у речима мајора Станковића, који младим војницима и ђацима говори да се отаџбина „као мајка узвисује у поразу и победи. Ка добру и великој правди“ (1984, књ. 2: 177).

сознајемо и то да је мајор Станковић тешко рањен. Војници о њему говоре са великим поштовањем и дивљењем. „Ако изгину људи какав је Гаврило Станковић, шта ће онда Србији значити победа?“ (1984 : 307).

У трећој књизи, већ на самом почетку, писац у први план поставља мајоров проблем, рану, која ће суштински одредити даљи ток његовог живота. Гаврила Станковића, команданта Првог батаљона Осмог пука, чита-лац упознаје у тренуцима након последње битке, у којој је погођен од гра-нате која је пала на суворборским Превијама.

Мајор Гаврило Станковић придиже се на лактове да гледа бежање аустријске коњице сутоном и маглом. Од тродневног лежања у колима за-глибљивања и труцкања, рањена нога га жестоко боли, али га од ноге још више мучи страх да српска војска неће успети да их стигне до Дрине (То-сиф 1984. књ. 3: 14).⁸

Портретизација овог књижевног лика дата је пре свега у његовим пси-холошким карактеристикама. Као најважнију особину његове личности пи-сац издваја мајоров благ карактер, приметан нарочито у односу према вој-ницима, на које гледа као на своју браћу и синове.⁹ Мајорово духовно јез-гро чини његов људски хуманитет, емпатија и брига према другом човеку. У прилог томе, наводимо мајорову бригу за пријатеља Богдана Драговића, кога је током битака заволео као млађег брата.¹⁰

А ноћас се, на његову молбу, поново заветовао Богдану Драговићу да га неће оставити и да ће бити заједно до краја рата [...] кога је после заједничког заробљавања на Сувобару, заволео као млађег брата, кога нема, волећи у њему себе младића и

⁸ „Ви ликујете господине мајоре? Каже му јетко на немачком капетан Ханс Кеглер, који лежи поред њега, рањен у раме, настављајући аустријско-српску препирку започету чим су Гаврила Станковића сручили у њихова кола. Најпре се Ханс Кеглер обрадо-вао што мајор Станковић сасвим добро разуме и говори немачки, узвикнувши: ‘Браво, господине мајоре! Најзад Србин с којим се може и говорити. Згадило ми се оно убијање без речи и духовног доживљаја’. ‘Али, господине капетане, за такво задовољство ја не знам немачки’, покушао је да ућутка Ханса Кеглера. ‘Зар вама, господине мајоре, није била понижавајућа она наша животињска јурњава на људе у другим униформама? Она анимална дрека у јуришима? А, замислите колико би другачији био рат када би противници најпре разговарали, препирали се и свађали, сударали најпре духом, па оружјем? И шта би потом човеку значила победа!’ ‘У том случају, победа му не би значила ништа’, рекао му је и заћутао“ (Тосиф 1984, књ. 3: 15). Наведени одломак уводи нас у причу о мајору Станковићу, у разговор са немачким командантом, у којем је евидентно њихово мимоилажење у ставовима поводом начина ратовања.

⁹ Однос између мајора и посилног Радојка Веселиновића, још један је пример прија-тељства између војника и официра. Веран и одан попут најбољег слуге, војник пома-же мајору, током свих његовим животних успеха и падова. Војникову доброту према мајору, писац представља речима. „Два последња дана он се храни захваљујући једино Радојковој доброту и способности“ (1984, књ. 3: 16).

¹⁰ На више места у роману наилазимо на мајорову бригу о Богдану Драговићу, који поред задобијених рана има и снажну упалу плућа. Захваљујући Богдану Драговићу, рањеном у груди, мајор је сачувао лулу, коју је Богдан муњевито отео Францу. „Сутра-дан, кад је дошао свести, Богдан је из завоја на грудима, кришом извукао лулу и заја-пурен и осмехнут, гурнуо му је у шаку. Да му захваљује, одвећ је мало; да га очински прекорева за неразборитост, сурово је и лажно“ (1984: 24). Брижан према својим прија-тељима и војницима, иако рањен, мајор чува и мотри на болесног Богдана Драговића. „Сад ћемо у кревете, као људи. Попићемо нешто топло, па вечерати“ (1984: 103).

тражећи у рањеничким несаницама што нема толиког и таквог сина. А могао га је имати (1984: 15–16).¹¹

Ћосић слика мајора не као официра већ као човека, коме чин не значи бити изнад војника, већ значи поистовећивање са њима. Униформа га суштински не одређује, она не мења човека у њој. Писац тако открива у мајоровом лику црте искреног човекољубља. У прилог томе, наводимо мајорове речи. „Када не бих могао да једем из шака својих војника, ја, господине капетане, не бих могао свом батаљону да наредим ни да крене у јуриш на бајонет ни да се пред вашим јуришем не одступа“ (1984: 16).

Обликујући свог јунака, методом ретроспекције, писац нас на тренутак враћа у период мајоровог живота пре битке у којој је тешко рањен. У обради овог лика, Ћосић је доста простора посветио његовом животу пре рањавања. Ове епизоде говоре о јунаковом животу у домовини, где је радио као официр у штабу Аписа и завереника, а после разлаза са њима отишао у Русију, да се бави револуцијом.¹² Међутим, ни револуционарне идеје али ни љубав са Машом, не успевају да задовоље мајорову жељу за потпуношћу у нечему. Све остаје непотпуно и недовршено, како љубав тако и идеја.

Посматрајући у болници болеснике, јунак види себе и своју судбину, понирући у своју узнемирену свест, бива суочен са истином да више неће живети као здрав човек, већ као богаљ. Неприхватајући такво насиље над собом, мајор одбија ампутацију ноге.¹³ Испуњење смисла живота за мајора је уживање у животу у његовом пуном сјају. Мајор не пристаје да живи са једном ногом, као пола човека, као сенка и њен ехо. Писац нам дочарава стање у човековој души која је испред реалне смрти која се приближава. „Спуштају га у топлији и јачи смрад. Лежи поред некога с главом у завојима [...] Око њега нарастају јауци и стењање...“ (1984: 138).

Појава добровољне болничарке, Милене Катић, за мајора Станковића представља трачак наде и светла у свеопштем бунилу и смраду болнице¹⁴.

¹¹ У једном тренутку мајор ипак изговара да ће ићи на операцију. То су тренуци у којима Богдану прича о својој лули. Епизода у роману која говори о мајоровој лули, има симболично значење, она је у многим ратовима мајору била попут амајлије. „Лула, која му је у петроградској побуни 1905, испод замахнуте козачке сабље пред кречаном на обали Карповке, добацио за успомену Жарков, најближи пријатељ и друг. Та лула за коју би дао руку до рамена, за коју би он могао дати и више, отета му је, сада на њу пуши аустријски наредник Франц. Победник!... Да му захваљује, одвећ је мало; Кад Богдан прездрави испричаће му све о тој лули“ (1984: 24–25).

¹² Миодраг Петровић пише да „у гажењу заклетве краљу Александру Обреновићу осетио је Гаврило нешто мучно, нешто чему се његова личност органски опирала. Јер, убиство једног краља, извршено да би се на српски престо довео други, у начелном погледу, идеолошком, па и политичком, представљало је нешто што се никако није могло ни бранити ни оправдати. Ништа му није преостало него да промени средину и да на неком другом простору остварује своју веру која је у Србији била тако грубо изиграна“ (Петровић 1992: 163).

¹³ Мајор је био спреман на сва страдања и жртве који му рат може донети, али никако није могао да прихвати чињеницу да ће морати да проведе ноћ испред болнице, у којој нема места за војнике и официре, дан после победе. Чињеница да је он прекобројан и да за њега и његове војнике нема кревета, потпуно поражава мајора.

¹⁴ Ратна атмосфера и страдање српског народа, избијају из сваког кутка романа. Све последице рата видљиве су најпре у привременим болницама, у којима смрт обитава,

„Давно није видео тако лепо женско лице и тако топле очи“ (1984: 131).¹⁵ Ова Ћосићева јунакиња оставља снажан утисак на мајора, подсећајући га на девојку коју је волео, Марију Рајевску, Машу. Зашто му Милена уноси толики немир и подсећа га на Машу? Да ли га страх од болнице подсећа на њу? Одговор на ово питање треба тражити у мајоровим сећањима на Машу. Веома важно је мајорово чулно уживање у љубави са овом женом. Маша је умела да се упусти и препусти стихији осећања, једино су љубавна осећања била нешто чему се силно предавала. Таква чулност је задивила мајора, због које је и сам постао човек потпуног уживања. „А Маша га узвитлала хитрином и дубином узбуђивања, својством које је код жена највише ценио, и по љубавничким вредностима стављао изнад лепоте“ (1984: 153). Овакву женску чулност мајор препознаје у Милени Катић. „Он продрхта од додира њених меких и топлих дланова... девојачких руку каквих има Маша [...] Само нека му глава што дуже остане на њеним длановима. Зашто се боји смрти? Заиста, зашто се боји?“ (1984: 141). Машина превара била је једини мајоров пораз, онај најтежи и најболнији, од кога се никада до краја није опоравио. Као кандило у мраку ваљевске болнице, љубав према Маши и сећање на њу, светли у души Ћосићевог јунака као извориште могуће радости над животом. Мајорова жеља да је види јача је од болне издаје, која као таква представља најнежније душевне емоције превареног мушкарца. Иако на корак од смрти, мајор се пита шта је то што би могло да га држи у животу. Љубав је једина која би могла да га одржи у животу. „Љубав увек брани живот. Љубав је кукавица“ (1984: 169).

Страсник попут мајора, не препушта се лако смрти, управо зато што дубоко и страшно воли живот. Човек који је у у животу уживао страствено и чулно не може да живи живот без његове пуноће. Постојати без узбуђења која живот пружа јесте ругање животу. Сушто питање пред којим се Гаврило Станковић налази јесте: бити богаљ или бити мртвац? Тешко рањен у ногу а увређен и понижен пријемом у болницу, која је по његовим речима „смрадно мучилиште“, мајор се нашао у позицији човека коме морају да ампутирају ногу како би живео. Ништа га у животу није тако понизило као болест. Човек, обузет болом и понижен ситуацијом у којој се налази, постаје јединствена људска мудрост: све што је било у његовом животу јавља се као опомињујући глас и знак таштине над властитим животом.

можда и више него на бојном пољу. „Запахну га смрад ратне и механске прљавштине и ракије, али му је у души као да га унесе у београдску болницу“ (1984, стр. 22). Након сазнања за још један српски пораз, затичемо Ћосићевог јунака у сузама. О тежини и значају његових суза говори војник Веселиновић. Ћосић, симболички, овим сценама слика универзалну слику српског пораза. „Кад и он, мајор Гаврило Станковић, плаче, у пропасти је Србија“ (1984: 31).

¹⁵ Видно забринута, Милена се распитује код мајора о брату Ивану Катићу, који је такође у рату. У разговору са Миленом, сазнајемо да мајор цени и поштује Милениног оца, Вукашина Катића, док у разговору са Богданом, мајор признаје да давно није видео тако лепу, милу девојку, као што је Милена Катић. Једино Милена, мисли мајор, има ту могућност да га убеди да вреди живети као богаљ. Једино њене речи за Ћосићевог јунака имају тежину: „Зато што сте ви храбар човек. А храбар човек воли живот“ (1984: 214).

О мојој нози одлучујем ја, а не ви! Не ви, разумете ли?! [...] Ех, Гаврилу Станковићу, шта је то отаџбина? Шта је то због чега се човек толико свесно понижава и тако убеђено гине, а без кајања убија? (1984: 139–140).

Веома је упечатљива епозода у којој војник, Радојко Веселиновић, доноси кревет мајору, најлепши у Ваљеву, користећи сву памет и досетљивост да мајора окрене животу. „Тај кревет из сна и јесте и није овај што се спушта поред њега, да он заспи [...] Можда је и ово сан. Кревет расте до таванице, шири се, пуни собу топлотом светлошћу, шумећи меко, чисто, као мајчини чаршави“ (1984: 144). Лежати у оваквом кревету до краја живота, то је жеља мајора Станковића, то је његова срећа, слобода и отаџбина. Кревет који је нестваран као мир током рата. Писац упоређује кревет са свим оним што је у човековом животу лепо и значајно а неповратно као све што је мајор у животу волео.

Рана која нарушава мајорово здравље, доводи га до постепеног одумирања, које је најпре видљиво у тренуцима када Ћосићев јунак не осећа укус хране, не осећа слаткоћу дуња ни укус говедине. Он, кога су сви дочекивали и гостили где год да је ручавао, нудили свакојаким јелима, сада више не осећа укус хране. Несебичан и хуман мајор наређује војнику да подели храну гладним и рањеним војницима. Ово су тренуци у којима, још једном видимо да је мајор велики човек и у добру и у злу. С тим у вези, мајорово тело постаје људско тело које је сведено само на димензију бола, а према речима Мирослава Егерића, оно „извлачи из властитих скровитости траг једне посебне, болне, изврсне човечности: рат који је узрочник толике и такве патње не може бити предмет слављења“ (Егерић 2002: 108).

У души и свести Ћосићевог јунака делују њена два тока. Један глас наводи га на скраћење мука и смрт, други га ипак тера да прихвати живот богаља, јер има за шта да живи и чему да се радује. Упркос другом рационалном гласу, свесна животна идеологија мајора Станковића, утемељена на култу слободе, коју, по његовим речима, богаљи не могу имати. Краткотрајни налети воље за животом, поражени су и потиснути над свесном одлуком да је смрт једино решење. Да ли човек може да живи и када је његова суштина умрла? Мајор не пристаје на живот без суштине, без оних садржаја и потенцијала које само здрав човек у животу може да оствари. Ћосић је показао да је човек „жив једино када у његовом телу обитава индивидуална душа и персонални дух (јер је само дотле и тело живо)“ (Радуловић 2007: 243).

Ако се осврнемо на психолошку димензију овог лика, примећујемо удружене две емоције, срамоту и кривицу. Снажан доживљај ових емоција повезан је у мајоровом случају са осећањима безвредности и понижености, које иду све до жеље за нестајањем. Према мишљењу Седмака, „самоћа и кривица су у суштини испреплетене“ (Sedmak 2008: 213). Поред физичког бола који је последица гангренозне ноге након рањавања, приметна је у мајоровом лику психолошка бол, која као таква повређује његово биће. У студији *Самоубиство: различити дискурси*, Слађана Драгишић Лабаш пише да је психолошки бол „стање менталне повређености и менталне патње“ узроковано због снажног осећања кривице, туге, самопрезира и смрти (Dragišić Labaš 2019: 150). Удружени физички и психолошки бол, достижу

онај ниво који мајор као човек не може да издржи, и као такви доводе га до самоубиства. Смрт постаје једино решење за сваку могућу бол.

Наиме, физичка бол у нози задаје му веће муке од многих битака у којима је неумољиво јуришао на непријатеља. Сада нога постаје његов највећи непријатељ. Нога која заудара на трулеж и смрад, мрцина је, по мајоровим речима, она утвара од које не може да спава. Мајорове ноге биле су његов понос, нога га је чинила самоувереним и храбрим, достојним сваког поштовања и дивљења. Гангренозна нога одузела му је све, довела до стања телесне поражености, из којег Ћосићев јунак не може да се врати натраг у живот.

Упра нека тупа врелина и бије по ритму срца у карличне кости, у дно трупа. [...] Нога, мрцина, упра кроз мадрац да се урива у под, у зидове болнице, вуче га за собом у постељу, да заћути, да се више не опире и не брани. Спушта се у постељу, чврсто стеже своју лулу и предаје се болу [...] Та нога чинила му висину, разликовала га од других, видео се издалека, видео је далеко, давала му она снагу, хитрину, лепоту. Та нога која сада умире у гангрене (1984: 147–242–244).

Психолошка бол, за мајора представља живот без ноге, обogaђеност и осакаћеност. Формула живота за Ћосићевог јунака јесте живот у којем је „живео да ужива“. У тренуцима запитаности над сопственом судбином, мајор евоцира свој живот, сећајући се оца, свештеника, после чије смрти је постао слободан човек. Кренуо је животном стазом коју је сам изабрао, предао се официрском позиву али и страстима, у којима је своју младост и лепоту трошио на чулна уживања. Ћосић описује његово детињство и одрастање после очеве смрти. Своју моћ у односу на друге требало је одбрани-ти од гангрене. Оно нешто због чека су га сви поштовали и волели. Поштовање које ужива међу људима, изградио је не само на његовим особинама и врлинама већ и на физичком изгледу. Писац нас на више места у роману враћа на мајоров живот пре рањавања, разоткривајући његову неустрашиву личност. На тај начин, писац појачава драму у души јунака, враћајући га у мислима на живот пре рањавања и доносећи осећање самопрезира над садашњим стањем.

Ручавао је и вечеравао увек у друштву [...] Био је познат по својој гастрономској машти и речнику; кафанције су се хвалиле када би у њиховим кафанама обедовао „мајор Гаврило“ [...] Мрзео је српске крчме због прљавштине и задаха на ракију и лук... Био је атлета и други тркач у Војној академији, најбољи јахач у пуку, имао је телесну снагу за свакојаке намере и да буде храбар кад год затреба [...] То што је на њему и у њему готово све било снажно и складно: уверење и поступци, амбиција и способност, рука и глас, поглед и корак, стас и реч (1984: 149–193).

Поштовање сопственог тела представљено је управо чињеницом да мајор није желео да ужива у љубави са женама које нису изразито лепе. Једини бол који је признавао био је бол за вољеном женом. Разлози да живи као човек, достојанствено са обе руке и обе ноге, одувек су били највиши идеали којима је тежио. Волео је све своје, и поразе и победе, и срамоте и хвалоспеве. Хедонистичка философија је животна философија која за мајора има смисла само ако је човек телесно здрав. Никада болестан, мајор је одувек био човек који је на болест гледао као на „стање прљавштине“ а своју смрт никада није замишљао као смрт од болести. Одлучивши се за официрски чин, он се одлучио и за своју смрт. Само за погибију, никако за

болест. Попут Нарциса, дивио се себи и свом телу. Према мишљењу Карла Јасперса, „*biti čovek znači postajati čovekom*“ (Jaspers 1956: 180). Када се погледају овакви мајорови погледи на свет и дубље уђе у психологију човека кога је живот поразио, дао му све па му одузео све, постаје нам оправдана мајорова мисао о смрти. Живети на једној нози, са штакама, бити неравноправан и понижен међу људима или не постојати? Бити жртва рата или бити жртва живота у миру? Бирати живот без ноге или бирати смрт са ногама, моралне су дилеме јунака. „У том избору између два царства, лежи суштина јунакове трагичности“ (Мојашевић 2018: 424). Честом психолошком ретроспекцијом, Ћосић има за циљ да оправда мајоров чин самоубиства. Управо су моменти у којима се мајор сећа ранијег живота, моменти који показују да између мајорових ставова у младости и оних које видимо у последњим тренуцима живота нема много разлике. То је, према мишљењу Миодрага Петровића, потврда начела личности, „начела персоналности које је у погледу на свет Добрице Ћосића заузима једно од првих места“ (Петровић 1992: 154).

Разговори које Ћосићев јунак води са доктором Сергејевим, изражавају два различита погледа на свет. Доктор Сергејев сматра да је живот највреднији дар и да човек може живети и од успомена.¹⁶ У докторовим речима препознајемо супротну животну идеологију, коју мајор не може да разуме и прихвати. „Ако човек има некаквог смисла, тај му смисао једино прошлост открива и потврђује“ (1984: 179). Њихови погледи на свет и живот уопште имају судбинску тежину за сваког јунака, избор између живота и смрти представља за њих избор судбине коју човек сам исписује. Стога, њихове речи имају изразиту тежину и истините су у оба случаја. Управо, у дијалогу ова два лика, Ћосић је показао две различите животне философије, два погледа на живот и смрт, два животна уверења која не могу да се разумеју. Доктор је антипод мајору, који вођен лекарским позивом и хришћанском етиком, зна да цени живот, као највреднији дар од Бога. Животни кредо доктора Сергеја, налазимо у његовим речима у којима се препознаје лекарска етика и људска ширина: „Живот је бескрај истина, тајни и радости све док мислите [...] Ви сте површан човек ако верујете да су болесници и инвалиди само несрећни. Ви и не слутите чему се све радују људи“ (1984: 250–252). Доктор сматра да један мајор не може и не сме да умре од болести, већ да његова смрт мора бити херојски чин, због његовог херојског живота:

Сматрам да човек треба своју смрт да изабере и заслужи [...] Нема смисла умрети од глупе, случајне смрти. Од некакве како модерна наука каже, анеробне бактерије. Једне баналне опште инфекције (1984: 209–210).

Српски револуционар Гаврило Станковић сећајући се својих студентских дана проведених у Петрограду, за време прве руске револуције 1915.

¹⁶ У дијалогу са доктором Сергејевим, сазнајемо да је мајор шест пуних година провео у Петрограду и да су то биле најзначајније године у његовом животу. „Готово све из мира остало ми у Петрограду – каже на руском тихо и узбуђено и зато што после више година први пут говори руски. – Бар ћу у овом свињцу понекад с вама говорити руски. Ако будете љубазни“ (1984: 132). Приметна је мајорова емпатичност према доктору, који далеко од отаџбине и родбине, служи идеји свог хуманог позива.

године „изговара заједно са писцем, смело бих рекао једнодушно, још једном непролазне речи из овог Ћосићевог романа које може да прими свим срцем, свом мишљу, свом снагом својом, само неко ко је прошао кроз пакао и чистилиште сопственог политичког искуства“ (Јеротић 2005: 105). Рекапитулација живота доноси размишљања о његовом смислу и оправдање за чин самоубиства: „Зар је мало живео и проживео? И гангрена му се завукла у кожу чим је коракнуо, чим је потрчао, загрлио Катарину, кад се клизао с Машом по залеђеној Неви...“ (1984: 225). Од болова и обузетости онога што у себи мора да одлучи, мајор губи мисао о времену и простору. Не примећује људе, не чује галаму осталих војника. Крв је разнела отров гангренозне ноге кроз цело тело, завладала свих његовим чулима.

Животна идеологија, према којој је човек биће на две ноге, једино тако достојан живота, дубоко је укореењена у јунаково поимање живота. Овакв-ав једнолични поглед на живот има кобан утицај на исход мајорове одлуке, због које није у стању да правично сагледа стварност. Стављајући знак питања над смислом мајоровог живота, Ћосић истиче у први план мајорову сумњу у живот без ноге. За Ћосићевог јунака достојан живот је пре свега егзистенцијални чин. Према мишљењу Миодрaга Петровића, „само оно што је у себи потпуно, завршено и савршено може се сматрати људски вредним“ (Петровић 1992: 160). Мајоров модел живота уско је повезан са принципом слободе, коју, према његовом мишљењу, богаљи не могу имати. Према таквом животу мајор је окренут не само духовно већ и телесно. Овакво схватање живота условљава једини могући постулат, живети као телесно и духовно здрав човек, у противном, изабрати смрт као казну и једини могући одговор животу.

Ћосићев мајор добро зна како је живети као богаљ. „Непрестано увеређен, презире и мрзи здраве и успеле. Остаће без ведрине, живеће суморно [...] Биће пола човека. Ругоба, огромно трупло на штакама“ (1984: 245–6). Мајор са посебном снагом наглашава да се живот не дугује никоме, ни мајци, нити једном идеалу. Одлука о животу, његово је једино и неприкосновено право.

Човек који не зажели да умре. Тај не зна ни зашто живи [...] Живи се за нешто, или због страха од смрти. Ја не пристајем на сваки живот. А то није исто што и страх од бола. [...] Живот је моје, једино моје неприкосновено право! У шта и како ћу га сатрети, моја је лична ствар... Ја сматрам да постоје сви разлози за живот, али не увек, и не за сваког. Понекад нема смисла живети ради живота (1984: 248–249).

Ћосићев јунак не пристаје на компромис са животом, јер је његова доследност видљива у свему. Чврст и непоколебљив карактер мајора не попушта ни пред ким. Ни савети друга Аписа, ни посета друга Кајафе не мењају мајорову одлуку. Иако признавајући својим друговима право на различито мишљење, мајор штити своју одлуку, као апсолутну истину живота. Дубоко потресне речи о животу богаља, мајор изговара другу Кајафи. Чин који је добио није достојан губитка ноге.

Чуј ме, Кајафа. Без иједне ноге ја сам спреман да стојим на обали Дрине. Бићу и пањ у обали Саве [...] Али никог на свету, и ништа на свету, ја не волим више од себе. Ја сам спреман да погинем за Шумадију, а нисам спреман да идем са штакама по њој. Гинуо сам за Дрину и Саву, али ја хоћу да пливам у њима (1984: 282).

У ковитлацу тешких мисли које су га обузимале, мајор се одлучује за смрт. За ону смрт, у којој се, по његовим речима, достојанствено умире. Из љубави према животу, Ћосићев јунак бира смрт. Психички ломови и коначни људски пад осликан је у сцени мајорове одлуке да себи пуца у главу. Осећања безнађа и самопрезира према себи обузимају јунака, који под налетом ових снажних емоционалних реакција, доводи себе пред свршен чин. Символично, преко сцена самоубиства, Ћосић слика човеково потпуно безнађе, коначни мајоров пад али његову победу над обогашеним животом. То је доказ последње и најдубље љубави према животу.

Најпре ће убити њу, смрт [...] У главу ће. Глава је он [...] Не, још не свиће. У свитање ће, кад кукуричу петлови. [...] Спушта главу на узглавље и прислања револвер на гангрезну ногу, на своју смрт. Опали у њу са гађењем. И с насладом, која му потврди нешто много битно. И сасвим безначајно кад револвер принесе срцу (1984: 311–312).

Да ли је Ћосићев јунак због оваквог погледа на свет човек песимиста? Иако је чином самоубиства можда донекле потврдио тезу о песимистичној визији света, мајор је пре свега човек, чији је поглед на свет и живот одраз личне афирмације живота, који вреди само уколико је потпун, благословен и достојанствен човеку. Бити здрав за мајора значи бити вољен, бити човек од акције, бити човек борбе. Бити богаљ са друге стране за мајора значи бити ван игре живота. Живот на две ноге за мајора има најдубљи смисао и највишу људску вредност. Мајорова потреба за самокажњавањем и самоуништењем одговор је на живот богаља. У суштини, јунак постаје опседнут тамом живота у којој се нашао и због које је изгубио слободу. „Смрћу за слободу, слобода добија највиши значај, а од свих смрти, погибија за слободу најлакша му је смрт“ (1984: 198). Према речима Миодрага Петровића, одлука коју човек доноси о животу и смрти „може бити оваква или онаква, али она ће увек бити права, јер се изводи из права личности“ (Петровић 1992: 167).

Да ли је смрт у име живота најтрагичнија порука о судбини српског народа? Одговор на ово питање Ћосић даје управо у лику мајора Станковића, који се убија у име живота. Самопрезир и самокажњавање, нагоне мајора на смрт, чиме су његове шансе за спас узалудне, јер „зло узима примат над добром и отупљује људска осећања, чиме се човек обезвређује“ (Стојковић 2022: 82). Сигмунд Фројд, у својој студији *С оне сйране йринципиа задовољсйтва*, истиче да је аутодеструктивно понашање енергија коју је створио инстинкт смрти, Танатос (Фројд 1994: 54). С тим у вези, можемо се послужити Фукоовим ставом по питању самоубиства, који је сматрао да је самоубиство право и лични избор без обзира на здравље и благостање појединца (Фуко 1976: 120–122). Мајорова одлука да свесно изабере смрт, условљена је одсуством смисла живота. Према Диркему, овакав чин, одлука је саме жртве, која је свесна својих поступака и намера (Dirkem 1997: 33–35).¹⁷

Лик Гаврила Станковића показује јединствену животну философију, према којој се мајор телесно и духовно уздигао, не пристајући на живот по

¹⁷ Диркем пише да је самоубиство „svaka smrt koja proističe iz nekog pozitivnog (činjenje) ili negativnog (nečinjenje) čina koji vrši sama žrtva“ (Dirkem 1997: 33–35).

сваку цену. Лик мајора Станковића један је од најтрагичнијих ликова у Ћосићевом романијерском опусу. Упркос трагици сопственог избора, мајор постаје херој над властитим животом. Испитујући преко свог јунака мрачне стране људске психе, Ћосић је успео да његову судбину прикаже читаоцима као трагичну са елементима херојског чина. Одлука мајора Станковића представља његов егзистенцијални чин, етично морање и естетички захтев. Гаврило Станковић један је од Ћосићевих ликова са којим се читалац саосећа, пати, јер „уvek пред очима има његове идеје, збивања и искушења кроз која га је писац провео и коначну судбину коју му је одредио“ (Радловић 2007: 215).

Извори

Ћосић, Д. (1984). *Време смрти* 2. Београд: Београдски издавачки завод.

Ћосић, Д. (1984). *Време смрти* 3. Београд: Београдски издавачки завод.

Литература

Егерић, М. (2005). „Заточник историје“. У: *Писац и историја, зборник радова о Добрици Ћосићу и његовим делима*. Београд: Српска књижевна задруга. 41–50.

Јеротић, В. (2005). „Хришћанско и антрополошко бдење над романом Време смрти Добрице“. У: *Писац и историја, зборник радова о Добрици Ћосићу и његовим делима*. Београд: Српска књижевна задруга. 99–107.

Мојашевић, Т. (2018). „Идеологија као савремени мит у Ћосићевим романима Време власти 1 и 2“. У: *Књижевно дело Добрице Ћосића*. Београд: Филолошки факултет. 417–128.

Петровић, М. (1992). *Србија у Времену смрти*. Ниш: Просвета.

Радосављевић, А. Лазић, Н. (2020). „Лична и породична драма Симке Катић из романа Корени Добрице Ћосића“. У: *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, књига L (1), 2020. Косовска Митровица. 175–193.

Радловић, М. (2007). *Роман Добрице Ћосића*. Београд: Институт за књижевност и уметност Београд, Православни факултет Фоча.

Сигмунд, Ф. (1994). С оне стране принципа задовољства. Нови Сад: Светови.

Солар, М. (2012). *Теорија књижевности*. Београд: Службени гласник.

Егерић, М. (2002). *Време и роман, есеји о романима Добрице Ћосића*. Београд: Задужбина „Петар Кочић“.

Срећковић, М. (1979) „Роман историјске судбине“. У: *Савременик: месечни часопис*, књ. 50. бр. 10. 307–315.

Станковић, Д. (1997). *На дну реке буна (писци по крај века)*. Београд: Просвета.

Стипчевић, Н. (1999). *Училишта*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стојковић, М. (2022). „(Зло)употреба човека – једна епизода из живота Свете Петронијевића из романа Треће пролеће Драгослава Михаиловића“. У: *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, књ. LII (2) / 2022. Косовска Митровица. 77–93.

Čosić, D. (1988). *Stvarno i moguće: članci i ogledi*. Ljubljana, Zagreb: Cankarjeva založba. Dragišić Labaš, S. (2019). *Samoubistvo, različiti diskursi*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.

- Dirkem, E. (1997). *Samoubistvo*. Beograd: BIGZ.
- Jaspers, K. (1956). *Filozofija egzistencije*. Berlin: WALTER DE CROUZTER.
- Lešic, Z. (2008). *Teorija književnosti*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mišel, F. (1976). *Istorija seksualnosti, volja za znanjem*. Beograd: Prosveta.
- Sedmak, T. (2008) „Egzistencijalistiki pristup osećanju krivice“. U: *Čovek između krivice i tuge, grupa i pojedinac*. Beograd: FASPER.
- Vigotski, L. (1975). *Psihologija umetnosti*. Beograd: Nolit.

Anica M. Radosavljević

**CHARACTERIZATION AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF
THE CHARACTER MAJOR GAVRILO STANKOVIĆ FROM THE
NOVEL *A TIME OF DEATH* WRITTEN BY DOBRICA ĆOSIĆ**

Abstract:

This paper through the process of characterization, deals with the analysis of the novel character Major Gavriilo Stankovic, one of the important verticals in the novel *A time of death*. We singled out this character from the multitude of literary characters to point out his importance and place in the literary world of Dobrica Ćosić. We will try to point out the major's life ideology, the principle of his personality, and his firm and unshakable character. We will show how Ćosić gives answers to the essential questions of life and death through this character. The aim of the paper is to answer the question of how the major's dignified death is a victory over a crippled life.

Keywords: *A time of death*, major, Gavriilo Stankovic, life, death.

Слика тешког дјетињства у поезији Драгана Радуловића

**МА Слободан М.
Јовић**

Универзитет у Бањој
Луци,
Филозофски факултет

УДК 821.163.4-1.09
Радуловић Д.

Сажетак: Циљ рада је расвјетљавање слике тешког дјетињства у поезији за дјецу Драгана Радуловића. У раду се уочавају два тематска круга кроз која је приказано тешко дјетињство: пјеснички текстови у којима је опјеван ауторитарни родитељски стил и физичко кажњавање дјетета које спроводе одрасли чланови заједнице; пјеснички текстови у којима је тематизован живот емоционално угроженог дјетета. Проблеми савременог дјетета помјерају се од егзистенцијалних ка емоционалним. О свему томе пјева се у и у поезији Драгана Радуловића. Дијете у пјесмама овог аутора је усамљено, забринuto и принуђено да што прије одрасте, а услед измијењеног начина живљења родитеља, пријатељство и забаву проналази у средствима масовне и медијске културе.

Кључне ријечи: поезија за дјецу, Драган Радуловић, физичко кажњавање, емоционални проблеми дјетета, тешко дјетињство.

Увод

Пјеснике приближно исте генерације карактерише поетичка сродност али и слично представљање дјетињства. Радуловић пјева из дјечје перспективе што свједочи о модерности пјесничког исказа, али и спремности да се укаже на трауме које прате одрастање савременог дјетета. Лирски јунаци Радуловићевих пјесама, али и јунаци пјесама других аутора с краја XX вијека суочени су са противрјечним жељама које су тешко оствариве. Јунаци Радуловићевих пјесама желе да што прије одрасту и да оспоре свијет одраслих који се заснива на супериорности и доминацији савремених медија, али и да заувјек остану сигурни у породичном окружењу. Указивањем на ове проблеме савремени пјесници су актуелизовали питања са којима се суочавају савремена дјеца, показавши како поезија и умјетност пружају дубинску слику живота (Опачић, 2019: 318).

Сложеност одрастања савременог дјетета произилази у значајној мјери из парадокса који су повезани са дјетињством у савременом свијету. Неки од тих парадокса су следећи:

„Одрасли желе и воле децу, али их рађају све мање, док им друштво обезбеђује све мање времена и простора; Одрасли уверавају да је добро да деца и родитељи буду заједно, али у свакодневном животу све више живе одвојено; Одрасли високо вреднују спонтаност деце, али је дечји живот све организованији; Одрасли изјављују да деци треба дати приоритет, али се већина економских и политичких одлука доносе, а да се деца немају у виду; Већина одраслих мисли да је за децу најбоље да родитељи преузму главну одговорност за њих, али у структуралном смислу постепено нестају околности у којима родитељи могу преузети ту улогу; Одрасли су сагласни да деци треба пружити најбољу полазну тачку за живот, али деца одрастају у све сиромашнијим деловима друштва“ (Kvortrup, 2004: 135–136).

Амерички научник Лојд ДеМос [DeMause] говорио је да у његовом разумијевању дјетињство још од времена вавилонске цивилизације представља ноћну мору из које смо тек недавно почели да се будимо. Дјеца су у сасвим блиској прошлости била у великом ризику од смрти, болести и дискриминације, а бивала су и физички кажњавана, злостављана и ућуткивана. Поред тога, и у савременом тренутку постоје популације дјеце које су маргинализоване и социјално искључене услед поријекла, етничитета, менталних или физичких способности (Lungulov, 2019: 53–54).

О тешким дјетињствима која постоје и у данашњем времену, упркос савременом начину живота, и упркос техничким и технолошким достигнућима и напретку, говори и Милован Данојлић. Он истиче да тешка дјетињства нису укинута, да нису престала да постоје са урбанизацијом и настањивањем у градским срединама. Тешких дјетињстава има и у

„богатим земљама, у кућама са уведеном струјом у кухињским сатовима. Сиротовање у новим, побољшаним условима може бити мучније од оног нашег из прединдустријске епохе. Ми за боље нисмо знали, док су данашња сиромашна деца окружена баснословним богатством оних који су успели у животу“ (Данојлић, 2008: 6).

Тематизација емоционално угроженог дјетињства у поезији Драгана Радуловића

Дјечја свијест у Радуловићевим пјесмама опажа мањкавост савременог начина живота, незадовољна због недостатка родитељске пажње. Суштинске промјене у савременом друштву довеле су и до промјена у породичним односима. Упркос тежњи свих чланова породице да очувају традиционални начин васпитања дјеце и подјелу улога при њиховом подизању, савремено дијете је свјесно да је модерни и убрзани начин живљења дестабилизовао топли породични круг. У Радуловићевим пјесмама лирски субјект пјева о својој усамљености која је једно од главних обиљежја његовог дјетињства. Овај мотив конституише ново трауматско мјесто савремене српске књижевности за дјецу, које је видљиво у Радуловићевој, Ђорђевићевој, Антићевој и Ноговој поезији (Опачић, 2019: 316–317).

У Радуловићевим пјесмама пјесник, узимајући глас дјетета, протестује због савременог дјетињства које је углавном обиљежено небригом и површним односом родитеља према дјечи, а васпитање дјече бива препуштено телевизијским програмима и компјутерским играма. Тако дјеца рану јесен посматрају на телевизијским екранима, који су им уз компјутер једини пријатељи, а који ишчежавају услед нестанка струје. Поред тога, у стиховима Драгана Радуловића исказана је и побуна против строгости, досаде, грубости, свађа, батина и против тога што свакој њиховој жељи на пут – чврсто стану родитељи. У стиховима Драгана Радуловића пјева се о томе и шта дјеца желе и за шта се боре: за другачију школу од оне коју тренутно похађају, за више игре са вршњацима и родитељима, за више равноправности у односима са одраслим. У пјесмама Радуловић често његује изокренуту перспективу, а све у циљу што ефектнијег приказивања неправди и забрана које одрасли веома често постављају дјечи (Kalezić Radonjić, 2008: 12–13).

У пјесничком тексту Писмо из самоће (Radulović, 2008: 120) пјева се о усамљеном дјетету које чезне за љубављу, пажњом и бригом. Његова самоћа настаје оног тренутка када родитељи напуштају стан, а њега обузима паук сјете. Усамљеност и осјећај остављености употпуњава сат који на зиду квоче, па дјечју усамљеност и тугу није могуће превазићи ни музиком, ни телевизијским програмима (ништа ТВ, ништа плоче). Тугу и досаду лирског субјекта могло би да побиједи проширење породице, па ће он рећи: смислите ми једног брата / измаштајте једну секу.

У тексту Буди добар (Radulović, 2008: 118) лирски глас се жали на неутемељени дидактицизам одраслих, на непрестано моралисање. Стога је положај дјетета парадоксалан: Воле нас ко очи своје / ал и закон за нас кроје. Одрасли теже да контролишу све аспекте дјечјег живота: учење, игру, доколицу (Сједи, цртај, учи, пиши / због љубави не уздиши). Одрасли настоје да контролишу и начин дјечјег одијевања, физички изглед, избор пријатеља (Дугом косом зар се дичиш, / погледај се на шта личиш! Немој стално да се тужиш, / добро пази с ким се дружиш). Услед таквог понашања одраслих, лирски субјект осјећа да је његов положај подређен, да он припада маргинализованој групи, те је због тога тужан и пита се докле ће такво стање потрајати (Носим сузу као брош, / докле ћемо тако још).

Тешка емотивна стања дјетета опјевана су у пјесми Нећу да порастем (Radulović, 2008: 117) у којој лирски субјект одбија да се приклони одраслом свијету чији су главни репрезент озбиљне и строге активности и појаве. Лирски субјект не пристаје на озбиљност одраслог свијета, који је склон агресији, ратовању и прављењу оружја, док он, насупрот томе жели да вози санке и иде у забавиште, одбијајући да порасте. Дјетињство је представљено као оаза чедности коју угрожава агресивна стварност одраслог свијета. Пјесма Шта ћу са одраслима (Radulović, 2008: 132) опјевава забринутост дијете које брине шта ће са одраслима у чијем понашању види узрочнике многих проблема. Одрасли су приказани као озбиљни, бескомпромисни субјекти, склони конфликту и агресивности. Они јашу тенкове ко атове [...] измишљају ратове, / баш су праве свађалице.

У пјесничком тексту Сабири се свијете мало (Radulović, 2008: 123) пјева се о бризи дјетета које уочава да је свијет снажан, али и да је кренуо погрешним правцем и да су у том и таквом свијету дијете и дјечја перспектива занемарени. Стога лирски глас моли да се то промијени и да се одговорни запитају над својим поступцима (Мали су ти мало важни, / брзо стави прст на чело). Пјесма тематизује дјечју потребу за подршком, бригом и заштитом (Буди другар, пружи руку, / буди заклон, штит и стреха). О сложености одрастања пјева се и у пјесми Тражим поштовање (Radulović, 2008: 122). Лирски глас апелује на одрасли, озбиљни свијет да се угледа на дијете, да у дјетињству пронађе упориште и извор смисла. Дијете је представљено као мјера смисла, а свијет одраслих је недовршен, егоистичан и ломљив (Моћан си ко челик / све ти нешто фали, / буди једном велик – / *као што су мали!*). Лирски субјект тражи равноправност и поштовање за дјецу. У пјесми се препознаје и умјетничка свијест о непознатој и недовољно препознатој енергији дјетета, као и подсјећање на јеванђељску поруку о томе да се треба угледати на дјецу (за мале велике / тражим поштовање). Радуловићеви стихови Будите велики као што су мали као да су инспирисани јеванђељском поруком Будите као дјеца. Ако се не обратите и не будете као дјеца, нећете ући у Царство небеско (Матеј, 18: 3) и Који се, дакле, понизи као дијете ово, онај је највећи у Царству небеском (Матеј, 18: 4). О тој поруци, о афирмацији дјетињства писао је и Александар Шмеман [Schmemmann], питајући се шта човјек са одрастањем губи, шта му недостаје, а обиљежило је његово дјетињство. Шмеман ову особину дјетињства назива цјеловитошћу, а то је способност да се свијет доживи цјеловито, цијелим бићем, без калкулисања и прорачунатости, као тежња да се свијет спозна у свим његовим димензијама. Овај аутор је указивао на потенцијале дјетињства и радости као на својства човјека посредством којих спонтано спознаје свијет. Губљењем и изневјеравањем ових потенцијала у човјеку, свијет за њега постаје мрачан, хладан, отуђен и несазнатљив. Стога позив Будите као дјеца није позив на инфантилизацију, нити супротстављања дјетињства одраслости, то је позив на проналажење у свом бићу неуништиве цјеловитости. Одрасло доба приказује као период лишен радости, празно и отровано подозривошћу и прорачунатошћу (Живковић, 2021: 275–276). Афирмацију дјетета и дјетињства и давање предности дјечи у односу на свијет одраслих исказивао је и Коменски [Komensky] у својим текстовима. Због актуелне и свуда раширене искварености људског рода, Коменски закључује да су дјеца много ближе савршенству, јер нису потпала под моћ лоших навика. Дјеца су, по Коменском, жива слика живог Бога, представљају узор безазлености, благости, понизности и чистоте. Циљ васпитања је да се дјеца сачувају од покварености свијета, и то не „негативном“ стратегијом русоовског типа, него посредством истинске свјетлости која се налази у пансофијском знању о суштини и универзалности ствари, које је прихватљиво и доступно дјечи. Коменски истиче посебну вриједност дјеце коју због неискварености, једноставности и чистоте сматра истинским посредницима при поправљању свих људских ствари и свјетског уређења (Sprevak, 2003: 84–85). Дјечја стварност, дјечја свакодневица, су угрожени догађајима који отежа-

вају нормално одрастање, зато ће лирски субјект изнијети захтјев да дјечи треба мира, / љубави, доброте. У пјесми је освијешћен и став о дјечи као субјектима који осмишљавају свакодневицу чинећи живот љепшим (Кад сја дјечје око / бриге расту мање).

О дјетету које је усамљено пјева се у пјесми Сам у кући (Radulović, 2008: 138). Чланови дјететове породице су разапети између обавеза, а често и баналних активности што доводи до тужних и тешких осјећања код дјетета. Тако се сека на факсу пати, а мама је увијек код фризера. Дијете настоји да тужна стања надомјести садржајима који се презентују у виртуелном простору (компјутер и телевизор / једини су ми другари). Ипак, лирски субјект, упркос примамљивости виртуелног свијета и игара које пружа, увиђа његову ограниченост, јер чим нестане струје / угаси нам се другарство. Усамљеност дјетета тематизује и пјесма Оглас (Radulović, 2008: 139) у којој се пјева о размимоилажењу између родитељских ријечи и њиховог понашања. Иако лирски субјект говори да га родитељи воле преко мјере, резултат је да услед рада и закупаљености собом, за дијете времена немају. Зато ће лирски субјект осмислити оглас у коме се хитно тражи вријеме које су изгубили мама и тата.

Тематизација физичког кажњавања дјетета у поезији Драгана Радуловића

Различита друштва другачије гледају на примјењивање награда и казни у васпитању. У одређеним заједницама тјелесно кажњавање најмлађих готово да и не постоји, док се у неким друштвима сматра неопходним поступком при васпитању дјече. Подаци показују да су физичке казне најучесталији вид кажњавања. Примјена тјелесних казни расте приликом преласка из ране у каснију фазу дјетињства, а учесталост физичких казни високо је повезана са вербалним укорима, а ниско са нивоом толеранције и пермисивношћу (Кон, 1991: 208). Примјена тјелесних казни је културолошки условљена. Поједине друштвене заједнице благонаклоно гледају на примјену овог поступка, док поједине забрањују такво поступање са најмлађима. Тако, на примјер, „културу којој припадају амерички Индијанци карактерише релативно мало учешће кажњавања младих“ (Јалић, 2003: 253).

Васпитање без кажњавања је идеал коме у васпитању треба тражити. Тај принцип заступају противници физичког кажњавања дјече. То што се тај идеал не достиже, знак је несавршености праксе, а не недостижности идеала (Gašić Pavišić, 1988: 7).

У Радуловићевој пјесми Ја сам муско (Radulović, 2008: 148) лирски субјект пјева о томе како су родитељи попустљиви према сестри, како према њој показују њежност и благост, док користе сваку прилику да њега казне (Са њом се сви слажу, / мене казне реско, / шклепну ме кад кажу / – Па она је женско). Породица коју Радуловићев лирски глас опјевава блиска је традиционалној породици и васпитним стиливима који се примјењују у таквом типу породице. У српској традиционалној култури преовладава мишљење да без кажњавања дијете неће моћи да постане добар човјек (Требјешанин, 1991: 322).

У патријархалној култури родитељи знатно чешће физички кажњавају мушку него женску дјецу. То се догађа услед тога што се женско дијете, обично, осјећа инфериорнијим и слабијим бићем, док је мушко дијете, обично, самосвјесније, борбеније и снажније се опире стегама и заповијестима. Када је ријеч о тјелесним казнама, у нашем народу постоји њихов широк репертоар. Најчешће се непослушно дијете кажњава шамаром, или га родитељ истуче руком по задњици, док га за мањи преступ повуче за уво (Требјешанин, 1991: 325).

У тексту Дјецу не треба пеглати (Radulović, 2008: 126) аутор се служи поступком дословне интерпретације неког израза. У пјесми се дјеца жале своме Свецу на грубост одраслих и на пречесте сусрете са каишем и прутом. На крају пјесме, Светац изриче забрану, уз појашњење и хуморни ефекат који садржи изневјерена очекивања: дјеца се не смију пеглати / да не би била сувише равна.

У пјесми Тужим татин каиш (Radulović, 2008: 121) осуда тјелесног кажњавања усмјерена је на предмет којим се оно спроводи. Каиш је приказан као змијаста сподоба која дјецу по кући туче. Стога суд изриче пресуду којом се забрањује каишу [...] да се извлачи из панталона. Лирски глас се жали на очеву строгаћу и на његову склоност ка физичком кажњавању. Фигура оца је симбол патријархалне културе. Отац је заступник морала и чувар система вриједности. Он је достојанствени представник традиционалне културе, према дједи је уздржан, ријетко се са њима шали и избјегава показивање њежности (Требјешанин, 1991: 316).

Оцу у традиционалној и патријархалној култури припада улога кажњавања дјеце. Мајка, баке и дједови могу бити благи и попустљиви, док отац мора бити строг и понекад немилосрдан. Овакво понашање темељи се на вјеровању да отац може имати морални ауторитет и утицати на дјечје понашање једино ако га се дјеца плаше. Пошто се дјеца плаше строгог оца, када су дјеца непослушна, мајка их плаши оцем, не би ли дјецу приморала на послушност и покорност. Зато се може чути да мајка непослушном дјетету каже: Казаћу ја оцу или Ето ти иде отац (Требјешанин, 1991: 318).

У пјесми Праћка од ушију (Radulović, 2008: 142–143) лирски субјект пјева из позиције одраслог човјека и присјећа се периода дјетињства. То је било кад сам био мали, а присјећа се како су га за уши чупали. Лирски субјект евоцира успомене на своје тешко дјетињство, присјећа се неразумијевања одраслих за дјечје проблеме, присјећа се физичког кажњавања, без икаквог посебног повода (Био крив ил' прав / милују ил' туку, / таква им је нарав, / само уши вуку //). Иако проговара из позиције одраслог човјека, лирски субјект се са нелагодношћу присјећа периода када је био физички кажњаван, јер се тада осјећао понижено (Ко вал живот крене, ал' пече у души / доба кад су мене / чупали за уши //). Истраживања показују да родитељи примјењују тјелесне казне прије као израз љутине, бијеса и безнадежности, а не као промишљен васпитни поступак. Неке мајке признају да тјелесно кажњавају дјецу услед излива сопствених осјећања, а не из других разлога (Gašić Pavišić, 1988: 30). У тексту Видјећеш тата кад будеш мали (Radulović, 2008: 140) лирски глас проговара о родитељским забранама и о

томе како родитељи заборављају сопствено дјетињство и потешкоће с којима су се суочавали током одрастања. Међу бројним проблемима с којима се лирски субјект сусреће у животу (како се на силу једе чорба / времена за игру фали) је и тјелесно кажњавање (још ти понеко чвргу опали). Стога лирски субјект прижељкује да се отац врати у дјетињство, како би спознао све изазове одрастања, а да он, бар на тренутак, преузме улогу оца (кад би само једном дали / да ја идем у предузеће / а да ти мало – будеш мали //). Ове стихове можемо разумјети као пјесникову тежњу за приближавањем и бољим разумијевањем свијета одраслих и свијета дјеце.

Радуловићев текст *Бити добар* – шта то значи (Radulović, 2008: 144) опјевава како се лирски субјект жали на ауторитарност родитеља која подразумева безусловно и послушно испуњавање њихових жеља и наредби (Од тебе су већи људи, / сви одрасли много јачи, / буди добар, добар буди, / бити добар – шта то значи //). Лирски субјект увиђа да бити добар по критеријумима одраслих подразумева поништавање дјечје аутономности и беспоговорно покорвање вољи одраслих. Бити добар значи покорити се субјектима моћи, а лирски глас је свјестан да је то тешко, да то треба издржати. Такође, уочено је да је пожељно не опирати се и физичком кажњавању старијих и прихватити то као дио њихове свакодневне праксе (*Бити добар ко пиленце / кад те мазе, гњаве, вуку, / добро мамино дјетенце, / буди добар и кад туку //*). У тексту *Да ја родим родитеље* (Radulović, 2008: 148), пјесник, служећи се поступком изокренуте перспективе, проговара гласом дјетета које жели да роди родитеље. То жели услед ауторитарне породичне атмосфере која преовладава у кући. Дијете прижељкује више разумијевања за дјечју природу и толерантнији однос према дјечјим несташлукима (Били би по мојој мјери, / не би било с њима муке, / ето тате што се цери / на све моје несташлуке //). Лирски субјект прижељкује родитеље који би га мање кажњавали, који би били њежнији и блажи у односу према дјечи (А прут би им био тањи, / мекши каиш – да не страдам //).

По схватању Хофмана [Hofman], васпитање треба дефинисати у контексту структуре моћи између родитеља и дјетета. Родитељи посједују велики утицај над свим аспектима дјечјег живота: контролишу дјечју материјалну егзистенцију и пошто су физички снажнији, могу дијете и физички санкционисати. Структура моћи је постављена у корист родитеља, који настоје да промијене дјечје понашање, противно њиховој вољи. Физичко злостављање дјеце је опште мјесто, иако варира у зависности од пола, материјалних прихода родитеља, њихове етничке припадности, степена образовања и сл. Родитељи се служе техникама примјене моћи које се састоје од примјене силе или пријетње у циљу промјене дјечјег понашања. Из перспективе дјетета, примјена моћи нарушава њихову тежњу да заврше задатак, као и слободу акције након одређеног узраста. Примјена моћи код дјеце изазива бијес и страх, али и настојање да се освоје аутономност, слобода и индивидуалност. Учестала употреба техника моћи развија код дјеце послушност из страха, те доводи до тога да бијес и агресивност показују према мање моћним субјектима као што су вршњаци и васпитачи (Hofman, 2003: 138–140).

Закључак

У поезији за дјецу постоји умјетничка свијест о тешком дјетињству. У поезији Драгана Радуловића пјева се о емоционално тешком животу дјетета. У пјесмама овог аутора опјевано је дијете чији се родитељи свађају, чији се живот одвија у урбанизованим градским срединама, а разоноду проналази у виртуелним садржајима телевизијских програма. Радуловић опјевава дјетињство које је угрожено услед родитељске презаузетости свакодневним обавезама и конформистичким стиловима живљења. Дијете у Радуловићевим текстовима је суочено са суровошћу одраслог и озбиљног свијета, чија су обиљежја ратови, страдања и агресивност. У Радуловићевим пјесничким текстовима Буди добар, Писмо из самоће, Нећу да порастем, Сабе-ри се свијете мало, Сам у кући и Оглас опјеване су емоционалне тешкоће савременог дјетета.

Различита друштва на различите начине гледају на примјену тјелесних казни у васпитању. Примјена тјелесних казни је културолошки условљена, тако да нека друштва благонаклоно гледају на примјену тјелесног кажњавања, док поједина то забрањују. У Радуловићевој поезији постоји тематски круг пјесама у коме се пјева о родитељској ауторитарности, чији је саставни дио и тјелесно кажњавање дјете. У Радуловићевим пјесмама пјева се о томе како су родитељи склонији да физички чешће кажњавају дјечаке него дјевојчице, како очекују беспоговорну послушност од дјете, те да не показују разумијевање за перспективу дјетета.

Савремена поезија за дјецу може помоћи младим читаоцима да се лакше изборе са тешким и кризним стањима, те да лакше прихвате околност да тешка дјетињства нису посебност овог времена, него да она постоје у свим временима, у свим културама и цивилизацијама. Поезија Драгана Радуловића може помоћи одраслом читаоцу да на умјетнички начин освијести проблеме дјетињства и одрастања. Текстови овог аутора могу допринијети зближавању и разумијевању одраслих и дјете, те бољем познавању сложености одрастања у савременом свијету.

Извори:

Радуловић, Д. (2008). *Пјесме*. Подгорица: Цид.

Литература:

- Гашић Павишић, С. (1988). *Кажњавање и дејте*. Београд: Просвета.
- Данојлић, М. (2008). „Цео живот као песма“, У: *Где је ламинно дејте* (5–15). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Живковић, И. (2021). „Непозната енергија у детету“, У: *Дејтењство у прошлости и данас, ко је дејте* (270–288). Нови Сад: Градска библиотека.
- Калезић Радоњић, С. (2008). „Аркадијски простор песме“, У: Д. Радуловић *Пјесме* (5–20). Подгорица: Цид.
- Квортруп, Ј. (2004). „Детињство и савремено друштво: парадоксалан однос“, У: *Социологија дејтењства* (132–138). Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

- Кон, И. С. (1991). *Дејте и култура*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Лалић, Н. (2003). „Примена поступка кажњавања у школи“, *Зборник Института за педагошка истраживања* 35 (246–266).
- Лунгулов, Б. (2019). „Да ли је раније заиста било боље? Лични наративи из историје детињства: између стварности и мита о златном добу“, У: *Детињство наших бака и њиховог деке: прилози за историју детињства у српској култури* (47–57). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Нови завети* (2008). Београд: Библијско друштво.
- Опачић, З. (2019). *Преобликовање детињства*. Београд: Учитељски факултет.
- Спевак, З. (2003). *Јан Амос Коменски педагог и ујоисца*. Бачки Петровац – Нови Сад: Култура – Форс.
- Хофман, М. (2003). *Емација и морални развој*. Београд: Дерета.

Slobodan M. Jović

THE IMAGE OF DIFFICULT CHILDHOOD IN THE POETRY OF DRAGAN RADULOVIĆ

Summary

The aim of the work is to shed light on the image of a difficult childhood in Dragan Radulović's children's poetry. The work shows two thematic circles through which a difficult childhood is depicted: poetic texts in which the authoritarian parenting style and physical punishment of the child carried out by adult members of the community are sung; poetic texts in which the life of an emotionally vulnerable child is thematized. The problems of the modern child are shifting from existential to emotional. All this is also sung about in the poetry of Dragan Radulović. The child in this author's poems is lonely, worried and forced to grow up as soon as possible, and due to the changed way of life of his parents, he finds friendship and fun in the means of mass and media culture. Contemporary poetry children can help young readers cope more easily with difficult and crisis situations, and to more easily accept the fact that difficult childhoods are not a peculiarity of this time, but that they exist in all times, in all civilizations and cultures. Dragan Radulović's poetry can help the adult reader to become aware of the problems of childhood and growing up in an artistic way. The texts of this author can contribute to the rapprochement and understanding of adults and children, and to better understanding of the complexity of growing up in the modern world.

Keywords: poetry for children, Dragan Radulović, physical punishment, emotional difficulties.

Димитрије Ђуровић као лексикограф

Др Драгана Д. Савин

Институт за ратарство и
повртарство,
Нови Сад

УДК 811.16'373:929

Сажетак: У раду представљамо најзначајније дело заборављеног домаћег слависте др Димитрија Ђуровића (Петрово Копито, 1882 – Маутхаузен, 1945) Речник руско-српскохрватски са граматиком руског језика (Београд, 1936, 1946, 2000) и његову рецепцију у свом и нашем времену са циљем да се изврши нова процена места и значаја Димитрија Ђуровића за домаћу славистику и русистику међуратног периода.

Кључне речи: Димитрије Ђуровић (1882–1945), Речник руско-српскохрватски, рецепција, лексикографија, славистика, русистика.

У покушају да начинимо ревизију и отргнемо од заборава живот и дело Димитрија Ђуровића¹ (Петрово Копито 1882–1945 Маутхаузен) у години годишњице рођења, овај рад² посвећујемо његовом најзначајнијем делу – Речнику руско-српскохрватском са граматиком руског језика (Београд, 1936, 1946, 2000), којим је задужио домаћу русистику, сврставајући себе у најзначајније југословенске слависте међуратног периода. Живот пун неизвесности, под снажним

¹ Најопширнији биобиблиографски подаци Димитрија Ђуровића налазе се у: Савин 2021а. Током израде поменутог рада користили смо следеће биобиблиографске изворе: Аранитовић 1985, 1986а, 1986б, 1988а, 1988б, 1993, 1994, 2000; Дамљановић 2000; Дамљановић, Кончаревић 2010, Ђуровић, Н. 1946; Извештај Државне трговачке академије у Земуну за школску 1929/30, 1930; Кончаревић 2009, 2010, 2017, 2018; Лалић 1946; М. 1939; Миљанић 1977; 50 годишњица рада Државне трговачке академије у Земуну 1883–1933. и Извештај о ученичком раду и најрејку за школску 1933–1934 годину, 1934; Пипер 1984, 2012; Поповић, А. 1946; Пузовић 2007; Рајковић 1989, 1990; Рајковић, Рацковић 1996; Ранковић 2010; Рацковић 1993; Станковић 1999; Стевановић 2015; Терзић 1999; Толстой 1984–1985; Цветкова и др. 1992; Bogavac i dr. 1972; Bogavac, Tomić-Kovač 1976; Boldocky 2009; Boškov 1979; Hunjak 1977, док смо до неких важних података дошли самосталним истраживањем и проучавањем његове обимне заоставштине, која броји 130 јединица, међу којима је 31 наслов – посебно издање.

² Рад је део наше докторске дисертације пријављене на Филолошком факултету у Београду под називом Славистичко дело Димитрија Ђуровића.

упливом друштвено-историјских промена и преокрета, материјалне несигурности, селидби и константне неизвесности, довели су Ђуровића, који је био снажног и слободарског духа, до заробљеништва и трагичне смрти у аустријском концентрационом логору Маутхаузен пред сам крај Другог светског рата.

Научно дело Димитрија Ђуровића било је скрајнуто и прекривено забравом услед идеолошке критике тадашњег управника Катедре за славистику Радована Лалића поводом другог издања његовог Речника (1946), да би се, после те критике, научно и објективно о Ђуровићу почело више писати тек почетком 21. века у самосталним чланцима или као део ширег корпуса истраживања да би се, на крају, његово дело нашло и у средишту докторске дисертације³ пријављене на београдском Филолошком факултету.

Уводне напомене о Речнику руско-српскохрватског језика са граматиком руског језика

Димитрије П. Ђуровић (prof. D-r), 1936. године у издању београдског Поли-та, штампа *Rečnik rusko-srpskohrvatski sa gramatikom ruskog jezika* на 1101 стр. у латиничној српскохрватској верзији. Десет година касније (1946) излази друго (поправљено), постхумно издање Француско-српске књижаре А. М. Поповића штампано у 6000 примерака, а 2000. београдски издавач Дерета у Библиотеци фототипска издања, публикује треће издање овог речника, које представља фототипско издање првог издања у тиражу од 500 примерака.

*Rečnik rusko-srpskohrvatski sa gramatikom ruskog jezika*⁴ први је речник штампан реформисаном руском азбуком, објављен је 26 година после Кошутевићевих Примера (Кошутећ 1910). У време публикаовања првих руских речника лексикографија није одвећ богата и развијена, али су састављачи⁵ речника пратили најсавременије методске⁶ путоказе свога доба.

³ Видети претходну напомену.

⁴ Претходница овог речника су свега неколико лексикографских дела: Таса Стојановић: Ручни речник руско-српскохрватског језика, Београд 1891 (недовршен), Милош Анђелковић је саставио: Речник руско-српски, Београд 1903; Петар Протић: Учитель руског језика или Речник руских речи распоређених логичким редом; са фразеологијом и кратким изводом из фонетике и граматике за ученике гимназије а и за друге ученике и самоуке, Београд 1904, Радован Кошутећ: Примери књижевног језика руског. Књига 3: Речник, 1910 (2. издање 1911, 3. издање 1926) (Кончаревић 2009: 506, 2018: 456). Важно је напоменути да се речници налазе као саставни део у скоро свим уџбеницима, читанкама и граматикама руског језика у Србији (Дамљановић 2000: 211–215) у мањем или већем обиму као један од елемената њихове макроструктуре.

⁵ У историји славистике је позната чињеница да су се многи филолози и лингвисти јужнословенских простора бавили лексикографским радом као што су: Миклошич, Даничић, Будмани, Маретић, Скок и други.

⁶ Сваки речник руског језика од увођења руског језика у школство до савременог научног доба уносио је нешто ново и другачије од претходног или је развијао задати правац оновремене лексикографије. Данас је лексикографска теорија лингвистичка дисциплина која се динамично развија због интеракције са општелингвистичком теоријом али и због све веће потребе за састављањем различитих типова речника (Пипер 2012: 528).

Ђуровићев Речник руско-српскохрватског језика са граматиком руског језика представљао је значајан лексикографски подухват за своје доба, са немалим бројем одредница од око 30.000 на 1101 страници (Кончаревић 2018: 456), што га чини и најобимнијим од свих претходних и остаће најобимнији деценијама. У питању је основни једносмерни руско-српскохрватски речник, чија је сврха да обухвати активни и пасивни речнички фонд образованог говорника датог језика, у овом случају руског. Значај речника овог типа се огледа у потенцијалима примене, односно „основни речници имају најшири круг потенцијалних корисника: од ученика, студената, професора... до новинара, књижевних критичара, историчара и теоретичара, преводилаца, уредника и стручњака различитих профила који су у контакту са белетристичким, агенцијским, публицистичким, стручним, научним и другим типовима текстова на руском језику“ (Пипер 2012: 529). Д. Ђуровић управо у том правцу, у усмерењу на широк круг потенцијалних корисника, приступа изради Речника, мада то не објашњава довољно експлицитно у Предговору.

Структура Речника руско-српскохрватског језика са граматиком руског језика

Макросџрукџура Реџника руско-српскохрватски са граматиком руског језика

У погледу структуре Ђуровићев речник је организован у неколико целина: *Predgovor* (стр. 7–8) *Objašnjenja* (9) *Skraćene reči* (1) *Latinske*: 9–10; 2) *Srpskohrvatske* 10–11), руска азбука (стр. 12), списак назива основних бројева од 1–20, потом десетице до 100, 101, 200, 300 400, 500, 600 до 1000 и 1000000. *Gramatika ruskog jezika* садржи напомене О *ruskom pravopisu* (стр. 15–17), *Fonetika* (17–29), *Morfologija* (стр. 30–73) и *Rečnik* (стр. 75–1101). После Фонетике а пре самог текста Речника стоји напомена: „Kako је u Fonetici dosta rečeno u ruskom izgovoru u Rečniku је obeležen u zgradama izgovor težih reči“ (Ђуровић 1936: 74).

У Предговору првом издању сазнајемо од самог писца да је материјал за Речник почео да сакупља још од времена рада на Филозофском факултету у Скопљу, наставио тај рад за време седмогодишњег рада са студентима Богословског факултета у Београду, будући да се уверио још тада да је „jedan moderniji rusko-srpskohrvatski rečnik neophodan kako akademskoj omladini, tako i širim inteligentnim krugovima, koji ne bi hteli da izgube vezu sa duhovnim tvorevinama ruskog naroda“ а све „težeći da popunim jednu prazninu u pomoćnim sredstvima za izučavanje ruskog jezika“ (Ђуровић 1936: 7).

У другом постхумном издању Француско-српске књижаре А. М. Поповића, из 1946⁷ после Предговора из првог издања, написаног од стране аутора, читаоцима се обраћа и удовица др Димитрија Ђуровића, Наталија, чије речи су смештене после подналова: Место предговора за друго

⁷ Ово издање је библиографски забележено у: Пипер 1984: 34.

издање (Ђуровић Н. 1946: 8) а потом и сам издавач⁸ у Напомени издавача другог издања. Наталија Ђуровић скреће пажњу да је писац хтео да допуни своје прво издање и да из њега уклони трагове цензуре. Тај посао, по њеним речима, није стигао да доврши јер је умро мученичком смрћу у концентрационом логору у Маутхаузену 6. маја⁹ 1945. године. Надаље Н. Ђуровић каже да је прво издање распродато а како се осећала велика потреба за руско-српским речником, она је сматрала да ће бити корисно да се што пре оштампа (sic!) ово друго издање¹⁰ и без допуна које је писац хтео да учини.

Издавач са потписом А. М. П. у свом коментару после речи удовице др Ђуровића информише читаоце да је због уништења штампарије у којој је штампано прво издање у време бомбардовања Београда 1941. године, било веома тешко поново израдити нарочите знаке и акценте, које су наменски урађени за штампање првог издања, те би уз слагање и коректуру то одузело много времена због тога се приступило отклањању грешака техничким путем, фотографисању, и штампању текста јер се осетила хитна потреба за једним добрим руским речником и на тај начин смо „попунили ту осетну празнину“ (Поповић А. 1946: 8). Издавач се унапред извињава због ситних техничких недостатака који би могли настати због немогућности набавке квалитетног материјала.

После Предговора издавача и обраћања, потенцијалним корисницима, удовице аутора, следе Објашњења, у којима аутор појашњава важне информације за лакше коришћење речника: знак тилда 1) *znak ~ znači da se ponavlja prethodna reč ili njen deo štampan masnim slovima*. 2) *Za svakim glagolom stoje glavni oblici njegova sadašnjeg vremena. (Oblici stavljeni u zagradu retko se upotrebljavaju u savremenom jeziku)*. 3) *Svaka ruska reč je akcentovana, i to: a) znakom ´ obeležen je dug akcenat: чита́ю, во́ду b) znakom ` kratak i nešto kraći ili poludug akcenat: пишу́, вода́, дочка́, почка́ itd. 4) ё чита се као јо* (Ђуровић 1936: 9).

Списак скраћеница или како аутор бележи: Skraćene reči.

Списак скраћеница је, као што смо поменули, подељен у две групе: 1) *Latinske*: 9–10; 2) *Srpskohrvatske* 10–11. и укупно броји 139 скраћеница од тога 41 је латинских и 98 српскохрватских.

Латинске речи се односе углавном на граматичке¹¹ (катеорије) појмове. Детаљно припремљен списак латинских скраћеница сведочи о томе да

⁸ М. Павловић-Шајтинац скреће пажњу да се напомене издавача на почетку лексикографских дела не срећу често (М. Павловић-Шајтинац 2016: 215).

⁹ За тачан датум Д. Ђуровића нема поузданих података, више о томе: Савин 2021а: 146.

¹⁰ Ово друго издање се разликује од првог само што су исправљене штампарске грешке и додате речи које омашком нису ушле у прво издање. На крају она изражава наду да ће овај речник олакшати рад свим онима који уче руски језик и читају руске писце и одаје захвалност издавачу због брзог појављивања у штампи речника и поред огромних потешкоћа (5. март 1946).

¹¹ *acc.* = *accusativus*, *četvrti padež*; *adj.* = *adjectivum*, *pridev*; *adj. verb.* = *adjectivum verbale*, *glagolski pridev*; *adv.* = *adverb*, *prilog*; *sadašnji i prošasti gl.* *prilog*; *augm.* = *augmentativum*, *reč za povećavanje*; *bot.* = *botanički naziv*; *coll.* = *collectivum*, *zbirna ime*.

је аутор имао у виду наглашено дидактичну функцију речника са жељом да читаоца уведе и у научну лингвистичку терминологију, уносећи прецизне граматичке карактеристике лексема у речнику.

Српскохрватске скраћенице, како их назива аутор, обележавају 97 категорија у које аутор разврстава лексеме у Речнику. Аутор обележава из ког језика је реч ушла у руски фонд, користи укупно 20 квалификатора порекла (*crkv*, *crkv.slov.*, *engl.*, *fin.*, *franc.*, *grč.*, *holand.*, *ital.*, *jevr.*, *kines.*, *lat.*, *mong.*, *nem.*, *normand.*, *pers.*, *rus.*, *slovač.*, *španjol.*, *šved(sk)* и *tatar*)¹². Осим њих Д. Ђуровић бележи и дијалекатску обојеност речи (*južnorus.*, *malor(us).*, *moskov.*, *sibir.*), потом стилску маркираност *iron.*, *knjiž.*, *narod.*, *obič.*, *pogr.*, *starin*, *šalj*. [*šalj*. = *šaljiv izraz*]. Највећи број српскохрватских скраћеница¹³ се односи на тзв. професионализме¹⁴ или пословну сферу употребе¹⁵.

Богатство обрађених речи које су ушле у речник је и његова најјача страна, тако да ће овај речник у дугом периоду остати наш најобимнији ру-

nica; comm. = generis communis, služi za oba roda; compar. = comparativus, prvi stupanj poređenja, conj. = conjunctio, sveza; dat. = dativus, treći padež; dem. = deminutivus, reč za smanjivanje; f. = femininum, ženski rod; fig. = figurative, u prenosnom smislu; f. pl. = femininum plurale tantum, imenica ženskog roda koja ima samo množinu; fut. = futurum, buduće vreme; gen. = genitivus, drugi padež, g. sg. = genitivus singularis, drugi padež jednine; imper. = imperativus, zapovedni način; indecl. indeclinabile, nepromenljiva reč; inst. = instrumentalis, šesti padež, interj. = interjectio, uzvik; kgr. = kilogram; loc. lokalis, sedmi padež; m. = masculinum, imenica muškog roda; m. pl. = masculinum plurale tantum, imenica muškog roda koja ima samo množinu; n. = neutrum, srednji rod; n. pl. = neutrum plurale tantum, imenica srednjeg roda koja ima samo množinu, num. numerale, broj; pass(iv) passivum, trpno stanje; part. participium, glagolski pridev, partic. partikula, rečca: pl. pluralis, množina; poss. = possessivum, prisvojni; praedic. = predikativno; praep. = preposition, predlog; praet. = praeterium, prošlo vreme, pron. = pronomen, zamenica; superl. = superlativus, drugi stupanj poređenja; refl. = reflexivum, povratni glagol, voc. = vocativus, peti padež. Изузетак од граматичких термина су само ознака за речи из ботанике и ознака за меру – килограм.

¹² Скраћенице разрешава на следећи начин, пример: *crkv* = из *crkvenog jezika*, *crkv.slov.* = *crkveno-slovenski jezik*, *španjol.* = *španjolski*.

¹³ Списак српскохрватских скраћеница је сведочанство колико је озбиљно и студиозно аутор приступио раду над Речником. Списак скраћеница показује и да је функционална и експресивна слојевитост руског језика широко заступљена јер се скраћенице односе на разне стилове, на науке и научне дисциплине из којих су термини одабирани за овај речник итд. Д. Ђуровић је био добар познавалац руских дијалеката, што се види у његовој докторској дисертацији (в: Савин 2021б), а како је већи део школовања провео у Русији знање руског му је било на завидном нивоу, док му је рад у Србији у различитим областима отворио врата да узме у одабир за Речник широк спектар лексичког материјала.

¹⁴ *apotek.*, *artiler.*, *astronom.*, *brod.*, *bogoslov.*, *etnogr.*, *filoz.*, *grad.*, *hir*: [*hir*. = *hirurški*], *kožar.*, *krojač.*, *lov(ačk.)*, *maš. mach.* [*maš. mach.* = *mašinski*], *medic.*, *miner* [*miner.* = *mineraloški*], *mlin.* [*mlin.* = *mlinarski*], *mor.*, *muz.*, *obuč.*, *pčel.*, *pedag.*, *poljopr.*, *pozor.*, *prav(n.)*, *psihol.*, *rud.*, *slik.*, *stolar.*, *štampar.*, *trgov.*, *umet.*, *veterin.*, *vojn.*, *zanat.*, *zemljomer.*, *zemljorad.*, *zidar.*, *zlat(ar.)* [*zlat(ar.)* = *zlatarski*], *zool.*

¹⁵ М. Павловић-Шајтинац долази до истих закључака: „Највећи део скраћеница односи се на језички стил, односно професионализме, међу којима су речи из области аритметике, артиљерије, астрономије, богословска терминологија, као и из области ботанике, геологије, географије, хирургије, историје, као и на стилску маркираност“ (ирон., књиж., народ., обич., старин.) (Павловић-Шајтинац 2016: 217).

ско-српски речник¹⁶ погодан за коришћење свим структурама грађанства, студената различитог профила, ученицима. Томе у прилог иде и чињеница да Речник у свом саставу има врло детаљно и изузетно прегледно урађен граматички део, што погодује широком кругу корисника и у наредним деценијама биће модел за граматички део у школским двосмерним речницима.

После скраћеница, на 12. страни, налази се руска азбука писана и штампана слова са обележеним графемама из старог правописа (і, ђ, ѳ) уз напомену да их у новом више нема. У продужетку странице су основни бројеви од 1 до 20, потом десетице до 100, затим 101, после тога од 200 до 1000 и милион.

Поглавље Граматика руског језика заузима значајан део речника од 13. до 74. странице и састоји се од напомена О руском правопису 15–17, Фонетике 17–30, Морфологије 30–74.

Фонетика има поднасловe Нагласак, Стих руске народне поезије, Меки сугласници, Јота-ј и неслоговно *ј* -й, Тврди сугласници, Сугласници, Увек меки сугласници ч, щ, Умекшани сугласници, Умекшавање сугласника испред умекшаних гласова, Изговор двају једнаких сугласника, Изговарање графичких група кг, гт, гч, Изговарање сугласника на крају речи, Испадање и сажимање сугласника, Изговарање енклитичких облика -ся, Пуногласје (полногласие).

Морфологија се састоји од следећих већих целина: *Именице, Придеви, Заменице, Бројеви, Глаголи, Прилози, Предлози, Свезе* и *Усклици*.

Део речника који се односи на фонетику и морфологију детаљно је обрађен у монографији *Руски књижевни језик из 1931. на чијим основама је и написан овај уводни део Речника*. Поглавље је у визуелном смислу врло прегледно урађено, поднаслови су јасно истакнути, деклинације и конјугације су даване у целини са репрезентативним примерима, пригоднијим него у Руском књижевном језику. Руске речи којима се илуструју правила су написана курзивом, а исти принцип је примењен и за наставке за промену, мада су они понекад и болдовани.

О *ruskom pravopisu* (О русской орфографии). Значајне информације о процесу припреме реформе руског правописа Д. Ђуровић износи у овом поглављу уз напомену да је Речник израђен по новом правопису који је у употреби у Русији од маја 1917. године. Припреме за промену правописа су започете далеко раније, још у првој половини XVIII века, када су Михаил Ломоносов и В. Третјаковски водили полемику око потребе писања дебелог јер (ѣ). Аутор напомиње да је тада Третјаковски истакао мисао о неопходности фонетског правописа (Ђуровић 1936: 15). Од тих времена траје политика у научним и педагошким круговима о неопходности реформе правописа, посебно важан датум за то је био када је Академија наука 1904. године саставила комисију која се задужује да изради платформу (основу) за уп-

¹⁶ К. Кончаревић истиче да ће се на следеће волуминозне речнике чекати дуго после Ђуровићевог Речника, до изласка речника М. С. Московљевића 1959. и Р. Ф. Пољанеца и С. М. Мадатове-Пољанец 1962, што сведочи о великој празнини у речничкој литератури (Кончаревић 2010: 132).

рошћавање руског правописа. Међутим, активности нису доведене до краја све до 1916. када је после конгреса наставника руског језика и књижевности одржаног у Москви у децембру те године, приступљено остваривању реформе. Већ у мају 1917. савет Академије наука на челу са А. А. Шахматовом доноси одлуку да је корисно учинити измене у руском правопису које би се базирале на резултатима активности правописне комисије. Руски правопис ипак није попримио фонетску природу, него је остао „историјско-етимолошки“ како га дефинише аутор Речника и набраја измене¹⁷ које је правопис претрпео на начин што бележи промену графеме, евентуално избацивање или њену замену и илуструје једним или са више примера.

Преглед промена насталих у новом руском правопису из маја 1917. које презентује Д. Ђуровић може се сматрати важним информацијама како за кориснике Речника у доба његовог издавања тако и за савременог читаоца у случајевима да је потребно да се користи литература из периода пре почетка примене новог правописа.

¹⁷ 1) слово ђ јат замењено је са е, пошто су се у говору изједначили, 2) ѓ је замењено са ф, 3) слово њ се не пише на крају речи и у сложеницама, али остаје у употреби у средини речи у значењу засебног знака да би се показало да је наредни самогласник одвојен од претходног сугласника гласом ј. Д. Ђуровић појашњава да би се случају кад би се изоставио знак њ нпр. объединение читало као обединение а реч сјѣмка као сѣмка, те добила друго значење. 4) слово і замењено је са и јер је употреба двају слова за један глас сасвим условна, како каже Д. Ђуровић; 5) препоручује се, али није обавезно слово ѣ; 6) треба писати префиксе из, воз, вз, раз, роз, низ, без, чрез, через испред самогласника и звучних сугласника са з али треба заменити з словом с испред муклих (безвучних) сугласника; 7) други падеж придева, глаголских придева и заменица има у писању -ого, -его- уместо -аго, -яго- јер су ови други наставци црквенословенског порекла; 8) треба писати у првом и четвртм падежу множине женског и средњег рода придева, глаголских придева и заменица -ые, -ие, уместо -ыя, -ія, будући да је руски језик још у првом периоду свог историјског развоја изгубио разликовање рода у множини код заменица и придева, те придеви, глаголски придеви и заменице у првом и четвртм падежу множине имају исти наставак за сва три рода; 9) треба писати онѣ уместо онѣ у првом падежу множине женског рода; треба писати у женском роду онѣ, онѣх, онѣм, онѣми уместо онѣ, онѣх, онѣм, онѣми; писати у другом падежу једине личне заменице женског рода еѣ (или еѣ) уместо еѣ јер је оно позајмљеница из црквенословенског; 10) ово правило је посвећено растављању речи које аутор помиње као „пренос речи“ и објашњава правило: сугласник један или последњи у групи сугласника непосредно испред самогласника не мора се одвајати од овог самогласника. На исти начин група сугласника на почетку речи не одваја се од самогласника. Слово ѣ испред сугласника се не мора одвајати од претходног самогласника, такође крајње ѣ, крајњи сугласник и група сугласника на крају речи се не могу одвајати од претходног самогласника, ако су у питању речи које имају префиксе, не сме се преносити сугласник на крају префикса, ако се овај налази испред сугласника; 11) што се тиче спојеног и растављеног писања у прилозима, који су састављени од именица, придева и бројева с предлозима дозвољено је и сливено и одвојено писање: встороне и в стороне, втечение и в течение, с верху и сверху, вдвое и в двое; 12) слово ѣ (јери) треба чувати у свим случајевима, где се оно употребљава у старом правопису (Ђуровић 1936: 15–17).

Специфичности лексикографског приступа Димитрија Ђуровића

Димитрије Ђуровић свој речник пише са ослоном на речник Владимира Даља¹⁸ Толковый словарь живого великорусского языка из 1905, о чему сведочи и сам аутор у Предговору у коме још истиче да се користио личним запажањима и вађењем речи из књижевних и научних руских дела (Ђуровић 1936: 8). Речнички чланак је обликован на принципима творбеног гнезда (Дамљановић, Кончаревић 2010: 133; Павловић-Шајтинац 2016: 218), у једном чланку се семантизује основна одредница или лема, али и изведенице. Одредница се бележи у оригиналу, ћириличким писмом док се систем дефиниција презентује латиничким писмом. Одреднице имају истакнуте показатеље граматичке категорије, фонетски и стилски су окарактерисане.

Структура речничког чланка у Речнику презентована је на следећи начин:

долг|**ий** dug = длинный adj. dug: ~ **о** adv. *dugo*; *й* приказал долго *жиий* umro је; долго ли до беды *đavo ne spava*: долго ли, кратко ли *pre* или *posle*; ехать на долгих *putovati na daleko sa istim konjima*; откладывать в долгий ящик *stalno dolagati (neku stvar, posao)* (Ђуровић 1936: 233).

опис|**ание** *n* 1. opis; popis; 2. zabrana (novina), oduzimanje, konfiksacija; ~ка f. *omaška* при писању; ~ывать, ~аю, ~аешь, opisivati; описать, ~ишу, ~ишешь, 3. l. pl. ~ишут *opisati, popisati*; ~ся činiti grešku при писању из пера (Ђуровић 1936: 566).

Микросџрукџура

Фонетски ниво. Све речи у речнику, тј. речничке одреднице имају означен акценат или нагласак (како га аутор назива) и то, по Предговору, две врсте: дуги и полудуги. Овакво објашњење о акцентима се не среће у речничкој и уџбеничкој литератури истог типа и намене. Поред означених акцената у ретким случајевима, аутор даје и фонетску транскрипцију и то само појединих речи како и сам каже на крају Граматике руског језика а пре самог речника – „изговор тежих речи“ јер су у Фонетици доста детаљно објашњена и описана руска изговорна правила (Ђуровић 1936: 74). Фонетска транскрипција се бележи, као и преводна семантизација, латиничним словима и појединим знаковима по следећем принципу:

аллѣя (^al'ě^a) *f* aleja, put zasađen sa obe strane drvećem; *proplanak* u šumi; гробокопáтель (*grobokapát'el'*) *m* = могильщик *m. grobar*, развѣлреживать (^azv'r'ězyvát') ~ аю, ~аешь *pozleđivati ranu*; тшáтельно (*tš'č'át'el'n°*) adv. *brižljivo, lepo polako*; ~ сть *f* *brižljivost*; угошáть (*ug^aš'č'át'*), ~аю, ~аешь *čašćavati, počastiti, ponuditi goste*; цóколь (*cókol'*) *m* *cokla, deo temelja od zemlje do poda*.

Граматички ниво. Организација речничких одредница прати постулате лексикографске норме, тако да су именице бележене у номинативу

¹⁸ П. Митропан истиче да се састављач речника ослонио на „класични речник великоруског језика В. Даља, који и до сада остаје најсигурнији извор руског језичког блага“ (Митропан 1939: 191).

једине (река *f* reka; сила *f* sila, snaga, мо́с; карандаш *m* pisaljka, olovka, plajvaz), понекад се бележи и номинатив множине (жена *f* žena, *pl.* жёны; душа, *pl.* ду́ши duše). Придеви имају само облик мушког рода, али не женског и средњег (вечёрный *adj* večernji; стра́шный *adj* strašan, užasan), осим по изузетку као у примеру са истицањем специфичног значења: великий *adj* velik, slavan (...) ~ ая держава velesila). Личне заменице су дате под одредницом он (она онò, pron. on, ona, ono) у номинативу једине, коси падежи стоје посебно као самосталне лексеме. Д. Ћуровић глагол бележи у инфинитиву уз означавање и облика за прво и друго лице једине (слу́шать, ~аю, ~аешь slušati, starati se, čuti; оседа́ть, ~аю, ~аешь taložiti se; spuštati se, utolegati se; nastanjivati se, otsedati), наишли смо на примере где се бележи и футур: выи́щу (vyišč'u) od выискать pretražicu, iziskaću; аутор бележи и облике за прво и друго лице једине понекад и прво и треће лице множине, као и глаголски придев и глаголску именицу у неким случајевима. Глаголски вид се не истиче индексацијом, тј. ознаком за несвршени и свршени вид, а видски парњаци се обично налазе у оквиру истог речничког чланка (прио|дева́ть, ~аю, ~аешь, де́ть, ~éну, ~éнешь navlačiti, navući na koga odeću; pokriti se čime da bude toplije; pokriti; при|ника́ть, ~аю, ~аешь, ~ ну́кнутъ, ~кну, ~кнешь naginjati se, nagnuti se). Предлоге аутор ставља у контекст синтаксичке спојивости, не бележи их изоловано него са којим падежима се користе и све то илуструје примерима као што је обрађен предлог в, во *praep.* u; за; на; по; 1. с *accus.* éхать в Москвú putovati u Moskvu; пойту́ в го́род ро́и, otići u varoš; вставать в пять часòв ustati u pet sati; фунт чаю в два рубля funt čaja za dve rublje; в длину́ и в ширину́ u dužinu i u širinu; вять в жёны (v žòny) uzeti za ženu; дать в подáрок dati na poklon; во что бы то ни ста́ло po svaku cenu. 2. с *loc.* мой това́рищ живёт (žyv'òt) в Сара́тове moj drug stanuje u Saratovu; дом сажёных во ста от рекú kuća se nalazi na jedno sto hvati od reke; в полови́не второ́го u jedan i po sat; в ро́де на на́чин, slično, od prilike; во рту́ u ustima. На исти начин су представљени и други предлози: до, близ, вдоль, вокруг, внутри, иза, на, между, перед, пред, с, среди, попере́к, сквозь.

Семантички ниво. У речничком чланку се руски појам семантизује речима, појмовима или дефиницијама из српског језика, писаним латиничним словима, мада су присутни и грчки, латински, француски језик, немачки, италијански и други језици, у случајевима када се преводи и обрађује термилошка лексика. Богатство термилошке лексике је једна од највећих предности овог речника. У основни лексички фонд једног језика улазе термини различитих наука, стога је Д. Ћуровић у свом Речнику покушао да обухвати што шири избор лексике оновремене науке и да одговори на потребе образованог човека свога доба. Приликом семантизације термилошке лексике аутор често бележи детаљне описе енциклопедијског типа¹⁹. Значајно место у Речнику заузимају и фразеологизми, паремије и ус-

¹⁹ На Ћуровићево коришћење енциклопедијских објашњења у процесу семантизације указује више аутора у својим радовима (Кончаревић 2009: 507; 2018: 458–459; Дамљановић, Кончаревић 2010: 134; Павловић-Шајтинац 2016: 221). Енциклопедијска објашњења истраживачи илуструју примерима: анахронизм, лексикология (Кончаревић 2009: 507; 2018: 458–459; Дамљановић, Кончаревић 2010: 134) и: лексикология, аллопатия, анахронизм (Павловић-Шајтинац 2016: 221).

таљене синтагме²⁰, на шта скрећу пажњу К. Кончаревић (Кончаревић 2009: 507) и М. Павловић-Шајтинац (Павловић-Шајтинац 2016: 221).

Описи енциклопедијског типа, примери:

магистр (Ђуровић 1936: 446–447) *m.* magistar; магистр славянској филологији, магистр историји *itd.* научни степен који се давао у Русији до 1917 год. универзитетским наставницима по положеном испиту из своје струке, који је уједно и докторски, и по одбрани прве наштампане дисертације; великий магистр велики мајстор, занатлија.

реализм (Ђуровић 1936: 827) *m.* realizam; художественный ~ уметнички realizam; književni pravac, који у веzi са решавањем социјално-економских питања свестрано оцртава друштвени живот, тражи у човековој души добре душевне особине, показујући да се ове развијају само у повољним условима друштвеног живота; у веzi са тиме piscи показују какав треба да је наш живот. Такав карактер дали су реализму руски piscи; ~ изовѣть, ~ зүю, ~ зүешь, realizovati ostvariti što; trgov. pretvoriti robu у готов новач; пушати у обрт акције, облигације; realista.

романтизм (Ђуровић 1936: 838) *m.* romantizam, književni pravac који је увео у уметничко-književно стварање боју места и времена, наговестио оцртавање типова и започео психолошку анализу. Романтичари су показали интересовање за борбене личности, способне да се bore за личну и политичку слободу. Они су посматрали живот са гледишта идеала добра, лепоте и истине; idealisали су народну прошлост и ритерство. Захваљујући њиховом интересовању за народне духовне творевине, обичаје и веровања, истакнута је у 19. веку вредност народне личности; ~ český *adj.* romantički.

економизм (Ђуровић 1936: 1092) *m.* учeње о том да је прави пут к ослобођењу економска, а не политичка борба. Теорија економизма сматра да у основи човеке тежње за напретком човечанства леже економске а не идеалистичке побуде.

Пословице (паремије) су део речничког чланка:

(...) конь любит овѣс, а воевода принѣс (istor. poslov. под мѣд) konj voli ovas а vojvoda darove (Ђуровић 1936: 455);

Чему быть, того не миновать (под миновать (Ђуровић 1936: 464)) што је суђено, не може се избећи;

(...) охота пуше новоли (под охота) strast је gora од nužde (Ђуровић 1936: 600);

(...) от трудѣв праведных не наживѣшь палѣт каменных (под палата) poštenim radom се не теку kamene palate (Ђуровић 1936: 604);

(...) по платью встречают, а по уму провожают (под платье) ро одећи primaју, а ро pameti испраћају (Ђуровић 1936: 640).

Фразеологизми и устаљене синтагме:

разводить бобы (под боб) „на дуго и нашироко причати“ (Ђуровић 1936: 102);

²⁰ К. Кончаревић бележи и примере устаљених синтагми и фразеологизама: старый воробей у значењу искусан човек, потом напиток до зелёного змия – опити се; зелёная неделя – задушна неделя, рыцари зелёного стола карташи за зеленим столом, быть под каблуком бити под папучеом. Као примере паремија су дати: не мытьём, так катаньём ако не иде лепим ићи ће силом, мягко стелет, да шестко спать на језику мед, а у срцу јед, большому кораблю большое и плавание коме је више дато више се од њега и тражи (Кончаревић 2009: 507; 2018: 458). Исте примере наводи и М. Павловић-Шајтинац (Павловић-Шајтинац 2016: 221).

душа ушла у пятки (под душа) *sišlo srce u pete* (Đurović 1936: 245);
дело у них пошло на лад (под лад) *pogodili su se, složili su se* (Đurović 1936: 427);

боится как чёрт ладану (под ладан, *tamjan*) *boji se kao đavo krsta* (Đurović 1936: 427);

добрый молодец (по молодец) народ. поез. *lep, kršan seoski momak, detić* (Đurović 1936: 469);

каждый молодец на свой образец (под молодец) сваки је јунак на свој начин (Đurović 1936: 469);

отдать Богу душу (под отдавать) *umreti*; отдать дань увлечения (под отдавать - *proživeti svoje vreme zanosa, oduševljenja* (Đurović 1936: 583);

отречься от мира (под отречься *poći u manastir, zakaluderiti se* (Đurović 1936: 592);

делать под пьяную руку (под одредником (предлогом) под) *učiniti u pijanstvu* (Đurović 1936: 650);

пожимать плечами (под плечо) *slegati ramenima* (Đurović 1936: 641);

поднять дело (под поднимать) *pokrenuti parnicu* (Đurović 1936: 661).

У Речнику руско-српскохрватском присутни су и лингвокултуролошки коментари²¹ који се односе на беспреводну лексику. За лингвокултуролошке коментаре можемо рећи да су били од великог значаја за читаоце и изучаваоце руског језика и културе у периоду публикавања овог Речника, као и за читање и разумевања уметничких дела лепе књижевности XIX и почетка XX века. Ови коментари најчешће описно, смислено и језгровито објашњавају предмете и појаве на које се односе или се пак даје најприближнији превод на српскохрватски језик:

борщ (Đurović 1936: 105) *pl. ~ ù m. boršč, čorba od goveđeg mesa, slanine, zeleni, cvekles, mrkve i peršuna*;

бурлак (Đurović 1936: 110) *pl. ~ ù m. radnik koji živi na rečnoj lađi na Volgi*; по бурлацки *adv. prostački*;

кафтaн (Đurović 1936: 371) *m kaftan*; *dugačka gornja haljina za muške, od plave čohes, koja se nekad davala seoskim kmetovima kao odlikovanje za savesnu i dugu službu*; до 1917 г. обично су је носили коџијаши, селјаци и архиепископски појци;

квас (Đurović 1936: 373) *pl. квасы m. квас, omiljeno rusko piće, zgotovljeno od pečena crna hleba i slada, ili od ražanoga brašna ili pak od voća (suvoga grožđa, jabuka i t. d.)*; *хлебный квас, лимонный квас*;

кокошник (Đurović 1936: 387) *m kokošnik* – *ukras glave sličan dijadi, koji nose ruske žene*;

кулич (Đurović 1936: 422) *m uskršnji kolač, kuglov*;

щи (Đurović 1936: 1090) *pl. gen. щей f. pl.: зелёные щи supa sa iseckanim kiseljakom, lišćem od cvekles itd.*; *кислые щи čorba od kisela kupusa*; *ленивые (свежие) щи čorba od slatka kupusa*.

²¹ Забележена су два типа лингвокултуролошких примера у Ћуровићевом Речнику, они који су семантизовани језгровито и кратко као што су: кокошник, кулич, богатырь, армяк, и они чије објашњење је опширнијег типа као што су: *жидовствующая ересь* и *земщина* (Дамљановић, Кончаревић 2010: 133–134).

У Речнику је присутна у доста значајном обиму и семантизација страним речима, најчешће се, разумљиво, срећу грчки и латински али су ту и француски, италијански и немачки: епилòг *m grč. épílogoç, epilog, pogovor, završni deo drame ili besede*; эскүз *m franc. esquisse, skica, nacrt; машина f. nem. die Maschine, narod. mašina, železnica; lift.*

Транскрипција није примењена доследно на свим речима, него је дата само за теже речи, како каже аутор, јер је у Фонетици доста речено о руском изговору (Ђуровић 1936: 74): сарàй (*s^aràj*) *m šupa*; ~ чик *m mala šupa*; самочүвствие (*s^am^oč^uvstvije*) *n lično osećanje*; сброд (*zbrot*) *m ološ*; светлѣхонький (*s^vtló^hankij*) *adj. sasvim vidan, sjajan, vedar; fig. bistar.*

Значајно је истаћи и широк спектар разнородне лексике коју је аутор уврстио у своје дело, што представља најјачи адут овог Речника. М. Павловић-Шајтинац примећује, на основу анализе одредница под словом „А“, пет језичких стилова, односно пет различитих терминолошких и професионалних стилова: војни, црквени, економски, ботаника, зоологија, геометрија (Павловић-Шајтинац 2016: 222–223). К. Кончаревић истиче заступљеност терминологије различитих наука као новину у овом Речнику, што га издваја од претходних речника, док су области науке која она бележи: економија, војне науке, теологија, ботаника и зоологија, што илуструје и одговарајућим примерима (Кончаревић 2018: 459).

Д. Ђуровић овим начином грађења свога Речника потврђује са којим жаром и марљивошћу је годинама прикупљао разноврсни речнички материјал, што је било и условљено његовим професионалним ангажманом у разнородним образовним установама: гимназијама, трговачкој академији, на Богословском факултету, у Војној академији и Високој економско-комерцијалној школи. Међутим, К. Кончаревић иде даље у анализи и каже: „Ширина Ђуровићевих објашњења сведочи о свестраном разумевању лексичког фонда руског језика, као и о његовој дугогодишњој педагошкој пракси и познавању дидактичких правила...“ (Кончаревић 2018: 459).

У Речнику постоји и одређен број пропуста као што је погрешна расподела речи по творбеним гнездима „придев образцöвый тумачи се у оквиру чланка образовáние, а не образец, катавáсия се смешта у исто творбено гнездо са речима катавáсица, катавáсник, катавáсница, мироухáние заједно са мирочүвствие“ (Павловић-Шајтинац 2016: 223; Кончаревић 2018: 459), неправилно навођење лексема у азбучном поретку (нпр. етимологический иде пре етимология), неколико примера непрецизне или погрешне семантизације²² које смо нашли у Речнику (макробиотика nauka o životu; сибирская язва sibirki čir, то је болест животиња данас позната као антракс, црни пришт) као и погрешна подела на корен и флективни (осүлливать, ~аю, ~аешь savlađivati, odoljevati; оскү|девать, ~аю, ~аешь siromašiti, postojati siromah).

²² К. Кончаревић бележи следеће примере неуспешне семантизације: катавасия црквено певање са два хора, проголодаться бити гладан (Кончаревић 2009: 507), мироухание, копейка (Кончаревић 2018: 459).

Рецејџија Речника руско-српскохрватског са граматиџком руског језика

Речник руско-српскохрватски са граматиџком руског језика доживео је неколико приказа и критика у свом времену, а више осврта у данашње доба. Прикази и критике Речника руско-српскохрватски: са граматиџком руског језика сведоче о значају издавања оваквог једног речника у датом историјском периоду, будући да је он био једини у међуратном периоду, а ништа мање важна напомена је и значајно име издавача. Како је овај Речник једна идеолошка критика послала у заборав, тако су осврти новијег доба, али и П. Митропана из 1939, изузетно значајни јер су написани као научне, објективне процене лексикографске и дидактичне делатности Д. Ђуровића.

У часопису Јужни преглед²³ 1939. године, П. Митропан публикује приказ Ђуровићевог Речника под називом Речник руско-српскохрватски са граматиџком руског језика. Библиотека Нолит, наука и знање, Београд, стр. 1101 (латиницом).

П. Митропан започиње приказ Речника Д. Ђуровића констатацијом да су заинтересовани проучаваоци руског језика, у претходном периоду били усмерени на само два речника: први је, по речима аутора „строго научни и критички састављен речник г-на д-ра Р. Кошутића уз његове Руске примере“ а други је речник М. Анђелковића, који аутор сматра некритичким и застарелим, будући да је штампан још 1903. године (Митропан 1939: 190). Важна информација за читаоца овог приказа је Митропанова информација да се уџбенички комплет Р. Кошутића или како он назива ове књиге „фундаментални уџбеници за руски језик“ у време писања приказа тешко могу наћи, док је Анђелковићев речник и „несигуран вођ“ за учење и „неприступачан“ (Митропан 1939: 190). Тадашње околности које су се карактерисале све већом и значајнијом жељом за упознавањем са делима савремене руске књижевности, изискивале су постојање речника рађеног темељно на стручној основи, што је довело до тога да је Нолит овај подухват поверио Д. Ђуровићу „који је познат својим теоријским и практичним радом у области славистике“ (Митропан 1939: 190–191). Аутор приказа напомиње да је за основу Речника, Д. Ђуровић узео „класични речник великоруског језика В. Даља, који и до сада остаје најсигурнији извор руског језичког блага“ (Митропан 1939: 191). Потом аутор истиче добре особине Речника и понеки недостатак. Као добре особине П. Митропан наводи: постојање значења појединих речи у различитим синтаксичким обртима, што сматра за новину у речничком приступу, свака реч је акцентована, бележе се и пословице и изрази из народног језика, што све пружа довољан материјал за студенте и самоуке за учење руског језика. Међутим, П. Митропан примећује и неколико недостатака за преводиоце са руског на српски језик а односе се на изразе из фолклора, историје и етнологије. У неким речима примећује се и недостатак преносних значења и нијансирања значења (Митропан 1939: 191).

²³ На основу једне библиографске јединице (Аранитовића 2000: 70) тражили смо часопис Јужни преглед, број 5 из 1939, како траженог броја није било у Библиотеци Матице српске, у сусрет нам је изишла Народна библиотека „Вук Караџић“ из Крагујевца, дана 7. јула 2021, чијем се библиотекар у Одељењу периодике од срца и неизмерно захваљујем на указаној помоћи.

Закључне речи П. Митропана дају позитивно и објективно мишљење о Речнику, са којим се у потпуности слажемо, јер он „представља озбиљан подухват, [који] потпуно одговара својој практичној намени и може корисно послужити као приручник за изучавање руског језика“ (Митропан 1939: 191).

Иако је *Rečnik rusko-srpskohrvatski sa gramatikom ruskog jezika* заведео значајно место у историји русистичке славистике у њеном лонгитудиналном праћењу развоја лексикографије у српскохрватској социокултурној средини како својим обимом тако и још важније својом дидактичном наменом али и чињеницом да је први речник штампан новим руским правописом, друго (постхумно) издање је наишло на идеолошки обојену (пре) строгу критику и осуду од стране тадашњег управника Катедре за славистику Радована Лалића публиковану у Борби. Ову критику помињу и представљају Б. Терзић (1999: 336) и К. Кончаревић (2009: 504; 2018: 454–456). Може се рећи да је Лалићева критика, свакако, допринела да Димитрије Ђуровић и његово дело буду прекривени копреном заборава.

Критика професора Р. Лалића на Ђуровићев Речник под називом Једна рђава и штетна књига (1946) изричито је оштра и у значајној мери мотивисана идеолошким²⁴ неслагањима једног представника новог комунистичког поретка према представнику старог хришћанског и религиозног. У тексту објављеном у Борби у броју 170, од 17. јула 1946, на стр. 2–3. после стандардних уводних напомена о првом и другом издању и потреби за постојањем једног доброг руско-српског речника, поготово у периоду после Другог светског рата „када су се нарочито развиле и учврстиле културне везе наших народа са руским народом и осталим народима Совјетског Савеза“, аутор прелази на конкретније осуде. Лалић износи суд да је састављање речника страног језика „тежак и одговоран посао“ и да такав посао није могао урадити један појединац јер у старој Југославији није било за то услова. Аутор критике потом изриче суд да је речник Димитрија Ђуровића „једна врло рђава књига“ и да није могао „задовољити ни потребе времена у коме се појавио“ (Лалић 1946: 2). Лалић сматра да је Ђуровићев Речник гори од речника Милоша Анђелковића који је иначе, по њему, „врло слаб“ (Лалић 1946: 2). Једина позитивна реченица коју ће Р. Лалић написати до краја чланка је та „да се не може рећи да Ђуровић не познаје руски језик“ али се одмах враћа на негативно мишљење: али га не познаје довољно (Лалић 1946: 2). „Али руски речник проф. Ђуровића није само сасвим слаба и неписмена књига, којом се није могуће служити при читању књижевних и научних дела или при изучавању руског језика“ (Лалић 1946: 2). Потом поново износи карактеристику да је штетна књига јер се у њој налази „огроман број погрешних, сасвим кривих појмова о руском језику и Совјетском Савезу“ (Лалић 1946: 2). Р. Лалић сматра да се поновно издавање овог Речника не може оправдати јер „Државни издавачки завод Југославије спрема нов Руско-српски речник, на коме већ више од године дана ради комисија

²⁴ Сама чињеница да је критика лексикографског дела публикована у Борби, која је била гласило КПЈ, говори о томе да критика није осмишљена као научна, него идеолошка (Дамљановић, Кончаревић 2010: 131).

стручњака“ (Лалић 1946: 2). На осуду је наишао и поступак приватног издавача јер је искористио ситуацију да на домаћем тржишту нема руско-српског речника, те је штампао речник тај „продавац свакојаких књига за руски језик“ (Лалић 1946: 2). Тек после свих ових уводних критика, Р. Лалић прелази на стручније замерке, које су потребне да би потенцијални корисници књиге „знали какав је то речник“ а поготово да се скрене пажња на грешке и „криве појмове“ којих у речнику има много, односно „у изобиљу“ (Лалић 1946: 2). Конкретнији коментаре ћемо сажети таксативно: нејасан избор материјала; служио се као узором речником Даља који је застарео са много дијалектизама; непостојање речи које су настале после Октобарске револуције; постојање много архаичних речи (руских и црквенословенских), као и речи из страних језика. Као пример недостајућих речи Р. Лалић наводи: колхоз, конвейнер, комсомол, красноармеец, миномёт, партизан, пулемёт, профсоюз, прибавочная стоимость, строительство, пятилетка, кулак, хозяйник, хлебозаготовка, хозрасчёт, потом да чак нема ни речи рабочий, али зато постоје аше, идеже, дондеже, дондеже и сл. Р. Лалић пише да у речнику са друге стране „се налазе све могуће речи које означавају какве црквене предмете или се тичу богослужења²⁵“ и не само да постоје него су и детаљно описане (Лалић 1946: 2). За стране речи наводи пример речи аматёр, која се у руском не користи, те се, по његовом суду, непотребно објашњава, али нема речи трактор нпр. Замеркама Р. Лалић додаје и то што аутор, због недостатка система и метода рада на речнику, речи као да је трпао у речник без обраде, није ни преводио, него је често објашњавао и описивао речи, док је код неких давао опширне дефиниције као за романтизам на 17 редака. Лалић наводи примере лошег превођења, као што је нпр. сибирская јазва која није сибирски чир, него болест животиња на српском бедреница²⁶, док је нпр. силач за Р. Лалића атлета а не „онај, што има необичну физичку снагу“, за реч серпуха Лалић напомиње да Ђуровић даје латински назив уз објашњење да „употребљава се за жуту боју“, уместо да једноставније да превод на српски српац. „За реч ‘царская водка’ Ђуровић каже да је то ‘мешавина азотне и слане киселине’, место да да српски назив тога појма: ‘царска вода’“ (Лалић 1946: 2). Исто му замера и што објашњава једноставан и јасан појам дед после превода дед као очев и или мајчин отац, стар човек. Аутор овај део критике закључује констатацијом да је на овај начин рађен цео речник.

Надаље Р. Лалић још једном истиче да је речник непотпун и да Д. Ђуровић не даје сва значења речи (одреднице) него само једно или два а остала изоставља и да је „тумачење руских речи код Ђуровића није само недовољно и мутно; оно је често сасвим погрешно“ (Лалић 1946: 3). Потом критичар истиче и да је фразеологија обрађена врло рђаво, а да је она веома значајни саставни део сваког модерног речника и да би њу требало одабра-

²⁵ Недостатак Речника који ће обухватати црквену терминологију је, претпостављамо, и разлог што се издавач Дерета упустио у изазов да овај Речник штампа у трећем издању 2000. године, чији је тираж распродат. Српска лексикографија је попунила празнину у овој сфери изласком Руско-српског и српско-руског теолошког речника, аутора К. Кончаревић и М. Радовановића 2012. године.

²⁶ Познатија данас као антракс, црни пришт.

ти зналачки. Он сматра да је фразеологије недовољно, да је „рђаво одабрана, узета је сасвим случајно, није нимало карактеристична“ (Лалић 1946: 3).

Р. Лалић износи суд да је „Ђуровићев речник пун неписмености и разних бесмислица“ (Лалић 1946: 3) на којима је немогуће задржавати се. Аутор потом замера да се поред много речи наводи „француски, немачки или латински облик тих речи“ што је по њему, савршено нејасно зашто јер се не даје порекло тих речи. „Језик и правопис, како руски тако и српски пружа исту слику аљкавости и неписмености“, неки примери које Лалић наводи су: на опрези а каже се на опрезу, док у руском он пише великим словом Черногорец уместо малим почетним словом... (Лалић 1946: 3).

Закључни пасус открива праву позадину ове оштре критике:

„Објављивање Ђуровићевог речника у старој Југославији, пре десет година, могло се објаснити. Али оно се не може оправдати данас, у нашој народној држави. Ми не смемо дозволити да се у ма којој форми и макар делимично обнавља културна политика старе Југославије. Односи наших народа са народима Совјетског Савеза, а нарочито са руским народом, сачињавају један од основа наше културне изградње. Зато не смемо дозволити разним шпекулантима да братство наших народа са народима Совјетског Савеза искоришћавају као коњуктуру за своје шпекулације“ (Лалић 1946: 3).

На Лалићеву критику први се осврнуо Богдан Терзић у раду Лингвистичка истраживања Радована Лалића, који је објављен у зборнику Славистичка истраживања Радована Лалића 1997. године, а касније је рад увршћен у књигу издату 1999. под називом Руско-српске језичке паралеле. Б. Терзић сматра да су бројне примедбе које упућује Р. Лалић на Ђуровићев Речник на месту због његовог недовољног филолошког знања и познавања руског језика (sic!) уз напомену да је и Радован Кошутин био сличног мишљења (Терзић 1999: 336). „Приказ професора професора Лалића ове публикације одликује се знатном оштрином и тоталном дисквалификацијом Д. Ђуровића, што се види већ из наслова Једна рђава и штетна књига. Верујемо да у неко касније време ни сам професор Лалић не би ставио такав наслов. Али то је било време оштрих и жестоких критика, па тако треба и објаснити овакву преоштру Лалићеву оцену“ (Терзић 1999: 336). Иако Б. Терзић са временске дистанце од пола века покушава да ублажи учињену неправду према несрећном Д. Ђуровићу страдалом у концентрационом логору и његовом делу, ипак не би требало пренебрегнути чињеницу да је у време писања ове престроге критике научни допринос Р. Лалића био далеко слабији од Ђуровићевог (Кончаревић 2009: 505). Стога ауторка и тврдњу Р. Лалића да Д. Ђуровић „није дорастао тако важном послу као што је писање руско-српског речника“ *смајтра научно неуиџељеном, будући да је Ђуровић, њо њеном суду „извео њоухвај досјојан уважавања, њоухвај иза кога су сјајали огроман енџузијазам, лингвисџичка комџејшенџносџ и несвакидашња ерудиџија“* (Дамљановић, Кончаревић 2010: 134).

Критика Радована Лалића је, несумњиво, допринела да се име Димитрија Ђуровића и његов рад неправедно прекрију копреном заборава, који ће трајати све до почетка XX века од кад започиње активнија научна ревалоризација русистичког рада Димитрија Ђуровића, ако изузмемо рад Н. И. Толстоја (1984–1985) који се бави његовим славистичким радом. Други

значајан корак у рехабилитацији Ђуровићевог лексиколошког рада је био штампање трећег издања Речника руско-српскохрватског у издању Дерете 2000. године. Наше мишљење је да штампања овог Речника на прекретници два века није било случајно јер се осећала велика празнина и потреба у праћењу лексике различитих професионалних жанрова а посебно је био видљив недостатак у религиозној лексици и појмовима везаних за православни религијски обред. Овај недостатак ће се надоместити тек изласком из штампе двосмерног Руско-српског и српско-руског теолошког речника (Кончаревић, Радовановић 2012).

У зборнику чланака посвећених лексикографској проблематици Б. Станковић 1999. године подсећа на постојање Ђуровићевог Речника. У контексту заступљености конфронтационе анализе у нашој лексикографији као позитиван пример Б. Станковић истиче Кошутинев речник, који је у потпуности заснован на компаративно-диференцијалном принципу, у коме се посебна пажња поклања контрастима у синтаксичкој и лексичкој спојивости (Станковић 1999: 17). По Б. Станковићу у речницима општег типа као што су речници Д. Ђуровића и М. Московљевића, не постоји указивање на глаголску рекцију, из чега аутор изводи закључак да после Кошутиневих Примера настаје стагнација у методолошком смислу приликом израде речника јер је приметно одступање у примени компаративно-диференцијалног принципа и истицања контраста, што је највидљивије у сфери синтаксичке спојивости (Станковић 1999: 18).

Године 2000. Дара Дамљановић у својој монографији помиње два најзначајнија Ђуровићева дела (Граматику и Речник), али их само условно уврштаје у уџбеничку литературу јер, по њеном мишљењу, нису намењена настави (Дамљановић 2000: 153). Дара Дамљановић у поглављу Историјат наставе и уџбеничке литературе даје основне биографске податке Д. Ђуровића и дужи опис његовог Руског књижевног језика и краћи опис који се односи на Речник: „Други Ђуровићев рад јесте Речник руско-српскохрватског језика, објављен 1936. године. То је једини лексикографски рад који је настао у овом периоду код нас“ (Дамљановић 2000: 154).

К. Кончаревић се у више наврата осврће на лексикографско дело Д. Ђуровића (Кончаревић 2009: 504–508; 2018: 451–460; Дамљановић, Кончаревић 2010: 131–135). Ауторка истиче и позитивне и понеку негативну страну Ђуровићевог рада, на објективан и свеобухватан начин, осврћући се и на неутемељену критику Р. Лалића и изразито оштар суд о Речнику, публикован у гласилу КПЈ. У вези са замерком Р. Лалића да у речнику нема речи из совјетске свакодневице, ауторка прикладно примећује да су се речници, са речима совјетске епохе појавили тек 1936. (први том Ушаковљевог речника), последњи 1940. стога их аутор и није могао уврстити у Речник, нити је имао опсежнијих извора за те речи, будући да је материјал, по својим речима, скупљао из књижевних и научних руских дела, до којих је могао доћи (Кончаревић 2009: 506). Поред представљања саставних делова Речника, презентују се најважније особине Речника: речнички чланак је рађен по принципу творбеног гнезда, описује се семантизација која је вршена средствима српског језика, истиче се да је посебна пажња посвећена устаљеним синтаг-

мама и фразеологизмима, постоје и енциклопедијска објашњења за семантизацију специјалне лексике, која се односи на професионализме, док су лингвокултуролошки коментари пратећи део семантизације безеквивалентне лексике (Кончаревић 2009: 507). Од пропуста ауторка бележи погрешну поделу речи по творбеним гнездима, погрешни редослед лексема по азбучном реду и неколико примера са неуспелом семантизацијом и све илуструје примерима (Кончаревић 2009: 507). К. Кончаревић износи позитиван и рехабилитујући закључак у коме сматра да „Димитрију Ђуровићу припада једно од најистакнутијих места у нашој међуратној славистици. Он нам се истовремено показује као личност несвакидашњег интелектуалног формата и широких интересовања. Стицајем неповољних животних околности, с једне стране, потоње идеолошке дисквалификације, с друге стране, али и необрађености његове плодне и вишедимензионалне делатности у научној литератури, током минулих деценија Димитрије Ђуровић остао је, нажалост, на маргинама историје српске славистике“ (Кончаревић 2009: 508). У последњем раду у целости посвећеном лексикографском раду Д. Ђуровића (Кончаревић 2018), ауторка проширује анализу Речника и поред поменутих особина додаје и информације о наглашеној дидактичкој функцији речника (Кончаревић 2018: 457), потом веома важне податке о постојању речи, термина, из различитих наука као што је економија, војне науке, теологија, ботаника и зоологија, што овај речник чини богатијим у односу на све претходне (Кончаревић 2018: 459). К. Кончаревић скреће пажњу и на обраду и приказ речничких одредница, које су фонетски индексирани, Д. Ђуровић бележи и две врсте акцента, а саме речничке одреднице су дате у „лексикографски нормираним облицима“, тако аутор у Речнику именице бележи у номинативу једине, као и придеве, који имају само мушки род, личне заменице су дате у номинативу, „док су коси падежи дати као одвојене лексеми“, глагол је представљен инфинитивним обликом, а „предлози су обрађени са тачке гледишта синтаксичке спојивости“ (Кончаревић 2018: 457). Д. Ђуровић је, за своје време, према мишљењу ауторке базираног на упоредној анализи речника који су му претходили, „извео подухват достојан уважавања, подухват иза кога су стајали ентузијазам, лингвистичка компетентност и несвакидашња ерудиција“ (Кончаревић 2018: 460).

М. Павловић-Шајтинац у делу корпуса свог докторског рада, који је посвећен Речнику Д. Ђуровића истиче позитивне стране Ђуровићевог речника а то су: обим самог речника, избор лексема и присуство великог броја фразеологизама, док је највећа вредност речника „широка семантизација лексема и ауторов осећај за многослојност језичког корпуса и нијансираност значења лексема руског језика, као и способност проналажења одговарајућих семантичких еквивалената“ (Павловић-Шајтинац 2016: 223–224). Као мане овог Речника, из угла савремене школске лексикологије, ауторка издваја: непостојање систематизованог приказа косих падежа именских речи, као и бележење глаголског вида (Павловић-Шајтинац 2016: 224). Коначни закључак ауторке, који она доноси на основу еволуције техника у писању речника, јесте да Ђуровићев Речник „представља озбиљно лексикографско дело“ (Павловић-Шајтинац 2016: 224).

Закључак

Речник руско-српскохрватски са граматиком руског језика најзначајније је дело које је Димитрије Ђуровића написао у својој каријери и овим волуминозним радом задужио је домаћу славистику међуратног периода. Овај једносмерни руско-српскохрватски речник са процењених 30000 речи, представља озбиљни лексикографски подухват за своје време, дуго година ће остати и наш најобимнији руско-српскохрватски речник. Сама чињеница да је аутор речник припремао пуних петнаест година завређује поштовање. Д. Ђуровић је стварању речника приступио на нов начин: уносио је у њега велики фонд терминолошких речи различитих наука (теологија, економија, зоологија, ботаника, војне науке, геометрија), прикључио је сажети приказ фонетских и морфолошких правила руског језика, што ће у наредним деценијама бити модел двосмерног речника школског типа. Стога и не чуди чињеница да је на прекретници два века 2000. године публиковано треће издање овог речника будући да се у лексикографији руског језика осећала велика празнина управо у лексици различитих области науке, посебно недостатак извора за религиозну лексику и појмове везане за православни религијски обред.

Због свега наведеног постоји потреба за новом проценом места и значаја Димитрија Ђуровића у историји домаће славистике.

Извори

- Ђуровић 1936: Д. Ђуровић, *Rečnik rusko-srpskohrvatski sa gramatikom ruskog jezika*. Београд: Nolit, 1936.
- Ђуровић 1946: Д. Ђуровић, *Речник руско-српскохрватски са грамаџиком руског језика*. 2. поправљено изд. Београд: Француско-српска књижара А. М. Поповића, 1946.
- Ђуровић 2000: Д. Ђуровић, *Речник руско-српскохрватски: са грамаџиком руског језика*. 3. fototipско изд.: Београд : Nolit, 1936. Београд: Дерета, 2000.

Цитирана литература

а) ћирилицом:

- Аранитовић 1985: Добрило Аранитовић, „Црна Гора и Црногорци у часописима [...], *Гласник Југословенског професорског друштва* (1921–1941) и *Књижевни север* (1925–1935)“, *Библиографски вјесник*, 3, Цетиње, 1985, 211–216.
- Аранитовић 1986а: Добрило Аранитовић, „Црна Гора и Црногорци у часописима [...] *Јужни преглед* (1927–1939), *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* (1028–1940), *Живот и рад* (1928–1941)“, *Библиографски вјесник*, 1, Цетиње, 1986, 109–186.
- Аранитовић 1986б: Добрило Аранитовић, „Црна Гора и Црногорци у часописима [...] *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (1921–1981)“, *Библиографски вјесник*, 3, Цетиње, 1986, 36–89.
- Аранитовић 1988а: Добрило Аранитовић, „Црна Гора и Црногорци у [...] *ревији Народна одбрана* (1927–1941)“, *Библиографски вјесник*, 2, Цетиње, 1988, 190–204.

- Аранитовић 1988б: Добрило Аранитовић, „Црна Гора и Црногорци у часопису Прилози проучавању народне поезије (1934–1939)“, *Библиографски вјесник*, 3, Цетиње, 1988, 155–171.
- Аранитовић 1993: Добрило Аранитовић, „Црна Гора и Црногорци у периодици [...] Воља (1926–1930)“, *Библиографски вјесник*, 1, Цетиње, 1993, 59–65.
- Аранитовић 1994: Добрило Аранитовић, „Црна Гора и Црногорци у међуратним теолошко-црквеним часописима“, *Библиографски вјесник*, 3, Цетиње, 1994, 93–111.
- Аранитовић 2000: Добрило Аранитовић, „Био-библиографија Димитрија П. Ђуровића (1882–1945)“, *Библиографски вјесник*, 2–3, Цетиње, 2000, 61–72.
- Дамљановић 2000: Дара Дамљановић, *Руски језик у Србији*. Уџбеници до 1941. године, Београд: Филозофски факултет, 2000.
- Дамљановић, Кончаревић 2010: Дара Дамљановић, Ксенија Кончаревић. *Настава и методика настава руског језика у Србији у XIX и XX веку*. Прилози за историју, Београд: Славистичко друштво Србије, 2010.
- Ђуровић Н. 1946: Наталија Ђуровић, „Место Предговора за друго издање“. [In:] Димитрије Ђуровић, *Речник руско-српскохрватски: са граматицом руског језика*, друго поправљено издање, Београд: Француско-српска књижара А. М. Поповића, 8.
- Извештај Државне трговачке академије у Земуну за школску 1929/30, Земун: Штампарија Дим. Пуљо, 1930.
- Кончаревић 2009: Ксенија Кончаревић, „Прилог проучавању међуратне славистике: Русистички опус др Димитрија Ђуровића“, *Славистика*, XIII, Београд, 2009, 497–508.
- Кончаревић 2010: Ксенија Кончаревић, „Из историјата наставе славистике на Православном богословском факултету у Београду: др Димитрије Ђуровић (1882–1945)“. [In:] Богољуб Шијаковић (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, 5. Београд: Православни богословски факултет, 2010, 167–182.
- Кончаревић 2017: Ксенија Кончаревић, „Лексикографско дело Димитрија Ђуровића“, *Научни саставак слависта у Вукове дане*. Зборник теза и резимеа, књ. 47, 2017, 38–39. [Рад објављен у изводу].
- Кончаревић 2018: Ксенија Кончаревић, „Лексикографско дело Димитрија Ђуровића“, *Научни саставак слависта у Вукове дане*, 47/1, 2018, 451–460.
- Кончаревић, Радовановић 2012: Ксенија Кончаревић, Милан Радовановић, *Руско-српски и српско-руски теолошки речник*, Београд: Слубени гласник 2012.
- Кошутић 1910: Радован Кошутић, Примери књижевног језика руског. Књига 3: Речник, 1910 (2. издање 1911, 3. издање 1926).
- Лалић 1946: Радован Лалић, „Једна рђава и штетна књига“, *Борба*, 170, Београд, 17. јул 1946, 2–3.
- М. 1939: [Петар] М[итропан], „Др Димитрије Ђуровић: Речник руско-српскохрватски са граматицом руског језика. Библиотека Нолит: Наука и знање, Београд, стр. 1001 (латиницом)“, *Јужни преглед*, 5, Скопље, 1939, 190–191. [Приказ].
- Миљанић 1977: Новак Р. Миљанић, „Прилог био-библиографији др-а Димитрија Ђуровића“, *Библиографски вјесник*, 1, 1977, 129–133.

- Павловић-Шајтинац 2016: Маја Павловић-Шајтинац, *Лексикографија школских речника руског језика у српској и хрватској говорној и социокултурној средини*. Докторска дисертација. Београд, 2016.
- 50 годишњица рада Државне трговачке академије у Земуну 1883–1933. и Извештај о ученичком раду и напретку за школску 1933–1934 годину, Земун: Штампарија Миленка Ј. Пешића, 1934.
- Пипер 1984: Предраг Пипер, *Библиографија југословенске лингвистичке русистике (1945–1975)*. Нови Сад: Матица српска, 1984.
- Пипер 2012: Предраг Пипер, *Лингвистичка русистика. Огледи и чланци*. Београд: Филолошки факултет, 2012.
- Поповић А. 1946: А. М. Поповић, „Напомена издавача другог издања“. [In:] Димитрије Ђуровић, *Речник руско-српскохрватски: са грамађиком руског језика*, друго поправљено издање, Београд: Француско-српска књижара А. М. Поповића, 8.
- Пузовић 2007: Предраг Пузовић, „Годишњи извештаји Православног богословског факултета Ректорату Универзитета од 1920. до 1940“. [In:] Б. Шијаковић, (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, 2. Београд: Православни богословски факултет, 2007, 77–97.
- Рајковић 1989: Видак Рајковић, *Црногорска библиографија*. Том I – књига 3. Монографске публикације 1834–1918, Цетиње: Централна народна библиотека, 1989.
- Рајковић 1990: Видак Рајковић, *Црногорска библиографија*. Том I – књига 4. Монографске публикације 1919–1944, Цетиње: Централна народна библиотека, 1990.
- Рајковић, Рацковић 1996: Видак Рајковић, Никола Рацковић, *Црногорска библиографија*. Том III - књига 5. Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1930–1935, Цетиње, 1996.
- Радојчић 2016: Ружица Радојчић, *Стируктурно-садржинске и функционалне карактеристике дидактичких грамађика руског језика у инословенској (српској и хрватској) говорној средини*. Докторска дисертација. Београд, 2016.
- Ранковић 2010: Зоран Ранковић, „Предавачи Црквенословенског језика на Богословском факултету до Другог светског рата“, [In:] Б. Шијаковић (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, 7, Београд: Православни богословски факултет, 2010, 73–78.
- Рацковић 1993: Никола Рацковић. *Црногорска библиографија*. Том III – књига 4. Расправе, чланци и књижевни радови у серијским публикацијама 1919–1929, Цетиње, 1993.
- Савин 2021a: Драгана Д. Савин, „Живот и дело др Димитрија Ђуровића из Петровог Копита (1882–1945)“, *Октоих: Часопис Одјељења за српски језик и књижевност Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори, XI/2, Подгорица*, 2021, 141–166.
- Савин 2021b: Драгана Савин, „Говори општесловенског језика Димитрија Ђуровића“, *Славистика*, 25/2, Београд, 2021, 239–257.
- Станковић 1999: Богољуб Станковић, *Лексикографски огледи*, Београд: Славистичко друштво Србије, 1999.
- Стевановић 2015: Зоран Стевановић, *Гимназија у Алексинцу: од 1918–1941*, Алексинац: Библиотека „Вук Караџић“, 2015.
- Терзић 1999: Богдан Терзић, *Руско-српске језичке паралеле*. Београд: Славистичко друштво Србије, 1999.

Толстой 1984–1985: Никита И. Толстой, „Из истории славистики – Опыт карты праславянских диалектов Д. П. Джуровича из 1913“, *Зборник Майице српске за филологију и лингвистику*, 27–28, Нови Сад, 1984–1985, 789–799.

Цветкова и др. 1992: Е. Ф. Цветкова (руков. потпројекта), В. В. Антонов, Л. Ф. Капралова, Д. Г. Корољов, А. Ј. Лапидус, Т. Н. Семјонова, В. Д. Чурсин, С. П. Шарова, *Црногорска библиографија*. Том IV – књ. 2. Библиографија о Црној Гори на руском језику 1722–1989, Цетиње: Централна народна библиотека, 1992.

б) латиницом:

Bogavac i dr. 1972: Mirjana Bogavac, Vojislav Maksimović, Luka Šekara, *Bibliografija radova o narodnoj književnosti*. I. Akademija nauka Bosne i Hercegovine. Odjeljenje za književnost i umetnost, knjiga 1. Posebna izdanja, XVIII. Sarajevo, 1972.

Bogavac, Tomić-Kovač 1976: Mirjana Bogavac, Ljubica Tomić-Kovač, *Bibliografija radova o narodnoj književnosti*. III. Akademija nauka Bosne i Hercegovine. Odjeljenje za književnost i umetnost, knjiga 3. Posebna izdanja, XXV, Sarajevo, 1976.

Boldocky 2009: Samuel Boldocky, *Riaditelia Gymnázia v Petrovci 1919–2009*. Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum: Gymnázium Jána Kollára so žiackym domovom, 2009.

Boškov 1979: Živojin Boškov (ur.), *Leksikon pisaca Jugoslavije*. T. II, Novi Sad: Matica srpska, 1979.

Hunjak 1977: Đurđica Hunjak, *Bibliografija radova o narodnoj književnosti*, IV. Akademija nauka Bosne i Hercegovine. Odjeljenje za književnost i umetnost, knjiga 4. Posebna izdanja, XXXII, Sarajevo, 1977.

Maglajlić 1979: Munib Maglajlić, *Bibliografija radova o narodnoj književnosti*. V. Akademija nauka Bosne i Hercegovine. Odjeljenje za književnost i umetnost, knjiga 6. Posebna izdanja, XLI, Sarajevo, 1979.

Racković 1987: Nikola Racković, *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, Cetinje, Centralna narodna biblioteka, 1987.

Драгана Сави

ДМИТРИЙ ДЖУРОВИЧ КАК ЛЕКСИКОГРАФ

Резюме

Русско-сербскохорватский словарь с грамматикой русского языка (1936) является самым значительным трудом, написанным Димитрием Джуровичем в его карьере, и этот труд особенно выделяется в отечественном славяноведении межвоенного периода как по количеству страниц, так и по своей значительности для изучения русского языка, литературы и культуры. Этот односторонний русско-сербско-хорватский словарь, насчитывающий около 30 000 слов, представляет собой серьезную лексикографическую разработку для своего времени и на долгие годы останется нашим самым обширным русско-сербскохорватским словарем. Сам факт того, что автор готовил словарь целых пятнадцать лет, заслуживает уважения. Д. Джурович по-новому подошел к созданию словаря: он ввел большой фонд терминологических слов различных наук (теология, экономика, зоология, ботаника, военное дело, геометрия), добавил краткий обзор фонетических и морфологических правил русского языка, который в ближайшие десятилетия станет образцом грамматического

раздела в двусторонних словарях школьного типа. Поэтому неудивительно, что третье издание этого словаря вышло в свет в 2000 году, так как лексикография русского языка ощутила большой недостаток именно в лексике различных областей науки, особенно имеем в виду лексику и термины, связанные с православным религиозным обрядом.

В связи со всем вышеизложенным возникает необходимость в новой оценке места и значения Дмитрия Джуровича в истории отечественной славистики и русистики.

Ключевые слова: Дмитрий Джурович (1882–1945), Словарь русско-сербскохорватский (Речник руско-српскохрватски), рецепция, лексикография, славистика, русистика.

Композиција писмених задатака у уџбеницима граматике за други циклус обавезног образовања

МА Зорица В. Сорак

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски
факултет

УДК 37.016:808.1

Сажетак: У нашем образовном систему, у наставном предмету Српски језик и књижевност, писмени задаци су формални, обавезни и оцењују се сумативном оценом. Циљ рада је био да истражимо заступљеност садржаја о композицији писмених задатака (техника израде писмених задатака) у одобреним уџбеницима граматике за наставни предмет Српски језик и књижевност од петог до осмог разреда основне школе. Анализом је обухваћено четрдесет одобрених уџбеника у издању осам издавачких кућа. Резултати указују на недовољну заступљеност појма композиција писменог задатка у садржајима уџбеника, као и на недовољан број функционалних примера писмених задатака у којима је испоштовано композиционо јединство. Унапређивање квалитета уџбеника видимо у постојању садржаја у вези са техником израде писменог задатка и његове композиције у уџбеницима за све разреде другог циклуса обавезног образовања.

Кључне речи: исходи, језичка култура, композиција писменог задатка, уџбеник.

Увод

Уџбеник представља основно дидактичко средство у процесу учења и перманентно се одржава у различитим друштвено-економским системима. У развијенијим друштвима поред уџбеника користе се и други материјали и дидактички ресурси. Код нас је још увек уџбеник најважнији ресурс у учењу: ослања се на школски програм и прати га, ученицима је неопходан, а често је и једино дидактичко средство путем кога уче. „Уџбеником се може сматрати свако наставно средство (или комбинација наставних средстава) које садржи систематизована знања из неке области која је дидактички тако обликована за одређени ниво образовања и одређени узраст ученика да имају развојно-формативну улогу и учествују у изградњи ученичких знања“ (Ивић и други 2012: 30). За већину наставних предмета постоје уџбеници (уџбенички комплети) о чијем се квалитету стара Завод за унапређивање об-

разовања и васпитања Београд на основу дефинисаних стандарда квалитета учбеника (квалитета садржаја учбеника, квалитета дидактичког обликовања тих садржаја, квалитета језика и медијских карактеристика учбеника). „Бројна истраживања јасно показују континуирани значај учбеника у образовању упркос новој технолошкој или ICT ери (енгл. ICT скраћеница од *information and communication technologies*, информационо-комуникационе технологије) и потенцијалима које учење у online окружењу носи“ (Пешикан 2017: 7).

Учбеник својим садржајем даје основни систем појмова из неке научне области. Садржај учбеника је увек дидактички обликован тако да сазнања која нуди буду разумљива ученику коме је намењен; само у том случају учбеник остварује своју функцију у наставном процесу, мора да буде усклађен са садржајима програма наставе и учења, као и да доприноси достизању образовних стандарда и развијању компетенција ученика, да је заснован на прихваћеним научним теоријама, чињеницама, актуелним подацима и савременим достигнућима, те да све то прати савремена дидактичка апаратура. Такође, требало би да подстиче свестрани развој ученика и омогући им самостално учење.

Правилник о стандардима квалитета учбеника¹ и упутство о њиховој употреби прописују пет области стандарда са јасним показатељима квалитета, и то:

Стандард 1 – Садржај учбеника је релевантан за остваривање наставног плана и програма. Стандард 2 – Учбеник подстиче развој ученика и омогућава самостално учење. Стандард 3 – Учбеник је обликован у складу са дидактичко-методичким захтевима. Стандард 4 – Језик учбеника је одговарајући и функционалан. Стандард 5 – Ликовно-графичка и техничка опремљеност учбеника омогућавају његово једноставно коришћење (Правилник о стандардима квалитета учбеника 2016: 1–2).

Актуелни учбеници

Један од стандарда који мора да испуњава савремени учбеник је релевантност за остваривање прописаног наставног плана (Правилник о квалитету учбеника и упутство о његовој употреби 2016: 2). Зато смо истраживали да ли у одобреним учбеницима за предмет Српски језик и књижевност постоје садржаји који се односе на једну од области језичке културе – писмене задатке и композицију писмених задатака. Истраживањем су обухваћени основношколски учбеници – граматике за српски језик од петог до осмог разреда основне школе одобрене од стране Завода за унапређивање образовања и васпитања Београд за школску 2021/22. годину.

Коришћена је метода анализе садржаја, а јединицу анализе представљају су наставни садржаји који се односе на развој језичке културе ученика који похађају основну школу. Корпус чине сви одобрени учбеници граматике српског језика у другом циклусу основног образовања издавачких кућа БИГЗ школство, Вулкан издаваштво, Герундијум, Едука, Завод за учбенике, Клет, Креативи центар, Нови Логос.

¹ Службени гласник РС, бр. 42/2016 од 22. 4. 2016. године.

Уџбеници за пети разред

Увидом у Програм наставе и учења наставног предмета Српски језик и књижевност за пети разред (Правилник о плану наставе и учења, 2017) у тематској области Језичка култура наведени су следећи исходи који су у вези са писменим изражавањем и темом коју пратимо (композиција у писменим задацима): „користи различите облике казивања: дескрипцију (џорџреј и њејзж), џријоведање у 1. и 3. лицу, дијалог“; издваја делове текста (наслов, пасусе) и организује га у смислене целине (уводни, средишњи и завршни део текста); саставља говорни или писани текст о доживљају књижевног дела и на теме из свакодневног живота и света маште. Препоручени наставни садржаји путем којих се остварују поменути исходи су: „Препричавање, причање, описивање – уочавање разлике између говорног и писаног језика... техника израде писменог састава (тежиште теме, избор и распоред грађе, основни елементи композиције и груписање грађе према композиционим етапама); пасус као ужа тематска целина и његове композицијско-стилске функције“ (Правилник о програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања 2018: 4).

Наведени исходи су у различитим уџбеницима различито интерпретирани, заступљени су на различите начине и не у истом обиму у наставним садржајима. У неким уџбеницима је дато више простора за самостално учење, примера за садржаје и појмове који су нови, прегледних резимеа и подсетника.

Уџбеник граматике издавачке куће БИГЗ школство (Ђукановић 2018) у тематској целини Језичка култура не помиње појам писмени задатак, као ни појам композиција писменог задатка. Такође, нема било каквог упутства за израду писменог задатка или писаног састава. У вези са културом писменог изражавања наишли смо само на појашњење појма писани језик.

Уџбеник С речи на дела – Граматика српског језика за пети разред основне школе издавачке куће БИГЗ школство (Новокмет и други 2019) у оквиру Језичке културе садржи лекцију Техника израде писменог задатка у којој се ученицима препоручује да обавезно пре почетка писања писменог састава направе план писања, да састав почиње уводом у једном пасусу који је занимљив и информативан; следи разрада која може да има неколико пасуса и у којој се пише о конкретној теми; важно је да постоји повезаност између пасуса; треба наводити конкретне примере и детаље у вези са темом, реченице не би требало да буду предугачке и требало би да буду смислене; састав се завршава закључком у једном пасусу у коме се излаже суштина теме. Аутори уџбеника још саветују да се реченице не почињу на исти начин, да се избегава писање поштапалица, вулгарних речи и жаргонизама. Пише се читко, уз поштовање граматичких правила, а реченице би требало да буду јасне и прецизне. Пре предаје задатка, састав је неопходно прочитати барем једном. Лекцију чини и пример састава на тему Школска клупа, као и додатна вежбања. У овом тематском делу уџбеника налазе се и садржаји који појашњавају препричавање и описивање као начине писања.

Уџбеник издавачке куће Вулкан издаваштво Граматика, српски језик и књижевност за пети разред основне школе (Милићевић, Ракоњац Николов

2018) у тематској целини Језичка култура, лекција Техника израде писменог задатка кратко ученицима напомиње да је потребно да пре писања рада направе план и наглашено је које композиционе делове треба да има писмени задатак (увод и закључак у једном пасусу, разрада у више пасуса). Дат је и пример доброг писменог задатка на тему Ово је моја бајка (Милићевић, Ракоњац Николов 2018: 178–179). У овој граматички налазе се и садржаји који се посредно односе на израду писменог задатка, а то су лекције насловљене са Препричавање, причање, описивање, где се описују ови облици изражавања уз обавезно сачињавање плана писања.

Издавачка кућа Вулкан има још један одобрен учбеник за пети разред – Граматика 5 – Српски језик за пети разред основне школе (Милошевић 2018). У овом учбенику у тематској целини Језичка култура у лекцији Препричавање налази се садржај који је у вези са темом коју пратимо. Дато је кратко упутство за препричавање са појашњењем појмова сажето препричавање, опширно препричавање, објективно препричавање, субјективно препричавање, писмено препричавање и усмено препричавање. За писмено препричавање се наглашава да мора да постоји план препричавања који подразумева увод, разраду и закључак.

Учбеник граматике за пети разред који издаје Герундијум – Похвала језику (Вукић и други 2018) последње поглавље је Култура писане и говорне речи. Овде се налази неколико лекција које се односе на израду писмених задатака. У лекцији о препричавању се кроз пример наводи приповедање у трећем лицу, препознају се целине у одломку, главни лик, место дешавања радње и време дешавања радње. Такође, образлажу се карактеристике писменог и усменог препричавања, као и сажетог и опширног препричавања. У лекцији Описивање на примеру одломка из романа Рани јади Данила Киша ученицима се појашњава овај начин писања. Објашњено је значење појмова портрет и пејзаж, као и објективно и субјективно описивање. У лекцији Писање писмених састава путем првог вежбања се ученицима говори о значају читања, познавања великог броја речи, као и њиховог правилног изговарања и писања. У другом вежбању се говори о битним садржајима за писање састава, а посебно се истиче план писања (увод, разрада, закључак), поштовање правописних и граматичких правила и неодступање од главне теме. У наставку су дати примери за израду плана писменог састава на теме Опис личности – портрет и Опис природе – пејзаж.

Издавачка кућа Едука потписује граматику за пети разред под насловом Жубор језика – Српски језик и језичка култура (Журић, Ангеловски 2018). У овом учбенику у теми Језичка култура проналазимо лекцију Језичка култура – Приповедање богату садржајима: Препричавање кратких текстова, Препричавање динамичних сцена из епског дела, филма или телевизијске емисије, Техника израде писменог састава, Приче о догађајима и описивање доживљаја – према сачињеном плану, Приповедање о измишљеном догађају. У лекцији Техника израде писменог састава ученицима се саветује да запишу све асоцијације које им падну на памет док читају тему, да би требало да осмисле о чему ће писати и начин на који ће писати, какву атмосферу желе да прикажу и постигну, а пре писања је изузетно важно да

се направи план у облику кратких реченица – теза. План може да се направи и путем питања. Кроз више краћих лекција појашњено је и описивање као начин писања (опис лика – портрет, опис природе – пејзаж, опис простора – ентеријер и екстеријер). Једна од лекција у уџбенику је и Описивање једноставног радног поступка и промена гледишта.

Завод за уџбенике је издао уџбеник Српски језик и језичка култура за пети разред основне школе (Вуловић 2018). Овај уџбеник у целини Језичка култура има садржаје који прате тему нашег истраживања. У лекцији Израда писменог састава ученицима је дат пример добро урађеног писаног састава на тему Један доживљај са распуста. Реченице су груписане у пасусе који су штампани у различитим бојама, након чега је појашњен појам пасуса. Даље се наводи да је и за писање састава неопходно урадити план, а делови плана треба да садрже увод, разраду (ток радње, врхунац радње) и завршетак (крај). Објашњава се да се у уводу најављује оно о чему ће се писати; разрада садржи ток радње, описивање, врхунац радње, па је и најдужи део писменог састава; у завршетку састава се нешто закључује или занимљиво дописује. Наглашено је да треба водити рачуна и о томе да „... су реченице у писменом саставу јасне, лепо груписане у пасусе. У пасусима се прати редослед догађаја или описивања, па су и они међусобно повезани у писменом саставу“ (Вуловић 2018: 156).

Издавачка кућа Креативни центар је издала уџбеник Српски језик за пети разред (Маринковић 2018). У тематској целини Језичка култура налази се више садржаја који се односе на писмено изражавање. У лекцији Писмени састав дато је занимљиво упутство за писање на започету тему Лик Милоша Војиновића:

Припрема: Гледај тему и размисли, па записуј прве мисли. Израда плана: Прве мисли греју длан, од њих правиш краћи план. Увод: Добро је да увод крене од питања или дилеме, од проблема или шале, загонетке неке мале. Разрада: У разради се размишља, свуд загледа, срце слуша. Тражиш доказ, чињенице, узроке и последице. Закључак: У закључку закључујеш, предлажеш и поручујеш.

Овакав пример и налози које би ученици требало да прате доприносе већој мотивацији ученика, развоју креативности и стваралаштва јер је језик којим је писано близак узрасту ученика петог разреда.

Уџбеник издавачке куће Клет Српски језик – Граматика за пети разред основне школе (Ломпар 2018) у области Језичка култура у посредној вези са израдом писменог задатка садржи лекцију Препричавање, у којој се ученицима појашњава појам препричавања, као и врсте препричавања (писмено и усмено, сажето и опширно, објективно и субјективно).

У уџбенику издавачке куће Нови Логос Језичко благо – Граматика за пети разред основне школе (Слијепчевић и други 2018) последња целина носи назив Језичка култура. У оквиру те целине постоје насловљене лекције: Уочавање разлике између говорног и писаног језика, Препричавање и Описивање.

Други уџбеник исте издавачке куће Дар речи – Граматика за пети разред основне школе (Станковић Шошо, Сувајџић 2018), у делу Језичка култура, лекција Писање састава говори да састав има три целине – увод, разраду и закључак, и сва три дела су детаљније појашњена. За увод се наводи

следеће: „У уводном делу састава се наговештава садржај о коме ће се писати. У зависности од теме, наговештава се неки занимљив детаљ или се назначи неки догађај о коме ће се писати. Увод се најчешће састоји од једног пасуса (започиње се новим редом, увучено у односу на остали текст)“ (Срдић 2018: 158). О разради стоји: „Разрада представља главни део писменог састава. У њој се може казивати о једном или више догађаја, могу се описивати ситуације, догађаји, јунаци, предели, у зависности од теме. Како је она обимнија од увода и закључка, сама радња и њен ток приказују се у неколико одељака (пасуса)“ (Срдић 2018: 158). О закључку се каже: „У закључку се најчешће износи завршно запажање о догађају који је назначен темом састава. Добро је да се у њему још једном осврнеш на задати наслов и истакнеш, бар једном реченицом, важност и посебност догађаја који је описан“ (Срдић 2018: 159).

Анализом свих одобрених учбеника граматике за пети разред да се закључити да није у свим одобреним учбеницима подједнако заступљен наставни садржај који се односи на технику израде писменог састава (тежиште теме, избор и распоред грађе, основни елементи композиције и груписање грађе према композиционим етапама). У учбеницима БИГЗ школство – Граматика: српски језик и књижевност за пети разред основне школе (Ђукановић 2018), Вулкан – Граматика 5 – Српски језик за пети разред основне школе (Милошевић 2018), Клет – Српски језик – Граматика за пети разред основне школе (Ломпар 2018) и Нови Логос – Језичко благо – Граматика за пети разред основне школе (Слијепчевић и други 2018) нема садржаја који су у вези са техником израде писменог задатка. У неким учбеницима је дат садржај намењен репродуктивном учењу, а у одређеном броју учбеника налазимо више садржаја које, поред образложења аутора, чине и примери којима се поткрепљују наводи С речи на дела – Граматика српског језика за пети разред основне школе (Новокмет и други 2019), Граматика, српски језик и књижевност за пети разред основне школе (Милићевић, Ракоњац Николов 2018), Похвала језику (Вукић и други 2018), Српски језик и језичка култура за пети разред основне школе (Вуловић 2018). Када су у питању Стандарди квалитета садржаја учбеника у вези са техникама израде писмених састава, они нису испоштовани ни у једном одобреном учбенику, што директно утиче на остваривање исхода учења планираних за пети разред.

Учбеници за шести разред

Увидом у Програм наставе и учења школског предмета Српски језик и књижевност за шести разред (Правилник о плану наставе и учења, 2017) уочили смо да у тематској области Језичка култура има исхода који су у вези са писменим изражавањем и темом коју пратимо (композиција у писменим задацима): „Упоишребљава различитије облике усменог и писменог изражавања: ипреиричавање различитиих иишова итексiова, без сажимања и са сажимањем, иричање (о догађајима и доживљајима) и описивање; сасиавља обавештење, веси и краишки извештај“. Ови исходи се остварују реализацијом следећих наставних садржаја: „богаћење речника: лексичко семан-

тичке вежбе (избегавање сувишних речи и туђица; фигуративна значења речи, проналажење изостављених реченичких делова); стилске вежбе; писмене вежбе и домаћи задаци; четири писмена задатка).

Уџбеник граматике за шести разред издавача БИГЗ школство С речи на дела – Граматика, српски језик и књижевност за шести разред основне школе (Станковић и други 2019) нема садржаја који се односе на технику израде писменог задатка и његову композицију.

Вулкан издаваштво потписује уџбеник Граматика 6 – Српски језик и књижевност за шести разред основне школе (Милићевић, Ракоњац Николов 2019), у коме не налазимо садржаје који се односе на израду писмених задатака и њихову композицију. Уочена су само стилска вежбања.

Издавачка кућа Герундијум је добила одобрење за уџбеник Изазов речи, уџбеник српског језика за шести разред основне школе (Вукић и други 2019). Ни у овом уџбенику нисмо пронашли наставне садржаје у којима се помињу појмови писмени задатак и композиција писменог задатка; садржаји који су у посредној вези са ова два појма и доприносе квалитетнијој изради писменог задатка су Богаћење речника, Избацивање сувишних речи и упрошћавање преопширних израза, Сливовито казивање.

Јелена Журић и Јелена Ангеловски су ауторке уџбеника Говор и језик, српски језик и књижевност за шести разред основне школе издавачке куће Едука. У делу уџбеника Језичка култура налази се појашњење појмова наратива и дескрипција као облика писања састава, објашњење хронолошког и ретроспективног приповедања, портрета, описивања екстеријера и ентеријера, као и описивања статичких и динамичких појава у природи. У уџбенику су дате и стилске вежбе.

Завод за уџбенике је објавио уџбеник Српски језик и језичка култура за шести разред основне школе (Вуловић, Рудњанин 2019). Наставни садржаји из дела уџбеника Језичка култура се односе на писање службеног писма, појашњење и писање вести, извештаја и обавештења, препричавања (хронолошко и ретроспективно), описивања унутрашњег и спољашњег простора, описивања ситуација и богаћења речника. Сви набројани садржаји су у посредној вези са темом коју истражујемо и могу утицати на квалитет израде писмених задатака уколико је задата тема у вези са неким од поменутих појмова. Међутим, нема ближих појашњења технике израде писменог задатка и композиције писменог задатка.

У уџбенику издавачке куће Клет Граматика 6 – Српски језик и књижевност за шести разред основне школе (Ломпар 2019) нема експлицитно наведених садржаја који су у вези с појмом писмени задатак и композицијом писменог задатка/састава. Помињу се стилистичка вежбања, извештај и вест као врста текста. Такође, у лекцији Илустрација као подстицај за сликовито казивање, ученицима се предочава значење појма описивање (писмено или усмено), наводи се шта се све може описивати (особе, предмети, простори, природа, појаве). Посебно су истакнути и појашњени појмови ентеријер и екстеријер; и један и други појам прати више илустрација.

Издавачка кућа Креативни центар је објавила уџбеник Српски језик, уџбеник за шести разред основне школе (Маринковић 2019). У области

која је насловљена као Језичка култура налази се лекција која се директно тиче појмова који су предмет истраживања (писмени задатак и композиција писменог задатка), а која носи назив Писмени састав. Садржај ове лекције упућује ученике на то како да напишу писмени састав (лекција је конципирана као задатак да се настави са писањем започетог састава на тему Један школски одмор. У делу припреме ученицима се поручује да гледају тему и размишљају, па да запишу прве мисли. За израду плана аутор уџбеника каже: „Прве мисли греју длан, од њих правиш краћи план“ (Симеуновић 2009: 89). За увод се у стиху наводи: „Добро је кад увод крене“. Примећујемо да је у уџбенику за шести разред дат потпуно исти ауторски текст (подстицајни стихови) као и у уџбенику за пети разред (Маринковић 2018: 89–90). Од других садржаја који посредно доприносе квалитетнијој изради писменог задатка наилазимо на лекције Како да напишем причу, Описивање, Портрет, Пејзаж, Екстеријер и Извештај.

У уџбенику издавачке куће Нови Логос Дар речи – Граматика српског језика за шести разред (Савовић и други, 2019) не налазимо садржаје који упућују ученике на технику израде писменог задатка, као ни композиције писменог задатка. У посредној вези са темом коју истражујемо су садржаји који се односе на извештај као врсту текста, као и синтаксичке и стилске вежбе.

Други уџбеник издавачке куће Нови Логос Језичко благо, Граматика српског језика за шести разред основне школе (Слијепчевић Беливук и други 2019) нема садржаја који су у непосредној вези с појмовима писмени задатак и композиција писменог задатка. Садржаји који посредно могу да утичу на квалитет писменог задатка, а дати су у овом уџбенику су богаћење речника, вест и извештај, хронолошко приповедање, хронолошко причање и препричавање. На крају уџбеника се налази Пројектни задатак (Магазин Језичко благо), којим се ученицима дају различита задужења из области писменог изражавања.

После анализе свих одобрених уџбеника граматике за шести разред основне школе можемо да закључимо да се само у уџбенику Креативног центар (Маринковић 2019) налази подсетник који се тиче технике израде писменог задатка и његове композиције. Аутори нису били у обавези да креирају лекције са овим наставним садржајима, али се осећа потреба да се појасни како се пишу обавештење, вест и извештај, како изгледају примери писменог препричавања, причања и описивања, јер наставник такве теме може да зада приликом реализације писмених задатака.

Уџбеници за седми разред

Анализирајући уџбенике граматике за седми разред основне школе, пошли смо од Правилника о програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања за седми разред (2019) за наставни предмет Српски језик и књижевност. У тематској области Језичка култура уочени су исходи који су у вези са писменим изражавањем и темом која је предмет истраживања: „састави кохерентан писани текст у складу са задатом темом наративног и дескриптивног типа; напише једноставнији аргументативни

текст позивајући се на чињенице; користи технички и сугестивни опис у изражавању; састави текст репортажног типа (искуствени или функционални“. Наведени исходи се остварују реализацијом следећих наставних садржаја: Усмени и писани састави према унапред задатим смерницама (ограничен број речи; задата лексика; одређени граматички модели и сл.); текст заснован на аргументима; технички и сугестиван опис; репортажа; језичке вежбе; писмене вежбе и домаћи задаци и њихова анализа на часу; четири школска писмена задатка.

Када је у питању седми разред, издавачка кућа БИГЗ издаваштво потписује уџбеник С речи на дела, Граматика српског језика за седми разред основне школе (Новокмет и други 2020). У овом уџбенику не налазимо на експлицитно наведен садржај у вези са појмовима писмени задаци и композиција писмених задатака. Помињу се облици писменог изражавања: технички и сугестивни опис и репортажа, али нема јасних упутства како написати писмени задатак користећи ове облике изражавања.

Граматика – Српски језик за седми разред основне школе (Милићевић, Ракоњац Николов 2020) је уџбеник издавачке куће Вулкан издаваштво и нема конкретних садржаја у вези са темом коју пратимо. Посредно повезани наставни садржаји су Репортажа и Технички и сугестивни опис.

Издавачка кућа Герундијум је издала уџбеник Одсјај израза, уџбеник српског језика за седми разред основне школе (Ковачевић, Гојковић 2020). У целини Језичке културе се говори о функционалним стиливима, репортажи, техничком и сугестивном описивању, дебати, цитатима и фуснотама, нелинеарним текстовима и фразеологизмима. У лекцији Репортажа је дат пример за ову врсту текста, појашњен је појам репортаже, те дата вежбања за препознавање одлика репортаже. На сличан начин је обрађена и лекција Техничко и сугестивно описивање. Треба нагласити да ови садржаји посредно утичу на квалитет писменог задатка уколико је тема у вези са појмом репортажа или са захтевима техничког или сугестивног описивања.

Уџбеник Српски језик и језичка култура – уџбеник са вежбањима за седми разред основне школе (Журић, Ангеловски 2020) издавачке куће Едука нема садржаје који упућују на појмове писмени задатак и композиција писменог задатка. Могу се уочити лекције у којима се појашњавају врсте текстова, расправа, есеј, као и све врсте новинских текстова.

Завод за уџбенике је објавио граматику Српски језик и језичка култура за седми разред основне школе (Рудњанин 2020). Лекције које имају посредну везу са појмовима које истражујемо су Сугестивни и технички опис и Репортажа. Садржаји у овим лекцијама су обogaћени примерима поменутих врста текстова.

Издавачка кућа Клет је издала уџбеник Граматика 7 – Српски језик и књижевност за седми разред основне школе (Ломпар 2020) у коме нису заступљени садржаји који се односе на појам писменог задатка и његову композицију. У посредној вези са темом истраживања су наставни садржаји у лекцијама Врсте текстова, Техничко и сугестивно описивање, Техничко приповедање и Репортажа.

Креативни центар потписује уџбеник Српски језик за седми разред основне школе (Кликовац 2020). За тему коју истражујемо значајна су поглавља Технички и сугестивни опис, Шта је то расправа (одређује се појам расправа и наводи да може да буде писмена и усмена; све је поткрепљено примерима), Новинарски (публицистички) текстови, Како да напишем имејл поруку. У уџбенику нема садржаја који директно говоре о техникама израде писменог задатка и његовој композицији.

Уџбеник издавачке куће Нови Логос Дар речи: Граматика српског језика за седми разред основне школе (Савовић и други 2020). У тематској целини Језичка култура се налази лекција под насловом Писмени састави, у којој аутор објашњава значај вештине писменог изражавања, упућује на важност прикупљања грађе/података и њиховог повезивања у целину. Дато је вежбање за припрему писања састава у коме се ученицима скреће пажња на разговор о теми писања, о избору правих речи, избору речи сличног или супротног значења, описа ситуација, сакупљању грађе према плану. Наглашава се обавезност постојања значењске везе међу свим реченицама, као и то да свака наредна реченица треба да донесе нешто ново. Ученици се упућују и на кораке у изради плана писменог састава. Говори се подробно и о композицији писменог састава (шта би требало да има увод, шта разрада, а шта закључак) и све је поткрепљено примерима. У наставку су дати и задаци за вежбање. У вези са писменим изражавањем, у овом тематском блоку су и лекције о аргументованом тексту, хронолошком и ретроспективном причању, техничком и сугестивном опису и репортажи.

Други уџбеник издавачке куће Нови Логос У потрази за језичким и књижевним благом за седми разред основне школе (Станковић Шошо и други, 2020) нема лекција у којима се аутори баве појмовима писмени задатак и композиција писменог задатка. Бољем квалитету у изради писменог задатка могу да допринесу садржаји из лекција Богаћење речника, Књижевноуметнички стил, Репортажа, Технички опис, Сугестивни опис и Говорне вежбе: различити стилови.

Закључујемо да истраживани уџбеници углавном прате својим садржајима остваривање прописаних исхода, а да само уџбеник издавачке куће Нови Логос Дар речи, граматика српског језика за седми разред основне школе (Савовић и други, 2020) има конкретне садржаје који се односе на израду обавезних писмених задатака и њихову композицију. У анализом обухваћеним уџбеницима нисмо наишли на садржаје који би ученицима приближили значење појма кохерентан текст и појаснили како се он ствара, што се јасно тражи у прописаним исходима наставе и учења.

Уџбеници за осми разред

Уџбеници за осми разред основне школе су креирани у складу са Правилником о програму наставе и учења за осми разред основног образовања и васпитања (2019). У овом документу, у тематској области Језичка култура, уочени су следећи исходи који су у вези са писменим изражавањем и композицијом у писменим задацима: „напише приказ, расправу и краћи есеј; разликује делове текста и књиге – укључујући индекс, појмовник, библиогра-

фију – и уме да је користи; повезује информације и идеје изнесене у тексту, уочава јасно исказане односе и изводи закључак заснован на тексту“. Прописани исходи се остварују преко следећих садржаја: Расправа и есеј на задату тему; приказ (књиге, филма, позоришне представе и сл.); језичке вежбе; писмене вежбе и домаћи задаци; четири школска писмена задатка.

Издавачка кућа БИГЗ школство је објавила уџбеник С речи на дела – Граматика српског језика са осми разред (Новокмет и други 2021) у коме се не помиње појам композиције писменог задатка. Заступљене су лекције које појашњавају расправу као врсту писменог изражавања и есеј. О расправи се наводи: „Писана расправа је научно дело које је једна врста аргументативног текста; дакле, текст који тумачи, објашњава и просуђује о некој ствари на основу доказа (аргумената)“ (Новокмет и други 2021: 233).

Вулкан издаваштво има објављен уџбеник Граматика 8: српски језик и књижевност за осми разред основне школе (Милићевић, Ракоњац Николов 2021). У уџбенику се не налазе експлицитни садржаји повезани с појмовима које пратимо, а од посредно повезаних садржаја заступљена је лекција у којој се појашњава расправа као врста текста (појам расправе, важности припреме за писање расправљачког текста и утврђена композиција расправе).

Уџбеник издавачке куће Герундијум Аплауз говору, уџбеник српског језика за осми разред основне школе (Гојковић, Васиљевић 2021) нема садржаје о појмовима писмени задатак и композиција писменог задатка. Посредно у вези са овим појмовима су лекције Функционални стилови, Значење речи, Расправа, Есеј, Приказ књиге и Приказ позоришне представе.

Завод за уџбенике има одобрен уџбеник Српски језик и језичка култура 8, за осми разред основне школе (Рудњанин 2021). У уџбенику се не помињу појмови писмени задатак и композиција писменог задатка. У посредној вези са појмовима које истражујемо су лекције Приказ уметничког дела и Расправа, као и задаци на богаћењу речника.

Граматика 8 – Српски језик и књижевност за осми разред основне школе (Ломпар 2021) је уџбеник који је објавила издавачка кућа Клет. Појам писани састав налазимо у лекцији Расправа, у којој се ученици упућују на структуру расправе: „Расправа има сличну структуру као и други писани састави: Увод – Наводи се шта је предмет расправе. Разрада – Изводе се различити ставови из стручне литературе о проблему о којем је реч, као и ставови аутора о истом проблему. На тај начин се доказује једна, а оповргава нека друга претпоставка. Закључак – Аутор износи свој закључни став: он може бити потпуно нов, а може и потврђивати неку од познатих претпоставки“ (Ломпар 2021: 101).

Уџбеник граматике за осми разред основне школе издавачке куће Креативни центар Српски језик 8, за осми разред основне школе (Маринковић 2021). Садржаји тематске области Језичка култура који упућују на појмове писмени задатак и композиција писменог задатка експлицитно нису дати. У посредној вези са израдом писмених задатака су наставне јединице Расправа (аргументовани текст) и Заврши започету причу.

Издавачка кућа Нови Логос је приредила уџбеник Дар речи – Граматика српског језика за осми разред основне школе (Станковић Шошо 2021). У целини Језичка култура се налазе наставне лекције које су у вези са нашим предметом истраживања: Књижевни и остали типови текстова у функцији унапређивања језичке културе; Расправа и есеј на задату тему; Приказ (књиге, филма, позоришне представе).

Други уџбеник издавачке куће Нови Логос Језичко благо, Граматика српског језика за осми разред основне школе (Слијепчевић Беливук и други 2021). У одељку Језичка култура налазе се садржаји који представљају систематизацију знања из правописа, па следе садржаји који упућују на нова знања. Лекције које могу да утичу на побољшање квалитета писмених задатака ученика осмог разреда из одељка Језичка култура су Функционални стилови, Есеј, Расправа, Приказ књиге, телевизијске серије, филма, позоришне представе.

Закључујемо да одобрени уџбеници у осмом разреду прате својим садржајима углавном прописане исходе (сви истражени уџбеници имају лекције којима се појашњава појам расправе), неки од њих имају и подробније описан начин писања расправљачког текста и есеја. Ни у једном уџбенику за осми разред ближе се не помиње техника израде писменог задатка.

Закључак

Како би ученици усвојили сва планирана знања из наставног предмета Српски језик и књижевност, тематска област Језичка култура, то је потребно унапредити уџбенике тако што ће бити обогаћени садржајима који ће се односити на појмове писмени задатак и његова композиција.

Неопходно је да се путем уџбеника као дидактичког средства и најдоступнијег ресурса за учење ученицима у нашој земљи, из разреда у разред све детаљније уводе у вештине писања састава различитим облицима изражавања. Уџбеник у делу тематске области Језичка култура мора да буде конципиран тако да облик или облике изражавања који су предвиђени за одређени разред и буду заступљени у садржајима путем различитих типова вежби и примера. Остваривање прописаних исхода могуће је једино уколико су примери добро изабрани и ако илуструју све захтеве писања за облик изражавања који желимо да представимо ученицима. Конкретно је потребно у уџбеницима од петог до осмог разреда основне школе дати више јасних примера за план композиције одређеног састава у неком од планираних облика изражавања. Неоправдано се изостављају садржаји којима се ученици упућују у радње које обухватају процес писања или настајања једног текста одређеним начином изражавања. Потребно је јасно у уџбеницима назначити шта се ради пре, шта током, а шта након писања неког састава/писменог задатка и све те фазе у писању би требало да прате одговарајући задаци за вежбање у току наставе, али и за самосталан рад. План композиције писменог задатка и техника израде писменог задатка треба да буду неизоставани садржаји у граматикама за сва четири разреда јер од пресудног значаја за добро урађене школске писмене задатке који се реализују у свим разредима, четири пута у току школске године и оцењују се сумативном оце-

ном која је изузетно значајна за завршну оцену из наставног предмета Српски језик и књижевност.

Систематична припрема ученика за израду, анализу и писање побољшане верзије писменог задатка требало би да се остварује и путем садржаја у школским уџбеницима. Оно што наставници подразумевају да ученици знају у вези са писањем састава, ипак би, барем у форми добро осмишљеног подсетника требало да се нађе у уџбеницима граматике. Занимљивости и функционалности садржаја могу да допринесу QR кодови у штампаним уџбеницима као и интерактивни садржаји у дигиталним уџбеницима.

Истраживачки корпус

- Вуловић, Н. (2018): *Српски језик и језичка култура за петти разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Вуловић, Н., Рудњанин, С. (2019): *Српски језик и језичка култура за шестти разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Вукић, М. и други (2018): *Похвала језику: уџбеник српског језика за петти разред основне школе*. Београд: Герундијум.
- Вукић, М. и други (2019): *Изазов речи, уџбеник српског језика за шестти разред основне школе*. Београд, Герундијум.
- Гојковић, В., Васиљевић, Ј. (2021): *Ајлауз говору: уџбеник српског језика за осми разред основне школе*. Београд: Герундијум.
- Ђукановић, В. (2018): *Грамајика – Српски језик за петти разред основне школе*. Београд: БИГЗ школство.
- Журић, Ј., Ангеловски, Ј. (2018): *Жубор језика: српски језик и језичка култура за петти разред основне школе*. Београд: Едука.
- Журић, Ј., Ангеловски, Ј. (2019): *Говор и језик: српски језик и књижевност за шестти разред основне школе*. Београд: Едука.
- Журић, Ј. Ангеловски, Ј. (2020): *Српски језик и језичка култура – уџбеник са вежбањима за седми разред основне школе*. Београд: Едука.
- Журић, Ј. (2021): *Српски језик и језичка култура – уџбеник са вежбањима за осми разред основне школе*. Београд: Едука.
- Кликовац, Д. (2020): *Српски језик за седми разред основне школе*. Београд: Креативни центар.
- Ковачевић, Ј., Гојковић, В. (2020): *Одејај израза: уџбеник српског језика за седми разред основне школе*. Београд: Герундијум.
- Ломпар, В. (2018): *Грамајика за 5. разред основне школе*. Београд: Клет.
- Ломпар, В. (2019): *Грамајика 6: Српски језик и књижевност за шестти разред основне школе*. Београд: Клет.
- Ломпар, В. (2020): *Грамајика 7: Српски језик и књижевност за седми разред основне школе*. Београд: Клет.
- Ломпар, В. (2021): *Грамајика 8: Српски језик и књижевност за 8. разред основне школе*. Београд: Клет.
- Маринковић, С. (2018): *Српски језик за петти разред основне школе*. Београд: Креативни центар.
- Маринковић, С. (2019): *Српски језик: уџбеник за шестти разред основне школе*. Београд: Креативни центар.

- Маринковић, С. (2021): *Српски језик 8: уџбеник за осми разред основне школе*. Београд: Креативни центар.
- Милићевић, Д., Ракоњац Николов, С. (2018): *Грамаџика: Српски језик и књижевност за ђећи разред основне школе*. Београд: Вулкан издаваштво.
- Милићевић, Д., Ракоњац Николов, С. (2019): *Грамаџика: Српски језик и књижевност за шестји разред основне школе*. Београд: Вулкан издаваштво.
- Милићевић, Д., Ракоњац Николов, С. (2020): *Грамаџика: Српски језик и књижевност за седми разред основне школе*. Београд: Вулкан знање.
- Милићевић, Д., Ракоњац Николов, С. (2021): *Грамаџика: Српски језик и књижевност за осми разред основне школе*. Београд: Вулкан знање.
- Милошевић, Ј. (2018): *Грамаџика 5: Српски језик за ђећи разред основне школе*. Београд: Вулкан издаваштво.
- Новокмет, С. и други (2019): *С речи на дела – Грамаџика српског језика за ђећи разред основне школе*. Београд: БИГЗ.
- Новокмет, С. и други (2020): *С речи на дела: Грамаџика српског језика за седми разред основне школе*. Београд: БИГЗ.
- Новокмет, С. и други (2021): *С речи на дела: Грамаџика српског језика за осми разред основне школе*. Београд: БИГЗ.
- Рудњанин, С. (2020): *Српски језик и језичка кулџура за седми разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Рудњанин, С. (2021): *Српски језик и језичка кулџура за осми разред основне школе*. Београд: Завод за уџбенике.
- Савовић, С. и други (2019): *Дар речи: Грамаџика српског језика за шестји разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Савовић, С. и други (2020): *Дар речи: Грамаџика српског језика за седми разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Савовић, С. и други (2021): *Дар речи: Грамаџика српског језика за осми разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Слијепчевић Бјеливук, С. и други (2018): *Језичко благо, Грамаџика за ђећи разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Слијепчевић Бјеливук, С. и други (2019): *Језичко благо, Грамаџика српског језика за шестји разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Слијепчевић Бјеливук, С. и други (2020): *Језичко благо, Грамаџика српског језика за седми разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Слијепчевић Беливук, Светлана и други (2021): *Језичко благо, Грамаџика српског језика за осми разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Срдић, Ј. (2018): *Дар речи, Грамаџика за ђећи разред основне школе*. Београд: Нови Логос.
- Станковић, Ј. и други (2019): *С речи на дела: Грамаџика – Српски језик и књижевност за шестји разред основне школе*. Београд: БИГЗ школство.

Литература

1. Ивић 2012: Павле Ивић (2012): *Оџији сџандарди квалиџеџија уџбеника: водич за добар уџбеник*. Београд, Клет.
2. Пешикан, А. (2017). Улога уџбеника у савременом образовању у Ј. Стевановић, А. Пешикан, М. Радуловић. *Педагошка и сџираживања и школска џракса (7–12)*. Београд: Учитељски факултет.

Документа

1. Правилник о плану наставе и учења 2017: Правилник о плану наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања и програму наставе и учења за пети и шести разред основног образовања и васпитања: Просветни гласник, 15/2018-77, 18/2018-1, 3/2019-83, 3/2020-3, 6/2020-94, 17/2021-1
<http://www.pravnoinformacionisistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2018/15/2/reg> (26. 7. 2022.)
2. Правилник о плану наставе и учења 2019: Правилник о програму наставе и учења за седми разред основног образовања и васпитања: 5/2019-61, 1/2020-60, 6/2020-99, 8/2020-597, 5/2021-4, 17/2021-42
<http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2019/5/4/reg> (22. 7. 2022.)
3. Правилник о плану наставе и учења 2019: Правилник о програму наставе и учења за осми разред основног образовања и васпитања: 11/2019-61, 2/2020-6, 6/2020-118, 5/2021-8, 17/2021-58
<http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/pg/ministarstva/pravilnik/2019/11/2/reg> (26. 7. 2022.)
4. Каталог уџбеника за први и пети разред основног образовања и васпитања (уџбеници се користе од школске 2018/2019. године) <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/KATALOG-ODOBRENIH-UDZBENIKA-1.-i-5.-razred-2018-2019-.pdf> (26. 7. 2022.)
5. Каталог уџбеника за други и шести разред основног образовања и васпитања <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/KATALOG-uzbenika-za-2.-i-6.-razred-2019-2020-.pdf> (26. 7. 2022.)
6. Допуна каталога уџбеника за први и пети разред основног образовања и васпитања. У: Службени гласник РС – Просветни гласник, бр. 2/19. <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/DOPUNA-KATALOGA-za-1.-i-5.-razred-2019-2020-.pdf> (26. 7. 2022.)
7. Каталог уџбеника за трећи и седми разред основног образовања и васпитања <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/KATALOG-UDZBENIKA-3-i-7-2020-21-.pdf> (26. 7. 2022.)
8. Каталог уџбеника за четврти и осми разред основног образовања и васпитања <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2021/11/Katalog-udzbenika-za-4.-i-8.-razred-OS-finalno-2021-22-.pdf> (26. 7. 2022.)
9. Правилник о стандардима квалитета уџбеника и упутство о њиховој употреби <https://zuov.gov.rs/download/pravilnik-o-standardima-kvaliteta-udzbenika-i-uputstvo-o-njihovoj-upotrebi/> (26. 7. 2022.)

Zorica V. Sorak

COMPOSITION OF WRITTEN TASKS IN GRAMMAR TEXTBOOKS FOR THE SECOND CYCLE OF COMPULSORY EDUCATION

Summary

In order for the students to acquire all the planned knowledge from the subject Serbian language and literature, the thematic area Language culture, it is necessary to improve the textbooks by enriching them with contents related to the concepts of written task and its composition.

It is necessary that through textbooks as a didactic tool and the most accessible learning resource for students in our country, from grade to grade, they are more detailed introduced to composition writing skills in different forms of expression. The form or forms of expression intended for a particular class should be represented by different types of exercises and examples. Achieving the prescribed outcomes is possible throughout well-chosen examples that illustrate all the writing requirements for the form of expression we want to present to students. It is necessary to give more clear examples for the composition plan of a certain composition in one of the planned forms of expression. Content that directs students to actions that include the process of writing or creating a text with a certain way of expression is unjustifiably omitted. It is necessary to clearly indicate in the textbooks what is done before, during and after writing a composition/written task and all those writing stages should be accompanied by appropriate tasks for practicing during classes, but also for the independent work. The plan for the composition of the written assignment and the technique of writing the written assignment should be indispensable contents in the grammars for all four grades, because they are of crucial importance for well-done school written assignments that are carried out in all grades, four times during the school year and are evaluated with a summative grade that is extremely important for the final grade in the subject Serbian language and literature.

Systematic preparation of students for the preparation, analysis and writing of an improved version of a written assignment should also be achieved through the content of school textbooks.

Key words: outcomes, language culture, composition of a written task, textbook.

(Узалудна) проверка песничке карте Драгише Бојовића

МА Сара Р. Јекић

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски
факултет

УДК

821.163.4-1.09Бојовић Д.

Mi smo idolopoklonici tačnog značenja i reference;
ulili su nam želju za znanjem umesto zadovoljstvo u viđenju.

(Noel 2020: 104)

Сажетак: Предмет рада јесте упознавање песничког дела Драгише Бојовића, једног од најважнијих истраживача старе српске књижевности и косовских интелектуалаца данашњице. Средиште истраживања чини збирка песама Узалудна проверка, које је утолико изазовније јер се о песничком опусу аутора, овењаног значајним наградама¹, у мору масовне штампе, још увек није значајније полемисало кроз научни рад и критику. Зато је ово прилика да се прикажу одлике његовог поетског манира и онога што је карактеристично у његовом приступу оваквој форми уметничког израза, а ми ћемо понудити властито читање и поимање прочитаног.

Кључне речи: Драгиша Бојовић, поезија, тумачење, анализа, симболика.

Насупрот поезији, о професионалном и јавном ангажману проф. Драгише Бојовића увелико је писано, док је читава студија Ивице Живковића Једина светлост која се није срела са тамом², посвећена његовом богословском доприносу, а приказ поменуте студије већ је био предмет рада³ аутора овог текста.

¹ Награда „Лазар Вучковић“ установљена је 1970. године и додељује се за најбољу поезију објављену у часопису Стремљења током једне календарске године и уручује се на књижевним Сусретима „Лазар Вучковић“ током септембра или октобра. Награда „Грачаничка повеља“ је песничко признање које се од 1990. додељује на манифестацији „Видовданско песничко бденије“ у манастиру Грачаници. Награда има за циљ да „оживи и реинкарнира историјско памћење на непролазне духовне творевине“ и једна је од награда које се додељују на манифестацији „Видовданско песничко бденије“, у порти манастира Грачанице, уочи Видовдана.

² Живковић, И. (2020). Једина светлост која се није срела са тамом: Богословски допринос професора Драгише Бојовића. Ниш: Међународни центар за православне студије.

³ Јекић, С. (2022). „Једина светлост која се није срела са тамом Ивице Живковића: Богословски допринос професора

Драгиша Бојовић је рођен 1964. године у Бањама, у Старом Колашину. Основну школу је похађао у месту рођења, Брњаку и Зубином Поточку, а средњу у Новом Пазару. Дипломирао је на Филозофском факултету у Приштини, на Одсеку за југословенске књижевности и српскохрватски језик (1988), где је и магистрирао (1994) и успешно одбранио докторат (2000) на тему Свети Јефрем Сиријан у старој српској књижевности. Редовни је професор Филозофског факултета у Нишу и управник Центра за византијско-словенске студије Универзитета у Нишу.

Због ограничења рада, немогуће је набројати све важне компетенције, научне и стручне квалификације Драгише Бојовића⁴. Зато ћемо укратко цитирати Александра Наумова, који истиче да је Бојовић „први међу српским истраживачима старе српске књижевности који се темељно бави њеним комплетним библијско-богослужбено-патристичким коренима и контекстом“ и да је „нарочито важан његов допринос у идентификацији патристичких цитата бројних византијских аутора“ (Наумов 2020: 468), али и Александру Костић Тмушић, која добро примећује „да се појавом истраживања Драгише Бојовића мења стање у српској медиавистици (Костић Тмушић 2015: 37). С обзиром на то да је предмет нашег истраживања поезија, подсетићемо још само на то да се „цитати резултата његових истраживања појављују у најзначајнијим светским публикацијама, док је данашњим методама испитивања цитираности аутора лако увидети да на текстове Драгише Бојовића, поред филолога, реферишу и теолози, историчари, философи, историчари уметности и други“ (Живковић 2020: 13). Драгиша Бојовић објавио је двадесет књига, од тога две књиге песама: Узалудна провера и Света елегија, а једна од њих биће детаљније приказана у наставку.

Основу анализе чини око 43 песама распоређених у четири циклуса (Небески рукопис (12), Снобуђења (12), Померање светлости (10) и Ђавоља кула (9)) и једна прича (Уместо уводне песме), од које је сачињена збирка песама Узалудна провера. Тања Поповић сугестивно подсећа сваког научног радника да „суочавање са делом било ког песника по правилу намеће питање – шта га је то подстакло на стварање?“ (Поповић 1994: 59), док Весна Цидилко пишући своју студију, у којој се бави поетиком Васка Попе примећује да су „прошлост сопственог народа и његова културна традиција оно што је неопходна основа песниковог стваралаштва“ (Цидилко 2008: 87), те смо мишљења да се оне могу и те како применити и на стваралаштво Драгише Бојовића.

Своју поетску збирку аутор отвара једним другим подједнако заступљеним књижевним жанром – причом или баладом о утопљеној реци, сатканом од „нејасних визија прозирне воде Ибра, померених обала, накривљене Зарове воденице, од сећања на Брод, Лучицу, Јазину, Богиновачу...“ а „све је то требало у песму да стане“ (Бојовић 2022: 7). Рођени Колашинац никада

Драгише Бојовића“. У: *Philologia Mediana*: часопис за филолошке науке (XIV/14). Ниш: Филозофски факултет, стр: 701–705.

⁴ Детаљније видети у: Живковић, И. (2020). Једина светлост која се није срела са тамом: Богословски допринос професора Драгише Бојовића. Ниш: Међународни центар за православне студије, стр: 14–16.

није прекинуо своје везе са завичајем, и иако је један од најбољих познавалаца културног и духовног наслеђа тог дела Србије, видимо да хоризонт свог завичаја допуњује другим драгим местима која су додатно учвршћивала његове животне бедеме. Аутор користи прилику да истакне блискост али и различитост ова два жанра – песме и прозе, прву поредећи са реком која непрестано тече и мења свој облик, а другу са језером које је непомично. Међутим, кључна разлика међу њима не односи се на њихову структуру и графички приказ, јер како то појашњава Павковић „није ритам оно што чини песму песмом и није ритам само добовање дванаестерца... Изгубили смо осећај ритма... Не осећамо више да је ритам унутарња, а не спољашња ствар“ (Павковић 2000: 41). Управо је захваљујући разговорном лексикону песника, који је углавном лексикон свакодневног језика, његовом нескривеном осећајношћу и искреношћу постигнут тај „унутрашњи ритам“ којим свака од анализираних песама одише, иако се аутор најчешће одлучује за употребу слободног стиха⁵.

Можда се у причи прошлог карактера налази кључ за разумевање наслова које носи читава збирка – Узалудна провера. О каквој је провери реч и притом узалудној? Стиче се утисак да већина песама из овог опуса, без обзира ком циклусу припадала, управо пева песму о себи, те отуд непрестано доминирају мотиви ишчекивања велике песме о којој сањају сви песници и која ће надмашити све дотад написано, али и константна стрепња да се она више никад неће појавити. Песма и разноликост њених појавних облика, њена несталност јесу оно што узбуђује песника и одржава га да не потоне, а са престанком песме престаје и живот, јер, како аутор истиче, „певање је моћ дисања“ (Бојовић 2022: 25), о чему сведочи истоимена песма. Дани без инспирације и стваралачка блокада као фаза кроз коју неминовно пролазе сви уметници, које Андре Жид још пластичније назива „вртоглавицом од празног простора“ (Жид 2004: 422), посебно утичу на песничково расположење, јер песник је човек који се увек исповеда неком/нечему, како би олакшао себи или уједно помогао још коме. Зато циклус Небески рукопис почиње упечатљивим стиховима, који поседују снагу лајтмотива, а такође и песничког епитафа: „Ево вам речи/ Мени остаје песма“ (Бојовић 2022: 11). Аутор нас извештава да сви сањари учествују у стварању „небеских рукописа“, што подсећа на Борхесову замисао о „потпуној библиотеци“⁶ из његове приче „Вавилонска библиотека“⁷ из 1939. године.

У песми „Пре песме“ присутан је мотив рађања, а већ Поповић је, на пример, у поетици Момчила Настасијевића приметилa учесталост тог мо-

⁵ Црњански у свом есеју За слободни стих потврђује: „Слободни ритам је прави, лирски ритам непосредан, везан за расположења. Он је сеизмографски тачан ритам душевних потреса. У лирици је та непосредност најдрагоценија. Речи и изрази добили су нову боју“ (Црњански 1999: 29).

⁶ Та библиотека не само да би садржала сваку књигу која је икада написана већ и сваку књигу која би могла да буде написана, сваку комбинацију слова у сваком могућем редоследу. Она би садржала, уз скоро бесконачно много бесмислица, сву мудрост човечанства, праве исказе свега што је било и свега што ће бити.

⁷ Borges, H. L. (2006). „Vavilonska biblioteka“, u: *Maštarije*. Paideia: Novi Sad, str: 34–39.

тива: „Плод стварања – и то било ког стварања – људских бића или поезије, једна је од тема која се такође ставља у само средиште песничког интересовања. И није случајно то што сте у песмама процеси органског оплођења или рађања и духовног стварања често прожимају“ (Поповић 1994: 62). Важно је поменути и симболику Земље, пољопривреде и плодности из њеног другог угла, која, како то истиче Бојан Јовић, „представља једну изузетно разгранату целину: земља поседује неограничену могућност рађања, она је родитељка свих облика живота па и људи. Како је све што потиче из Земље живо тако је она незаобилазна у симболици рађања, рашћења и умирања. Друга страна њеног значења међутим, обезбеђује јој улогу и у симболици Смрти“ (Јовић 1994: 83). Познавање те друге стране кључно је за разумевање песме „Злочин“: „Хватам семенку/ поједене јабуке/ Не да се/ Миголји/ И тек рођеним очима/ гледа/ руке злочина“ (Бојовић 2022: 51). Речник словенске митологије додатно појашњава тумачење симбола јабуке: „ЈАБУКА (*Pirus malus* L.) – дрво и плод су симбол плодности, здравља, љубави, лепоте; знак брачне везе, здравог потомства; придаје им се светост, имају заштитна и лековита својства, везани су за подземно царство, за бесмртност (Толстој, Раденковић 2001: 233–234).

Свако рађање је амбивалентно – и болно и пријатно – исто је и са рађањем песме или било ког другог уметничког дела. Исти мотив провлачи се и кроз песму „Плуг“, где се обнавља питање чије корене налазимо још у антици, да ли се песнику приписује његова оригиналност, јер је он тај који вештином обликује као скулптор песму од речи (Аристотелово схватање песничке улоге), или је пак само медијум преко кога се саопштава реч Божја (Платоново)?⁸ На овом примеру сазнајемо да је семе песме засејано ноћу, а да се она рађа наредног дана, вероватно са првим знацима светлости. Зашто песника инспирација проналази неприпремљеног, чак и ноћу у сну, да ли зато што „и мраку гећи добијају крила“ (Памук 2020: 236) како нам то саопштава Орхан Памук? Или је још боља паралела између оне Павићеве: „Људи живе у својим мислима као ларве. Тек понеки се развије у лептира и напусти чауру“ (Павић 2004: 352) и насупротив њему Бојовићеви стихови „Тек нека реч/ падне у бразду/ Већ сутрадан/ роди се песма“ (Бојовић 2022: 15). Још једно вековима старо питање које песник евоцира у истоименој песми („Питање“), јесте да ли је дело неодвојиво од аутора или свако живи засебно свој живот? Ко одређује лепоту песме, песник сам или публика и време? И шта ако не дође до препознавања?

Ако те оставим у првој канти
радницима градске чистоће
ако у теби не препознају песму
и однесу те остављену
хоћемо ли се тражити
по мокрим тротоарима
(изгажени и остављени)
по кафанама

⁸ Видети више о овоме у: Милосављевић, П. (1994). Теорија књижевности. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, стр. 76–77.

(дремљиви и пијани)
или ће сусрет наш одгодити
рађање неке нове песме
странице нам и далеке.

(2022: 24)

Шта све може бити предмет песме и шта све може бити човекова инспирација сазнајемо из песме „Три дијалога с песмом и једна игра“: „Ти имаш све/ Мени остави самоћу“ (2022: 16). Да би се створило нешто велико потребна је изолованост, тишина. Насупрот њој, бука рађа само хаос, ништавило, разорна је... Самоћа је понекад терет, али често и плодно тле; њене су руке лековите.

Песников манир игре и поигравања речима и њиховим смислом присутан је и у другим песмама: „Трагање за трећом срећом“, „Игра“ и „Тастатура“. Код прве је та врста игре присутна већ у графичком приказу наслова песме:

Т

„Трагање за ()рећом“

С

А код „Тастатуре“ и у самом садржају:

На свакој тастатури
довољна су слова,
Ч, О, В, Е, К

Без интерпункције
без знака узвика

Јер и он се може
у нож претворити.

(2022: 52)

Што је једноставнији механизам мања је и шанса за његов квар. Бити човек требало би да је главни императив у животу сваког појединца, без обзира на расу, моменат, порекло. Могућ је и анаграм од понуђених слова: БЕК, КО, ЧОВЕК, КОВ, ЧЕК, О, ЕВО, БЕО... Како то каже Сарамаго и „reći takode imaju svoju hijerarhiju, svoj protokol, svoje plemićke titule, svoje ručke žigove“ (Saramago 2011: 211), зато пажљиво са речима и знаковима, јер могу добити значење које не желимо. Игра у „Игри“ представља малу баладу о Сунцу и симболично представља песму као потенцијалну искру, као – „кажисунце“, које „не хте да буде ни на једној руци“ (Бојовић 2022: 48).

У песми је све могуће – песма је свемогућа. Она се ствара на различите начине, али најчешће носи живот песников, његову душу и последњи дах: „Јер је душа свакога тијела крв његова, то му је душа“ (Лев. 17: 14), како нам поручује Свето Писмо, а у стиховима „Моћ руке“ сазнајемо да: „Из без-

руке песме потече крв“ (Бојовић 2022: 19). Песма је можда безрука, како каже лирски субјект, али је често крилата, те јој отуда руке и нису потребне.

И тако безруку у песни „Одбрана“ песник мора да брани своје чедо од различитих нападача: од змијских отрова и уједа бесних паса, од рогова бивољих, коњских копита и зуба курјачких; од пијаних дрвосеча, праља и отимача; од зверокрадица, сапетих мајстора и зарђалих ковача; од сеоских гробља, од злих очију жена, од клетви и урока, летњих суша и илинданских громава, од упорног угарка ватри чобанских итд. У овој песни заступљени су различити симболи, а посебно се међу њима истичу мотив тужбалице и урокљивих очију, јер све што волимо подлежно је промени и уништењу, те наш песник своју песму брижно чува и „ни једном злу не да!“ (2022: 22).

Белешку о самом себи и свом животном позиву песник је најбоље објаснио у истоименој песни („Белешка о песнику“): „Рођен крај кућног прага/ и везан/ Први плач и прва реч/ личили су на песму“ (2022: 26). У њој налазимо непрепознавање и непризнавање песника, његов отпор према среди- ни, узајамно неразумевање, песничко неслагање са светом и погледом обичних људи – „непесничким оком“, као и симбол кућног прага. Ова песма којом се завршава први циклус (Небески рукопис), има сличности са последњом песмом којом се завршава читав рукопис „Зашто мој отац није ушао у модерно песништво“, јер обе говоре о релативно сличним стварима и обе их повезује поменути симбол:

Појавио се пијан
на вратима куће
и из левог цепа
радничке блузе
извадио страницу културе
једног локалног листа
и почео да чита
песме свог сина

После прве прословио је само
да не разуме

А би то прилика
Да и он у модерно песништво уђе

Могao је
само да је схватио
ону прву
недочитану песму.
(2022: 67)

При анализи песама дошли смо до закључка да је симбол птице⁹, самим тим и слободе и неба (плаветнила), често коришћен и да се махом провлачи кроз читав поетски садржај. Симбол птица посебно је запажен у песмама: „Звериње песништво“, „Плава песма“ и „Трагови“. Лирски субјект у „Зверињем песништву“ казује да за праву песму признаје само песму пти-

⁹ О симболици птица видети више у: Раденковић, Љ. (1996). Симболика света у народној магији Јужних Словена. Ниш: Просвета, стр: 143–153.

ца (2022: 23). „Плава песма“ може припасти кругу оних песама, којих у овој збирци није много, а које се могу окарактерисати као љубавне: „Можда ће и птице/ једном погрешити/ Уместо да одлете у небо/ настаниће се у њене очи“ (2022: 34). Раденковић нас подсећа да су „у традицијској култури боје један од елемената помоћу којих се гради модел света“ (Раденковић 1996: 275), а поред доминантне плаве, у збирци су присутне и зелена, жута и златна. И Весна Цидилко потврђује да је „злато симбол вечности и, сходно томе, уско повезано са симболом небеског“ (Цидилко 2008: 204). Што се боја тиче, како то каже Памук у свом роману Зовем се Црвено, она је: „oku dodir, gluvima muzika, jedna reč u tami“ (Pamuk 2020: 240). „Трагове“ у снегу остављају сви – и људи и животиње („Само су птице/ високо летеле/ А пси су бесни/ лајали на њих“ (Бојовић 2022: 53)), сви осим птица, јер њихови трагови трају изван опипљивог колико и сама вечност и зато пси бесно лају озлобљени својом пролазношћу, али како то поетски саопштава Лакићевић и „све што је невидљиво/ може бити песма“ (Лакићевић 2020: 18).

Кругу љубавних припадају још и „Њена свеprisутност или: о вештини љубави“ и делом „Привиђења“ из другог циклуса Снобуђења. Овај циклус је иначе обележен исповедним тоном лирског субјекта, који не скрива своја промишљања о самоћи као терету или како он то описује још лепшом кованицом „самштини“ из песме „Витлање ума“. Честа су промишљања о празнини, илузијама, отупелости осећања, даљинама, чежњом, али и смрти, што је све пропраћено несаницом и сузама: „Чини ми се да долази смрт/ бешумно као пад листа на меку траву/ Дође и не остави ништа/ Само је рука моја била/ преварена празнином“ (2022: 31). Видљиве су и промене расположења, када се песник осећа победоносно, као на пример у песми „Post scriptum“: „Коначно сам/ И моћан/ да од неба/ скројим џепове/ за своје празне руке“ (2022: 30), где видимо песникову сналажљивост да и од празнине обликује утеху, тј. од неба џепове за празне руке, али и моменте кад је дејство „Празнине“ толико снажно, да лирски субјект нема „ни сна, ни сунца, ни лика, ни мисли, ни тугу“ (2022: 29), односно све оно од чега је песма обично саздана – њене најосновније састојке. Промисљање о илузијама видљиво је у песми „Јесен“: „Узалудна је провера/ опалог листа/ И са друге стране/ он је жут¹⁰“ (2022: 32). Човеку тешко пада одбацивање заблуда и та приврженост подсећа на вредност која се приписује предметима за које смо сентиментално везани; али као што јесен све огољује, тако и престанак илузија разодева истину. „Све даљине су исте/ И свака ти у грудима/ а кажу – недохват“ (2022: 33). Човекова чежња и тежња ка некоме и нечему су незасите, њему је то урођено, а најчешће се манифестују симболом даљине која је универзалан појам.

Циклусу Снобуђења припадају и две песме у којима налазимо трагове ероса, а то су „Оно што ни пролеће није могло“ и „Она и моја деца“. Први кратки песнички исказ „Оно што ни пролеће/ није могло/ дешава се у мојој соби/ У њеним устима/ дозревају трешње“ (2022: 35), подсећа на атмосфе-

¹⁰ „Жута боја превладава у природи у другој половини године – то је боја зрелог класја и боја вегетације која се суши. То је предворје зиме хладноће и мрака, па се стога може повезивати и са хтонским светом“ (Раденковић 1996: 310).

ру из песме Васка Попе „Очију твојих да није“: „Очију твојих да није/ Не би било неба/ У слепом нашем стану“ (Попа 1998: 53). У Бојовићем стилу, а кроз нашу слободну интерпретацију то би звучало овако: „Усана њених да није, не би било ни пролећа“. Ерос је још опипљивији у песми „Она и моја деца“:

Она се у кревету игра
с мојом децом
држи их на длану
и привија на груди
у марамице их повија
а онда устаје

и баца их кроз прозор
као коре од лубенице

Она не рађа моју децу.
(Бојовић 2022: 39)

Она нас подсећа на неке делове „Породилишта“¹¹ Мирослава Антића:
Ено,
ослушни,
у сливнику под тушем
Сви наши потомци певуше.

Гуше се нерођени.
[...]
на пешкиру се суше,
мљацкају укус сапуна
и повраћају душе. 211

[...]
Како ћеш ми гледати у очи сутра,
кад сване?

Како ћеш са том утробом,
окреченом сапуницом,
уопште моћи да верујеш
у неке обичне дане?

Како ћеш моћи да се чешљаш
и шминкаш,
док собарице пресвлаче за нама постељу
и носе овај гладни плач да оперу?

(Антић 2015: 211–214)

Трећи циклус овог поетског остварења назван Померање светлости својим насловом нас упућује на доминантан мотив којим је обележен. Он

¹¹ Због дужине песме, читаву песму можете пронаћи у: Антић, М. (2015). „Породилиште“, у: Концерт за 1001 бубањ, Београд: Лагуна, стр. 209–222.

се отвара песмом „Триптих о уласку светлости у моју собу“, где поново наилазимо на присуство већ анализираних боја (плаве и златне), а песма је представљена као искра светлости у тами. Она разгони човекову таму, баш како то чини и љубав; она је његов путо(каз), излаз, спас, драги гост чији одласци и доласци најчешће буду ненајављени. Могуће је анализирање три различита просторна нивоа: земље, неба и ваздушног простора између, тј. слободног пада, а Раденковић овако разјашњава честу употребу овог броја: „Пошто број три представља идеални модел сваког процеса који претпоставља три етапе: стварање – развитак – нестајање (почетак – средина – крај), он је постао синоним сваке жељене промене. Осим времена, број три обележава и простор – архаична представа васељене исказана је у тростепеној подели (ваздух – земља – подземни свет), што у различитим видовима ликовно исказује дрво света“ (Раденковић 1996: 335). У преосталим песмама циклуса: „Кратак извештај мом деди о читању Црне хронике“ (Богу хвала да један дан прође без црних вести), „Лед“, „Прогонство“ и „Умирање Бодре Бањског“, осећа се друкчија атмосфера него у претходним циклусима, али и овом коме саме припадају. Светлост у њима као да полако тамни, те се и осећања замрачују. Део песме „Лед“: „Ћутали смо/ и узалуд грејали се/ поред ватре/ жалећи/ што зоље/ и зими не пецају/ да га бар на уједе/ ставимо“ подсећају на стихове „Освете“ Ивана Ергича из његове збирке песама Приручник за чекање: „Ако мораš/ да ми staviš so na ranu,/ onda me pusti u more“ (Ergić 2019: 51). У „Прогонству“ се јавља мотив очију, који је такође чест и у другим песмама: „1. Изгнан у око/ да гледам изгнанство/ да ли изгнаником или сведоком/ да се назовем; 2. У оку нико да ме дирне/ нико ни њиву да ми изоре/ Из ока једино у поглед/ могу да одселим“ (Бојовић 2022: 54–55). Цитираћемо већ помињаног Ноела у контексту ове песме како бисмо боље схватили разлику између ока као органа чула вида, али и самог значења које се приписује погледу: „Ko vidi nema isti horizont kao onaj ko gleda; drugi bira, prvi ne“ (Noel 2020: 33). У последњој песми овог циклуса „Умирање Бодре Бањског“, којој је поднасловом заправо одређен жанр – запис, приближавамо се теми, која заокупља сваког, а уметника можда погађа и највише – реч је наравно о смрти:

Црн од сунца поноћног
 ненавикнут да од земље правим прашину
 ненаучен да небу показујем леђа
 наговорен од себе сама давно
 просипам светли прах по душама
 а своју морим песмом

У међувремену привикавам се
 на лагано нестајање
 а у облику записа
 признајем

мрска ми је смрт
 јер волим само њену језу
 ово што траје

недодирљиво
заувек.

(Бојовић 2022: 56)

У овој песми се осећа оно „незауостављиво протицање времена у сну као и на јави. То је онај страشان осећај неизбежности који се, у сну, преобраћа у грозу“ (Петковић 1994: 29), о коме говори Новица Петковић. Последња два стиха прве строфе ове песме-записа могле би се упоредити са Миљковићевим добро познатим исказом „Песник је одувек био онај који у другима лечи болест од које сам умире“.

Веза са фолклором константна је карактеристика последњег циклуса Ђавоља кула, који би се могао издвојити као засебна целина. У њему доминирају носталгична осећања, трагови легенди, остаци народних предања, клетви, евокација на прошле дане, изгубљени завичај, драга лица али биљни и животињски свет, који, иако споредан, никако није занемарљив. Амбијент је одређенији – сеоски, а наративни ток песама смиренiji, готово у облику кратког извештаја, као на пример у песми „Сеоска станица“: „У селу у шест сати/ и последња кокошка/ одлази на починак/ Сат доцније/ слуша се дневник/ локалне станице/ У осам се нешто/ презалогaји/ После девет све се догађа/ у постељи“ (Бојовић 2022: 66). Као што је видљиво из наведеног примера, наглашено је ослањање на реалност и писање о свакодневним ситуацијама. Слична је атмосфера и у песми „Петао“¹². У „Ђавољој кули“, песми по којој читав циклус носи назив, помиње се песников вољени Ибар и стара предања о ђаволима који су некада наводно живели у великој каменој кули, која је нестала под водом: „Куда одоше ђаволи/ питали смо“ (2022: 59).

Биљном симболиком обележене су три песме овог циклуса: „Храст“, „Бадњак“ и „Бесмртност трешње“, а Бојан Јовић сликовито је објаснио зависност живих бића једних од других: „Вегетативна симболика означава да се цела природа обнавља и да је моћ вегетације – плодност и регенерација – изражена кроз ‘дрво живота’ откривење божанског. Управо због тога, човек је повезан са божанском моћи онолико колико је повезан са природом“ (Јовић 1994: 82). Ту повезаност од давнина потврђују и многи народни обичаји везани за велике празнике који су се поштовали управо посредством неких од наведених биљака или неким њиховим делом. У песми „Бадњак“ описује се обичај посипања жита по посеченом церу, а Стојковић потврђује да се „и вино и пшеница неизоставно јављају као верни пратиоци основних животних циклуса, односно прелазних фаза у животу јединке, посебно у примерима очуваних здравица у Сиринићкој жупи (Стојковић 2020: 349), док Тројановић истиче да се „дуб (цер, Храст и граница) јавља у нашим религиозним обичајима као стални саставни део најважнијег огњеног празника, Божића, као бадњака“ и да се „само по изузетку узимало друго дрво, и то већином тамо, где дуб не расте“ (Тројановић 1983: 187–188). Храст је завичајно дрво, симбол породице, огњишта, тоpline, симбол Бога, па и Христа

¹² „Петао је соларни и хтонски симбол, коме се придаје важна улога код многих народа. Својим певањем он дели чисто и нечисто време ноћи и одгони нечисту силу“ (Раденковић 1996: 115).

и свакако изискује дубље тумачење. „Бесмртност трешње“ такође говори о вези биља и човека: „Памтим сваку њену/ посечену грану/ С пролећа/ у мом сећању/ дозру јој плодови/ А у срцу/ с годинама мојим/ израсту и њени годнови“ (Бојовић 2022: 63). Раденковић нас подсећа да „од свих делова природе биљке су схватане као најближа веза између човека, с једне стране, и божанства или демона, с друге стране. У том смислу врло је прихватљива идеја В. Чајкановића да су поједина дрвета била претече храмова“ (Раденковић 1996: 189).

У већ поменутој песми „Бадњак“ и нама најдражој – „Бритва“, појављује се фигура деде. У првој лако препознајемо ритуалне карактеристике описане радње: сечење бадњака и посипање жита, а друга нас песма својим насловом изазива, а затим очарава садржајем, јер у потпуности мења „хоризонт очекивања“. Символика бритве, као оштрог сечива је вишезначна, то је пре свега предмет који сече, раставља, али и спаја, у шта нас наведена песма уверава. Они које волимо живи су све док је живо наше сећање на њих, а љубав између бабе и деде, која се никада није обелодањивала на сва звона и чија се јачина никако није могла мерити учесталости љубавних изјава, на пример, ласкањима, пољупцем или било којим другим физичким контактом, наставила је да траје и након смрти, у очима посматрача чије године за нас остају непознате; јер права љубав јача је и од саме смрти или како то каже Свети Апостол Павле: „А сад остаје вјера, нада, љубав, ово троје; али је љубав највећа међу њима“ (1. Кор. 13: 13).

С обзиром на то да је Бојовић велики заљубљеник у родно место („У песми већ рекох: завичај је само мој“ (Бојовић 2020:20)), чини нам се логичним следом да анализу свеобухватног рукописа завршимо једном замало љубавном, замало завичајном песмом занимљивог наслова „Песма коју вам нећу прочитати“. У њој је видљиво колебање аутора, стид пред публиком од љубавних стихова, јер и песма је једна врста поетске истине, интимне повести или, како то Лакићевић слично каже у песми „Ана Бландијана“, „Песма је мала аутобиографија/ видљива у ретким тренуцима“ (Лакићевић 2020: 17); а песме о завичају су подједнако интимне, искрене, љубавне, па и субјективне.

Указујући укратко на научни и духовно-културни допринос Драгише Бојовића, чији обим рада на тим пољима задовољава критеријуме засебних студија, потрудили смо се да понудимо властито читање и анализу његовог уметничког рада, овај пут кроз једну збирку песама занимљивог наслова – Узалудна провера. Навођењем репрезентативних стихова потрудили смо се да истакнемо све важне одлике његовог поетског манира, у првом плану истичући употребу слободног стиха, којим доминира недвосмислен смисао за ритам, али и употреба пажљиво бираних симбола и мотива, захваљујући којима читав текст почива на чврстим темељима брижљиво грађене композиције. Увидели смо да су већина Бојовићевих песама заправо кратки поетски искази, испевани свакодневним језиком, којима је на најсажетији начин обухваћена и прошлост сопственог народа и љубав према завичају, као и многа егзистенцијална, философска и естетска питања која море сваког уметника, али и обичног човека. Ишчитавањем Бојовићеве поезије, компа-

ративном методом смо се подсетили неких од стихова српских најзначајнијих стваралаца, као што су – Миљковић, Антић, Попа, али и оних савремених – попут Лакићевића и Ергића. Након спроведеног истраживања и пионирске анализе, сигурни смо да ће бити повећана пажња критике за бављење и овим сегментом рада Драгише Бојовића, али се надамо и да смо на овај начин успели да његову поезију приближимо мало више данашњој читалачкој публици.

Извори

- Антић, М. (2015). Концерт за 1001 бубањ. Београд: Лагуна.
- Библија или Свето писмо Старога и Новог завета. (1975). Превод Ђуро Даничић и Вук Караџић. Београд: Издање британског и иностраног библијског друштва.
- Бојовић, Д. (2022). Узалудна проверка. Нови Пазар: Грађански форум; Зубин.
- Borhes, H. L. (2006). *Maštarije*. Paideia: Novi Sad.
- Ergić, I. (2019). *Priručnik za čekanje*. Beograd: Kontrast.
- Жид, А. (2004). Ковачи лажног новца. Београд: Новости.
- Лакићевић, Д. (2020). Прохуја. Београд: Партенон.
- Noel, B. (2020). *Dnevnik pogleda*. Beograd: Službeni glasnik.
- Павић, М. (2004). Предео сликан чајем. Београд: Новости.
- Ramuk, O. (2020). *Zovem se Crveno*. Beograd: Geopoetika izdavaštvo.
- Попа, В. (1998). Изабране песме. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Saramago, Ž. (2011). *Smrt i njeni hirovi*. Beograd: Laguna.
- Поток: Дом културе „Стари Колашин“; Рашка: Центар за културу „Градац“.
- Црњански, М. (1999). Есеји и чланци, књига 1. Београд: БИГЗ.

Литература

- Живковић, И. (2020). Једина светлост која се није срела са тамом: богословски допринос професора Драгише Бојовића. Ниш: Међународни центар за православне студије.
- Јовић, Б. (1994). „Биљна метафорика и симболика биљака у делу Момчила Настасијевића“. у: Поетика Момчила Настасијевића (ур. Новица Петковић). Београд: Институт за књижевност и уметност: Културно-просветна заједница Србије; Горњи Милановац: Дечје новине, 77–88.
- Костић Тмушић, А. (2015). „Истраживање српске рецепције дела Светог Јефрема Сирина“, у: Црквене студије: годишњак Центра за црквене студије 12, 35–42.
- Наумов, А. (2020). „Значајан допринос изучавању старе српске књижевности (Драгиша Бојовић, Српска књижевност и Свето Предање. Истраживања рецепције библијске и светоотачке књижевности, Завод за уџбенике, Београд 2019)“, у: Црквене студије 17, 467–468.
- Павковић, В. (2000). Дух модернизма: есеји о српским песницима XX века. Београд: Народна књига.
- Петковић, Н. (1994). „Језик, мелодија и поетика“, у: Поетика Момчила Настасијевића (ур. Новица Петковић). Београд: Институт за књижевност и уметност: Културно-просветна заједница Србије; Горњи Милановац: Дечје новине, 11–42.

- Поповић, Т. (1994). „Госпи или посете у сну“, у: Поетика Момчила Настасијевића (ур. Новица Петковић). Београд: Институт за књижевност и уметност: Културно-просветна заједница Србије; Горњи Милановац: Дечје новине, 59–66.
- Раденковић, Љ. (1996). Симболика света у народној магији Јужних Словена. Ниш: Просвета.
- Словенска митологија. Енциклопедијски речник. (2001). Толстој, С, Раденковић, Љ. (ур.). Београд: ZEPTEK BOOK WORLD.
- Стојковић, М. (2020). „Функција и значење биља у обредно-обичајној њракси села Гошовуша у Сиринићкој жупи“, у: Међународни научни скуп Наука без граница 3, (књига 1), Косовска Митровица: 345–363.
- Тројановић, С. (1983). Главни српски жртвени обичаји. Старинска српска јела и пића. Суботица: Просвета.
- Цидилко, В. (2008). Студије о поетици Васка Попе. Београд: Службени гласник.

Sara R. Jekić

(IN VAINLY) CHECK OF DRAGIŠA BOJOVIĆ'S POET CARD

Summary

The subject of the work is to get to know the poetic work of Dragiša Bojović, one of the most important researchers of old Serbian literature and intellectuals from Kosovo today. The center of the research is the collection of poems *In vainly check*, which is all the more challenging because the poetic work of the author, crowned with significant awards in the sea of the mass press, has not yet been significantly debated through scholarly work and criticism. Therefore, this is an opportunity to show the features of his poetic manner and what is characteristic in his approach to this form of artistic expression, and we will offer our own reading and understanding of what we read.

Key words: Dragiša Bojović, poetry, interpretation, analysis, symbolism.

СРПСКА БАШТИНА

Историја и историографија

Ђорђе Ђекић
Бранко Нодовеза
Бранко Шапоњин
Милош Марсенић / Саша Станојевић
Марија Динић
Светлана Самарцић
Ђорђе Д. Радоденовић / Филип М. Ободовић

Правни положај кћери у Скадарском статуту*

**Проф. др Ђорђе Н.
Ђекић**

Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет,
Ниш

УДК 342.72/.73-055.2"13"

Сажетак: Скадар је попут већине градова на јадранској обали имао свој стаут, који је настао у првој половини XIV века, а сачуван је у препису с почетка XVI века. Како је објављен 2002, а преведен тек 2016. године, до сада није био предмет темељнијег тематског истраживања. Њиме је био, поред осталог, прописан и правни положај кћери. Укупно седамнаест чланова га је регулисало. Била су прописана питања њихове удаје, мираза, разбаштињења, забране сведочења, о сведочењу оца у спору између кћери, односно кћери и синова, поделе имовине оца и мајке, о случају када малолетна кћи има права да продаје имовину, о дуговима и тестаменту.

Кључне речи: Скадар, Скадарски статут, кћери, мираз, удаја, тестамент, наследство, разбаштињење.

Правни положај жене је већ дужи низ година био тема у српској историографији, нпр. *Положај жене у приватном праву кроз историју до данас* (Божић 1939: 195–214), затим *О друштвеном положају жене од античког до буржоаског друштва* (Јовановић 1981: 355–376). Жене су тема и у европској науци, нпр. Eileen Power, у књизи *Средњовековне жене* (Power 1975).

У српској историографији је, између осталог, била посвећена пажња и женама и њиховој улози у друштву средњег века. О њима су писали: Светлана Томин (Томин 2005: 89–99; Томин: 2003: 627–638; Томин 2008: 1121–1142; Томин 2007; Томин 2011), затим Јелка Ређеп (Ређеп 2013; Ређеп 1999: 92–96), Бранко Летић (*Летић* 1999: 88–91), Ђорђе Ђекић, Божидар Зарковић (Ђекић, Зарковић: 197–212) и други. Пишући о њима указивано је и на њихов положај у оквиру породичног права. Породично право је иначе, било уређено како одредбама црквеног тако и световног законодавства (Синдик 1950: 128–135; Тарановски 2002: 437–516; Шаркић 1996: 80–96; Павковић 2004: 300–314).

* Припремљено у оквиру пројекта *Историја данас, изазови и искушења*, који се изводи на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (бр. 300/1-14-2-01).

Градови у зетском приморју који су били под влашћу Немањића, имали су своје статуте којима су прописивали сва она питања која су важна за живот њихових житеља. У та питања је спадало и прописивање правног положаја жена.

Скадарски статут је пронађен крајем XX века и објављен је 2002. године (Nadin 2002). Његов рукопис је сачуван у Венецији и налази се у Музеју Корер. Сматра се да је настао у првој половини XIV века, до 1346. године, када је Стефан Душан крунисан за цара (Nadin 2002: 16, 29–31; Bogojević–Glušćević 2016: 7–9, 15, 18, 46). Свој данашњи облик и садржај добио је у XVI веку. Написан је на староиталијанском језику. Преписао га је Марин Дулчић са примерка који се чувао у скадарском Већу десеторице. У сачуваном препису постоје бројне празнине што упућује на претпоставку, да статут није преписан у целини, него су изостављени поједини делови. Статуту је придодата простагма Стефана Душана у којој се налазе привилегије које је град Скадар добио од владара (Ћирковић 2007: 113–121; Bogojević–Glušćević 2016: 7–9, 15, 18). Преведен је и објављен у Подгорици у издању Правног факултета 2016. године (Bogojević–Glušćević 2016).

Скадарски статут је коришћен као извор за писање радова, нпр. о писаном и обичајном праву (Ђекић 2013: 852–854), прописивању правног положаја радника (Милић 2022: 39–47), о техничком наслеђу (Ђекић 2022: 13–24), о суђењу и судском систему у Скадру (Ђекић, Милић 2021: 141–152) и слично. Подаци које садржи коришћени су у радовима Невенке Богојевић–Глушчевић, ауторке која је превела статут, о правном положају жене у оквиру теме Правни режим на имовини удате жене у срењовјековним зетским приморским градовима (Bogojević–Glušćević 2015: 79–109), као и Пословна способност жене у статутима и правној пракси средовјековних јужнојадранских градова (Котор, Будва, Скадар) (Bogojević–Glušćević 2019: 165–194).

Жена се у породичном праву може појавити у свим улогама које има у животу једне породице, у улози кћери, сестре, супруге, удовице и мајке. Ми ћемо у овом раду настојати да укажемо на положај жене као кћерке који је прописан Скадарским статутом. Укупно седамнаест чланова статута га прописује. То су питања: удаје (чл. 160, 161), мираза (чл. 44, 159, 162, 163, 164), разбаштињења кћери (чл. 171), забране сведочења (чл. 130), сведочења оца у спору између кћери, односно кћери и синова (чл. 135), поделе имовине оца и мајке (чл. 175), када има права малолетна кћи да продаје имовину (чл. 177) и дугова (чл. 182), тестаментa (чл. 186, 191, 195, 196).

Све наведено указује да Скадарски статут ипрвенствено имовинска права жене (Bogojević–Glušćević 2016: 80). У Скадру су иначе, женске особе стицале пунолетство са 12 година у случајевима *mortis causa*, односно четрнаест година, када су у питању послови *inter vivos* (Bogojević–Glušćević 2019: 169).

У Скадру је кћи до удаје била под влашћу оца и није била пословно способна. Њој је за удају требала његова сагласност, без које се брак не би могао склопити. У случају да јој је отац умро, то право се проносило на мајку која је о томе одлучивала уз сагласност својих синова. Уколико девојци ро-

дитељи нису били живи, она је била само делимично правно способна. Није могла самостално да донесе одлуку о закључењу брака. То је могла да учини тек уз сагласност два рођака. Исто правило је важило и ако је хтела да обави неки правни посао. О томе је морала да се састави нотарска исправа. Но, како су сачуване правне исправе на којима нису потписани рођаци то показује да је у правној пракси ћерка могла да обавља правне послове сама. То питање није било одређено статутом, него обичајним правом. Удајом је жена прелазила под власт мужа. Имала је право располагања четвртином своје имовине *pro anima sua али не и више од њога*. Пунолетна жена је могла склопити посао вредан до десет перпера али не и у случајевима када је *йосао вреднији од ове суме* (Bogojević–Gluščević 2019: 191–192).

Статутом је наређено да отац или мајка, који имају децу која су сазрела за удају и женидбу, прво морају да удају кћери, па тек онда да жене синове. У случају да син пожели да се ожени без одобрења оца или мајке пре него што се његова сестра или сестре удају, отац или мајка могу да га протерају из куће (чл. 161). Међутим, члан 159. наводи да отац може да ожени малолетног сина. Аналогно томе, сматрамо да, ако је отац могао да жени малолетног сина, исто је могао да учини и са малолетним кћерком (Bogojević–Gluščević 2016: 268–269; Bogojević–Gluščević 2015: 82; Bogojević–Gluščević 2019: 175; Ђекић 2020: 73, 74).

Девојка која се удаје мора да донесе мираз, који ће примити отац младожење, ако је син малолетан и слободно располагати њиме. У случају да је син пунолетан мираз оцу може припасти само ако је син сагласан са тиме. Ако није сагласан, већ хоће да он прими мираз своје супруге, отац га је могао истерати из куће али то није морао да учини. Када отац не жели да прими мираз супруге свога сина након њиховог венчања, већ жели да га прими син, овај је морао да то учини. У случају да мираз мора да се врати то мора да учини син који га је примио, а не отац или мајка (чл. 159) (Bogojević–Gluščević 2016: 268–269; Bogojević–Gluščević 2015: 81–82).

Девојке које остану без оца и мајке морају имовину оца и мајке поделити на једнаке делове. Ово правило важи само за неудате девојке, односно од њега се изузимају удате кћерке јер су већ добиле мираз. У случају да остане један брат или браћа, са сестром или сестрама, дужни су да прво удају сестру или сестре, које добијају мираз из целокупне имовине оца и мајке. Када се све удају оно што преостане припада брату, односно браћи, која имовину деле на једнаке делове (чл. 160) (Bogojević–Gluščević 2016: 269; Bogojević–Gluščević 2015: 82; Bogojević–Gluščević 2019: 175).

Кћерка је ипривком удаје добијала мираз о чему се састављала нотарска крпша, која је на суду била најсигурнији доказ о миразу, његовом садржају и износу (Bogojević – Gluščević 2015: 85). Давање мираза била је родитељска обавеза (Bogojević–Gluščević 2019: 175). Чланом 160. како смо већ навели, сматрамо, као мираз су могле да добију очеву, мајчину или делимично очеву, делимично мајчину имовину. Ако су у мираз добијале виноград или обрађено поље, без упозорења да се плодови не дају у мираз, сматрало се да су и виноград и поље са плодовима дати у мираз (чл. 44) (Bogojević–Gluščević 2016: 232).

Забрањено је било давање у мираз туђе имовине, односно имовине која није припадала ономе који даје кћерки мираз. Ако би то учинио, морао би да плати казну од осам перпера. Казна се дели тако да пола припадне кнезу, а пола оном ко је покренуо тужбу. Осим казне, кривац плаћа ономе коме је та ствар дата у мираз у износу колико одреде три човека, одређена од судије, колико та ствар вреди. Патрон који докаже да ствар дата у мираз није онога који ју је дао и онај коју нађе ту непокретност, добија ту ствар назад заједно са приходима од времена када му је та ствар узета. Исто правило важи и иза све остале ствари које други држе, а нису њихове. Рок застарелости на непокретности је 40 година. Ако неко за 40 година није повратио своју ствар, сматра се да припада ономе које је држи 40 и више година (чл. 163) (Bogojević–Glušćević 2016: 270). Овим чланом желело је да се заштити имовина кћерке којој се даје мираз са жељом да то буде „њена сигурна имовина“ тј. њена имовинска сигурност код удаје. Такође је било прописано да свако ко је пронашао своју ствар код некога могао је да узме ту ствар назад и да добије све приходе од те ствари од тренутка када му је узета. Тако би била оштећена девојка која доноси мираз и зато је овај члан то забранио (Bogojević–Glušćević 2015: 83).

Удатим кћеркама може само припасти очева и мајчина имовина коју добијају преко мираза. Ништа друго и ништа више им се не може дати. Само у случају да споменута породица нема синове онда кћи или кћерке наслеђују родитељску имовину поделивши је на једнаке делове (чл. 162) (Bogojević–Glušćević 2016: 270; Bogojević–Glušćević 2015: 82).

Из мираза се може наплатити дуг. За то је рок месец дана ако се поверилац налази у Скадру, а годину дана ако је изван земље тј. скадарске комуне. По истеку тог рока не може да нико да тражи да се намири његов дуг тј. наступа његова застарелост (чл. 164) (Bogojević–Glušćević 2016: 271).

У Скадру се водило рачуно о „часности“ односно о моралу кћери. Статут предвиђа и могућност разбаштињења кћери тј. лишавање могућности да она добије нешто од родитеља, нпр. мираз, наследство и слично. То је предвиђено у случају да кћи постане проститутка. Предвиђено је да то право могу да користе отац и мајка и браћа ако кћери немају живе родитеље. То право има и сестра ако нема браћу, а сестра која треба да је разбаштини је морална и тада имовина коју би требало да наследи кћерка проститутка припала њој (чл. 171) (Bogojević–Glušćević 2016: 273; Bogojević–Glušćević 2019: 175).

Жена, и као кћерка, није могла бити сведок у спору, осим ако су у питању породични послови. Жени се изричито дозвољава да сведочи о дану млевења у млину, о старости деце и унучади и о невиности девојке (чл. 130) (Bogojević–Glušćević 2016: 260–261; Bogojević–Glušćević 2019: 169, 175).

Отац је могао да сведочи на суду у спору између синова, како гласи назив члана. Међутим, у члану се наводи да може да буде сведок у спору између синова и кћери око деобе њихових добара. То би могло да се схвати да је могао да буде сведок ако је у спору син са кћерком, односно два кћерке. Мајка ово право да сведочи у споровима своје деце, синова и кћери није имала (чл. 135) (Bogojević–Glušćević 2016: 262).

Кћерке су имале право и да учествују у подели имовине свога оца и своје мајке и добити коју доноси та имовина. Они деле имовину уз добру заклетву, пред сведоцима или нотарском исправом, да би деоба била ваљана. Деобу могу извршити споразумно, без заклетве, сведока и нотарске исправе. Такође је предвиђена могућност да неко од њих, синова или кћери побољша свој део, поправком зида, сађењем винограда, односно ако учини било какво побољшање свог дела наследства и то иде наследници или наследнику у корист. Ова деоба је ваљана као да о њој постоји нотарска исправа. Члан се завршава изјавом да ниједан унук са дедом, као ни рођаци не могу делити имовину другачије осим да сваком припадне оно што је поседовао његов отац (чл. 175) (Bogojević–Glušćević 2016: 275). У овом члану има више нејасноћа. Прво, овде није јасно како да деда наследи имовину са унуком. То би значило да отац треба да наследи имовину свог покојног сина. Помен унука је јасан утолико што то дете наслеђује имовину свога оца. Рођаци који би делили имовину некога, делује немогуће ако нису потомци умрлог. Једино је могуће ако неко умре, а нема директне потомке. Како то да рођаци могу да учествују у деоби остаје нејасно. Оно што ствара додатну нејасноћу је чињеница да кћерке осим мираза нису могле ништа друго од имовине оца и мајке да наследе како је прописао члан 162. Међутим, већ је тај члан предвидео да неко нема синова и у том случају су кћерке те које деле имовину.

Насловом члана било је забрањено да малолетно дете продаје некретнине. У самом члану је одређено да дете млађе од 14. године не може продавати свој посед. Девојкама од 14 година и старијим је то право било дозвољено ако немају од чега да живе. У супротном, продаја не обавезује и није ваљана. Дакле, може се закључити да девојка млађа од 14 година није могла никако продати материјална добра, а старија само у изузетним случајевима сиромаштва (чл.177) (Bogojević–Glušćević 2016: 275). Сматра се да је о томе морала бити састављена нотарска исправа. У случају да се она не састави, продаја није правно ваљана (Bogojević–Glušćević 2019: 168). Питањем продаје имовине синова овај члан се не бави. Пунолетни синови су свакако имали право да продају имовину коју имају и коју су наследили.

Члан о дуговима деце, предвиђа и могућност да се кћери задуже, са и без знања родитеља. Уколико се задуже са знањем родитеља, родитељи су дужни да плате дуг. Али ако су то учиниле без њиховог знања, онда родитељи немају обавезу да га врате. Иста права су важила и за задуживања синова. То значи да је законодавац у овом питању изједначио прави положај кћери и синова. Било је предвиђено да онај ко се задужи буде присиљен од стране судије, да лично својим иметком одговара ономе ко му је дао позајмицу. Ако нема својину довољну да врати дуг, ако и када постане власник дела које му припада од оца или мајке, у случају кћерке то је мираз, њен поверилац може да тражи да од тог дела плати износ који није враћен (чл. 182) (Bogojević–Glušćević 2016: 277).

Питање тестаментa је прописано у чак четири члана Скадарског статута, како смо већ навели. Прво се одређује неопходна старост да би се тестамент могао саставити. Кћи може саставити тестамент ако има 12 годи-

на и њен тестамент је ваљан и обавезујући. Уколико овај правни акт састави кћерка која има мање од дванаест година он није право ваљан и не обавезује извршиоце. Уколико ћерка умре, а нема тестаamenta њена ће имовина припасти најближим рођацима, мушким или женским (чл. 186) (Bogojević–Glušćević 2016: 278; Bogojević–Glušćević 2019: 168). Сама одредба најближим мушким или женским рођацима ипак није довољно прецизна. То могу да буду родитељи, браћа, сестре. Ако је отац умро, да ли право наслеђивања припада мајци или браћи ако их има? У случају да има браћу и сестре, да ли они деле имовину на једнаке делове или некеме припада сва, а други нпр. сестре су искључене из тога? Да ли би у том случају могли да се позову на члан 162. и да женској деци не може да припадне ништа сем мираза ако имају браћу? Шта ако сестре нису удате, да ли онда наслеђују имовину? Сва та питања су морала бити решена обичајним правом јер их писано право није прописало.

Дозвољено је статутом да се тестаменат састави својеручно. Наређено је да ако неко жели може да састави својеручно тестамент, изричито се наводи да је последњи. То значи да је једна особа могла да саставља тестамент неколико пута али да је правно ваљан био само онај последњи и зато то овај члан наглашава. Није прецизирано ко то право има, што значи да је то право имао свако ко је имао право да састави тестамент, што значи и кћерке старије од дванаест година. Састављач тестаamenta је морао да у њему именује прокуратора тј. извршиоца тестаamenta (чл. 191) (Bogojević–Glušćević 2016: 280).

У члану под називом О тестаментим слободама, прописано је да сваки човек, који има децу има право да тестаментом располаже својом имовином. Први циљ тестаamenta по доносиоцу статута је плаћање дугова. Тестамент који неко састави не може се побијати, између осталих, ни од стране кћери (чл. 195) (Bogojević–Glušćević 2016: 281). Давање мајчиног мираза кћерима у мираз спомиње се и предвиђено је такође у статуту. Предвиђена је могућност да мајка целокупан свој мираз подели својим кћеркама и синовима, а такође да део остане њој. Њој је дозвољено да располаже са остатком мираза (чл. 196) (Bogojević–Glušćević 2016: 281).

Дакле, Скадарски стаут је прописујући разне области друштвеног живота прописао и положај кћерки. Укупно седамнаест чланова се дотиче њиховог положаја. Прописана су питања њихове: удаје (чл. 160, 161), мираза (чл. 44, 159, 162, 163, 164), разбаштињења (чл 171), забране сведочења (чл. 130), сведочења оца у спору између кћери, односно кћери и синова (чл. 135), њеном учешћу у подели имовине оца и мајке (чл. 175), располагањем имовине (чл.177) и дугова (182), као и тестаamenta (чл 186, 191, 195, 196). Из свега наведеног се може приметити да највећи број чланова прописује њихов имовински положај, а након тога и правни. О њиховом положају у браку, учешћу у васпитању деце, односе са мужевљевог фамилијом, статут се не бави.

Извори

- Bogojević–Gluščević 2016: Nevenka Bogojević–Gluščević, *Statut grada Skadra iz prve polovine XIV vijeka sa dodacima, završno sa 1461. godinom*, Pravni fakultet, Podgorica 2016.
- Nadin 2002: Lucia Nadin. *Statuti di Scutari della prima metà del secolo XIV con le adizioni fino al 1469*, Viella, Roma 2002.
- Ћирковић 2007: Сима М. Ћирковић, „Превод повеље цара Стефана Душана граду Скадру (1346–1355), *Сјџари српски архив*, књ. 6. Београд: Филозофски факултет; Бања Лука: Филозофски факултет; Историјски институт; Источно Сарајево: Филозофски факултет; Чачак: Историјски архив 2007, 113–121.

Литература

- Bogojević–Gluščević 2019: Nevenka Bogojević–Gluščević, „Poslovna sposobnost žene u statutima i pravnoj praksi sredovjekovnih južnojadranskih gradova (Kotor, Budva, Skadar)“, *Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Glasnik odjeljenja društvenih nauka* 24 (2019) 165–194.
- Bogojević–Gluščević 2015: Nevenka Bogojević–Gluščević, „Pravni režim na imovini udate žene u srenjovjekovnim zetskim primorskim gradovima“, *Istorijski zapisi*, 3–4 (2015) 79–109.
- Божић 1939: Ана Божић, „Положај жене у приватном праву кроз историју до данас“, Београдски универзитет, Правни факултет, Београд 1939.
- Ћекић 2022: Ћорђе Н. Ћекић, „Статути средњовековних приморских комуна – основ за истраживање техничког наслеђа“, *Зборник радова са конференције Индустрijско и техничко наслеђе знање, стање и могућности*, Завод за заштиту споменика културе у Панчеву, Панчево 2022, 13–24.
- Ћекић, Зарковић 2020: Ћорђе Н. Ћекић, Божидар Зарковић, „Представа жене у делу Стефана Првовенчаног“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини (L–4)*, 2020. година, 197–212.
- Ћекић, Милић 2021: Ћорђе Ћекић, Драгана Милић, „Суђење и судски систем у Скадру у средњем веку“, *Српска башџина*, Никшић: Институт за српску културу, VI/2 (2021) 141–152.
- Јовановић 1981: Мила Јовановић, „Нека разматрања о друштвеном положају жене од античког до буржоаског друштва“, *Зборник Правног факултета у Нишу*, XXI (1981) 355–376.
- Лејџић 1999: Бранко Лејџић, „Жене у старој српској књижевности“, *Свеске* бр. 45/46 (1999) 88–91.
- Милић 2022: Драгана Милић, „Прилог проучавању положаја радника у средњовековном Скадру“, *Балканске синџезе*. Часопис за друштвена питања, културу и регионални развој, Година IX/2 (2022) 39–47.
- Power 1975: Eileen Power, *Medieval women*, Cambridge University Press 1975.
- Ређеп 2013: Јелка Ређеп, *Грех и казна божјија: судбине, бијџке и предања српског средњег века*, Прометеј, Нови Сад 2013.
- Ређеп 1999: Јелка Ређеп, „Незаборавне судбине жена српског средњег века“, *Свеске* бр. 45/46 (1999) 92–96.
- Синдик 1950: Илија Синдик, *Комунално уређење Коџора од друге ўоловине XII до ўочейџа XV сџолеђа*, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књига CLXV, Историјски институт књига 1, 1950.

- Тарановски 2002: Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Лирика, Београд 2002.
- Томин 2005: Светлана Томин, „Епистолна књижевност и жене у српској средњовековној култури“, *Жанрови српске књижевности: порекло и поетики облика: зборник бр. 2* (2005) 89–98.
- Томин 2003: Светлана Томин, „Један вид женске стратегије: четири примера из српске књижевности средњег века“, *Летопис Матице српске*, књ. 472, св. 4, окт. 2003, 627–638.
- Томин 2008: Светлана Томин, „Ктиторке српског средњег века. Прилог познавању“, *Летопис Матице српске*, књ. 482, св. 5 (2008) 1121–1142.
- Томин 2007: Светлана Томин, *Књиголубиве жене српског средњег века*, Нови Сад: Академска књига, 2008.
- Томин 2011: Светлана Томин, *Мужастивене жене српског средњег века*, Нови Сад: Академска књига, 2011.
- Шаркић 1996: Срђан Шаркић, *Средњовековно српско право*, Нови Сад: Матица српска, 1996.

Đorđe N. Đekić

Legal position of daughters in the Statute of Shkodra

Summary

The subject matter of this paper are certain aspects of legal position of daughters in the family under the Statute of the medieval city of Shkodra. Thorough analysis of the Statute of Shkodra reveals that seventeen articles regulate this issue. Daughters' rights are governed by the following articles of the Shkodra Statute: marriage (Art. 160, 161), dowry (Art. 44, 159, 162, 163, 164), disinheritance (Art. 171), prohibition of their testimony (Art. 130), father's testimony in a dispute between daughters, i.e. daughters and sons (Art. 135), division of property of father and mother (Art. 175), disposal of property (Art. 177), debts (182) and testaments (Art. 186, 191, 195, 196). The most significant issues were governed by the statute, it can be inferred from the statute's text, while some, like property inheritance in the event of the girl's death, were left to common law.

Key words: Shkodra, Statute of Shkodra, daughters, dowry, marriage, testament, inheritance, disinheritance.

Историјска мисао Луке Зрнића

Сажетак: Лука Зрнић је дао вредан допринос за свој период (крај XIX и почетак XX века) у сагледавању свих битних елемената српске историје од раног средњег века, па до стварања прве државе југословенских народа. Дао је и допринос у сагледавању опште историје, од антике до новог доба, што је било значајно за српску стручну јавност.

Др Бранко Надовеза

Кључне речи: Лука Зрнић, национална историја, општа историја, Србија, Балкан, светски рат, митологија.

О Луки Зрнићу се прилично мало зна, иако је иза себе је оставио много стручних радова, као и публицистичких. Деловао је крајем XIX века и првих деценија XX века.

Институт за новију историју Србије,
Београд

УДК 94:929 Зрнић Л.

„Зрнић Лука, писац уџбеника, преводилац, Бистрица, Приједор 3. X 1869-?. У Београду је завршио гимназију и Велику школу (1893). Након тога радио је као наставник учитељске школе у Јагодини и у II гимназији у Београду. Године 1905/6. присуствује предавањима на универзитету у Лајпцигу и у Паризу у Сорбони. Написао је, заједно са Станојем Станојеновићем, уџбеник српске историје за средњу школу. Преводио је са француског језика и бавио се публицистиком“.¹

Историјска мисао Луке Зрнића значајна је по томе што је на популаран начин приближио српску историју јавности. Његово дело „Историја српског народа“ из 1912. године је представљало једно од најбитнијих до тада. Он је био присталица тзв. Бечке школе, често тако погрешно названом. Сматрао је да су Срби, пореклом Словени, досељени са Карпата. „Срби су Словени. Некад Словени живеше као један народ на земљишту иза Карпата у горњем сливу Висле, Дњестра, Буга и Дњепра“. Зрнић сматра да „Српска је стара отаџбина на изворима земљишта Висле, Дњепра и Буга“.² Он сматра да је око средине VII века нове ере српски народ дошао на Балкан, Словени дођоше на „доста ненасељених области (око

¹ Јован С. Радојчић, „Биографије – Срби, западно од Дунава и Дрине“, Прометеј, А-3 I, Нови Сад, 2009, стр. 1265.

² Лука Зрнић, „Историја српског народа“, Београд, 1912, стр. 3.

650), а доцније беше само померање. Зрнић пише: „Прво од седам племена насели између Дунава и Балкана“.

Од првих облика српске државности (Властимир, Мутимир), затим коначног примања хришћанства око IX века преко Византије, почиње српска средњовековна држава. Отоманска империја је разорила српску средњовековну државу и Зрнић има изразито негативан став о Отоманској империји и њеној улози на Балкану. По пропасти Босне, паду Херцеговине и Зете „многи Срби, нарочито богумили, да би сачували своја имања, помуслименише се, а многи се склонилише преко херцеговачке, млетачке и угарске границе“.³ Овај научник затим пише о српском народу у Угарској. Срби после пада српске државе у „великим масама населише јужну Угарску, Далмацију и Хрватску, где беше доста пустих крајева због турскога ‘пљачкања’“. Затим Зрнић пише о ратовању српског народа „уз Аустрију“, те тако пише да је „на десетак хиљада српских породица већином из данашње Старе Србије“ кренуло за патријархом Арсенијем III Чарнојевићем ка северу, а „пуста места почеше настањивати Арнаути“. Лука Зрнић сматра да се српски народ раширио у просторе који су били пусти или део Млетачке или Угарске Империје, и да није угрожавао остале народе. Тако за Дубровник пише да се уздигао од XVI века, поготову у трговини: „Дубровчани су штитили католике и православне од турског насиља“.

Хабзбуршка Монархија је српском народу „увек понешто обећавала“, како су Срби били без своје управе, „цео му јавни живот беше усредсређен око цркве“.

Лука Зрнић је дакле имао изразито негативан став о власти Отоманске Империје над Србима, и донекле позитиван однос према западном свету. Крај XVIII и почетак XIX века су кључни у стварању модерне српске просвећености, свести, државности. „То је доба кад Срби, прво просветом а затим борбом за слободу, излазе из онога стања, у које су доведени турском владавином. Српски народ за турске власти не имађаше погодаба за просветно и привредно напредовање због безвлашћа и нереда у турској држави, него стално опадаше. И тек утицајем са Запада и државним приликама турским створене су погодбе за просветно и привредно препорођавање српског народа у неким крајевима“.⁴

У XIX веку у јеку коначног решавања тзв. источног питања, српски се народ нашао између интереса великих сила, Русије као заштитнице због словенства и православља и западних сила као моћних, и Отоманске Империје. Тако, када Зрнић пише о Кримском рату 1853. године, да Србија „беше у тешком положају“, Србија је „стављена у незгодан положај између Турске с превлашћу и Русије, као заштитнице, Србија тада радом енглеског посланика у Цариграду доби јемство за свој опстанак“. Сменом династија Обреновића и Карађорђевића, Лука Зрнић је очито на страни Карађорђевића. „Од овога времена Србија привредно и просветно напредује, те је сада с престоницом Београдом средиште просвећености српског народа“.⁵

³ Исто, стр. 103.

⁴ Исто, стр. 172.

⁵ Исто, стр. 249.

Лука Зрнић пореди историју српског народа на Балкану са осталим јужнословенским народима, али и другим народима које су затекли. Срби су се бавили сточарством и земљорадњом, али је требало „ући у сасвим нови живот и почети другачији рад“. Он истиче да су затечени народи, Власи и Цинцари, вршили јак утицај на Србе „у развоју њихове просвећености“, али је „јачи“ утицај имала грчка просвећеност. Од тих народа Срби су примили хришћанство, „прво су латински свештеници са запада и онда грчки с истока почели проповедати хришћанску веру у српским земљама“.⁶ Срби су се у почетку опирали, „бранили стара предања и сматрали хришћанство знаком потчињености“, али јачом пропагандом власти и цркве „покрестише се готово сви“.

Зрнић пише о посебном развоју Хрвата који су после раскола хришћанства потпали под католичку веру. „Тада је Срба било од четири вере: православних, католика, старовераца и богумила“. Али је превладало православље, а Немања „обрати пажњу на своје приморске поданике католичке вере признавањем равноправности“, а ко није исповедао ове вере „бејаше гоњен“, и тако је нестало богумилство и паганство.

До Османске Империје српска државност је имала падове и успоне, где је врхунац био Душаново царство. Од Маричке битке па до пропасти Босне и Херцеговине почиње пропаст Српског царства, чији је ипак главни разлог продор Османлија, а не унутрашње противречности, сматра Лука Зрнић.

„Српске државе и становништво. – Одмах по доласку Балканско Полуострво, српски народ није познавао државни или политички живот који се оснива на писаним законима. Он је има, као и остали Словени, племенско уређење, које се оснива на крвном сродству, што везује личност за дом, братство и племе. Утицајем Византије и нешто Запада, у Срба се временом разви и државни живот; али због положаја, племенских тежња за подвојеношћу и других узрока, Срби не основаше никад само једну државу. У Срба се потпуно јави државни живот на више места, а поглавито у Србији, Приморју и Босни.

Становништво су српских држава сачињавали: Срби којих је било у највећем броју; Власи (Куцовласи, Цинцари), остаци полатињених Илира, Трачана и Келта; Грци или управо Новогрци, с примесама других народа, који себе онда називаху Ромејима (Римљанима); Латини, под којим са именом разумеваху сви католици а нарочито дошљаци из Италије и Млетака; Арбанаси, непотпуно романизовани остаци старих Илира; и Саси, немачки рудари. На Балканском Полуострву стари грчки и латински језик потиснут је новогрчким, цинцарским, талијанским, арбанашким, а нарочито српским и бугарским; таке су данас и народности у главном поред турске“.⁷

Лука Зрнић укратко пише о свим аспектима српске државности у том периоду: државном уређењу: владалац, сабор и двор, управа и сва имовина, војска и оружје, друштвени редови, живот, вера, просветна средишта, књижевност, неимарство, стилови, вајарство и сликарство, привреда и трговина, саобраћај, рударство. Период Османске империје је период стагнације српског народа. У оквиру Хабзбуршке монархије српски народ се борио за своју консолидацију и опстанак. Тада су почеле масовне миграције пре-

⁶ Лука Зрнић, „Историја српског народа и осталих Јужних Словена (за средње и стручне школе)“, први део, Београд, 1920, стр. 17.

⁷ Исто, стр. 75.

ма северу и западу. Разним ратовима и споразумима (мир у Београду 1739), граница се утврди на Дунаву и Сави. То је био период „борбе за повластице“ у оквиру Хабзбуршке монархије, католичка пропаганда је „безобзирно радила“, стога је настало „тешко друштвено и привредно стање“. Тако Лука Зрнић помиње и пример српске побуне Пере Сегединца, иако је побуна пропала, а побуњеници кажњени, бечки двор је ипак 1735. године потврдио повластице.

Зрнић пише о Далмацији, Дубровнику, покушају стварања илирских области. Сматра да је Хабзбуршка монархија била неупоредиво толерантнија од османске власти. Турска управа је апсолутно давала превласт муслиманима. „Срби су од Турака мучени и запостављани. Турци су њих обично називали рајом и ћаурима (кривоверац, јеретик)“, а највећа власт су били кнезови, оберкнезови, кметови, али с „врло малом власти“. Утицај са „Запада Аустрије бејаше много просвећенији од Турске“. Зрнић истиче значај реформи Марије Терезије и њеног наследника Јосифа II, када су уведене основне и средње школе за сво становништво, дата слобода протестантима, а то је утицало на Србе „староседеоце и дошљаке“. Ипак, Срби су гоњени од „државних власти“ и трпели су од свих, као и од својих „несугласица ради рђавих црквених старешина“.

Први српски устанак је основа нове српске свести и државности: „Препорођај српскога народа. – Крајем осамнаестог и почетком деветнаестог века настаје ново доба у историји српскога народа. То је доба када Срби, прво просветом а затим борбом за слободу, изилазе из онога стања, у које су доведени турском владавином. Српски народ за турске власти није имао погодаба за просветно и привредно напредовање због безвлашћа и нереда у турској држави, него је стално опадао. И тек утицајем са Запада и државним приликама турским створене су погодбе за просветно и привредно препорођавање српскога народа у неким крајевима“.⁸

Лука Зрнић пише о свим битним догађајима од српског устанка и у читавој првој половини XIX века, која има изузетан значај за модеран развој српске државности.

„Напредовање Србије. – И ако државна управа не бејаше народу омиљена и без његова учешћа, ипак је Србија у ово време напредовала; она се тада почела развијати управно (административно; различни законици), просветно (закон о уређењу јавне наставе) и привредно. Тада су изведена многа преуређења (реформе) према западним просвећеним државама и народима. Тада су преуређене и заведене многе школе и друге установе. Заведене су недељне школе за неписмене младиће и ове школе у Београду: послена трговачка школа (1844), која је доцније претворена у реалку, девојачка школа (1846), земљоделска школа (1853), артиљеријска школа, названа војном академијом (1850). Установљена је у Београду тополивница и арсенал (1848), што је доцније премештено у Крагујевац; артиљеријска дирекција (1855), која се као одељак министарства унутрашњих дела стараше о војсци; касациони суд (1846), народна библиотека (1853) и санитетско одељење у министарству унутрашњих дела (1852). У ово је доба уређена и српска црква (епархијске конзисторије, велики духовни суд и архијерејски сабор 1847). Обрађена је пажња на пољопривреду, трговину, занате (Еснафска уредба 1847), саобраћај (телеграф 1854)

⁸ Исто, други део, стр. 27.

и рударство (почето у Мајдан-Пеку и Кучајни), а покушано је с творницом стакла и сукна. Већина је и установа и закона примљено по аустријском обрасцу, што је испало на штету природног развитка народнога“.⁹

Ови догађаји ће касније омогућити довршење српског уједињења. По доласку династије Карађорђевић на власт и коначном устоличењу српских радикала на власти, створена је ситуација за оружану акцију према Старој и Јужној Србији, а за народ у Аустроугарској су се чекале повољне прилике на међународној политичкој арени.

„Стара Србија и Македонија. – Стање је српскога народа у Старој Србији и Македонији било несумњиво најгоре. Срби су изложени овде нападима и Турака, и Бугара, и Арнаута и Грка, па и туђих утицаја. Тек се деведестих година прошастога века нешто почело радити: установљиване су средње и основне школе српске и постављени су српски епископи, поред непријатељства и цариградске патријаршије и бугарског рада. После бугарских чета – комита – у Македонији (1904) почеше Срби образовати чете, те је тамо доста Срба из свих српских крајева изгинуло, дајући пример великога јунаштва. Проглашењем уставности у Турској (1908) преста четовање и насташе нове прилике, али се српско стање тим не поправи. Шта више неке су школе затворене“.¹⁰

Врло је интересантан и рад Луке Зрнића „Општа историја“ из 1901. године. Модерни део историје почиње ловачким ступњем, сточарским (номадским) ступњем, земљорадничким ступњем, занатско-трговачким (мануфактурним) ступњем и индустријским ступњем. Историјски народи се деле на расе: „Према телесној се природи све човечанство дели на расе: расе се деле на стабла, а стабла на племена. Број појединих раса није утврђен, али се у главном своду на ове три: средоземну (кавказку, белу), монголску (жуту) и црначку“.¹¹

У источне народе спадају Мисирци, Асирци, Вавилонци, Јевреји, Феничани, Млечани, Персијанци и Инди. Код свих тих народа укратко описује државно и друштвено уређење, веру, живот и обичаје, књижевност, грађевинарство, сликарство, земљорадњу, индустрију, трговину. Највише, ипак, описује Стару Грчку; Стари Грци су живели између Јонског и Егејског мора, одакле су временом населили околна острва и већи део обала Средоземног и Црног мора. „Њихова се отаџбина назива Грчка или Хелада, а природно је подељена на Јужну (Пелопонез), између околних мора, Саронског и Коринтског залива; Средњу, између поменутих залива и пруге која би се повукла од Малајског до Амбрахијског залива, и северно од те пруге до Камбунских и Кераунских планина, иза којих је Македонија и Илирија“.¹²

Детаљно је Зрнић описивао све делове историје Старе Грчке, све њене историјске територије, све битне личности, књижевност, митологију, грађевине, архитектуру, језик, и пише о политичкој раскомаданости, „већ је познато да је скоро сваки грчки град, осим неколико градских савеза чинио засебну државу. Но, и ако су Грци били овако политички раскомани, ипак су они имали својих заједничких одлика и установа, које су њихову народ-

⁹ Исто, стр. 61.

¹⁰ Исто, стр. 71.

¹¹ Лука Зрнић, „Општа историја I“, Београд, 1901, стр. 9.

¹² Исто, Општа историја II, Грци, Београд, 1903, стр. 3.

ност чувале и по којима су се они разликовали од других народа. Од тих одлика и установа најглавније: језик, вера, амфиктиони, делфско пророчиште и народне светковине¹³.

Интересантан је и рад Луке Зрнића о средњем веку из опште историје: „Историја средњег века углавном обухвата време од хиљаду година, што од краја V века до краја XV века“. Пропаст Римског царства, пад Цариграда 1453, откривање Америке, реформација католичке цркве, су битни елементи тог периода. Стварање нових германских и словенских држава су битни догађаји, уздизање и пад феудализма и папства, појава и „распростирање“ муслиманства, такође битан догађај. „Историја је средњег века подељена на три периода: А. Време сеоба народа и оснивање нових држава, Б. Време напредовања феудалства и црквене надмоћности и В. Време опадања феудалства и црквене надмоћности“¹⁴.

Занимљив је и Зрнићев рад о митологији Старих Грка и Римљана. Колевка митологије је Мисир, Халдеја, Феникија, али тек се у Старој Грчкој уздигла „проткана чарима“, све што је природно било је „сувише просто“. Од пастира и пастирки су прављени шумски богови, виле, од коњаника натприродна чудовишта, све је од злата, стене постају осетљиве и слично. „Митологија нас упознаје с боговима, полубоговима и херојима старих народа. Њено је градиво створила човечја уобразиља, но има по нешто и на историјској основици“¹⁵.

Значајан је и Зрнићев рад „Светски рат“, а он рат 1914–1918. не назива Великим ратом, већ светским ратом. Узроци рата су империјално ширење европских народа и савези који су складани крајем XIX и почетком XX века. „По себи се разуме да се уз ширење владавине европских народа ширила и њихова просвећеност, заједно са њиховим рђавим особинама. А грамљивост је појединих сила и проузроковала светски рат“¹⁶.

Branko Nadoveza

Naslov

Summary

¹³ Исто, стр. 39.

¹⁴ Лука Зрнић, „Општа историја за више разреде средњих школа“, Београд, 1905, стр. 3.

¹⁵ Лука Зрнић, „Митологија старих Грка и Римљана“, Пожаревац, 1898, стр. 3.

¹⁶ Лука Зрнић, „Светски рат“, Београд 1920, стр. 4.

Устав из 1901. године – политичка позадина

Бранко Шапоњих

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Правни
факултет

УДК 342.4(497.11)"1901"

Сажетак: Почетак двадесетог века у Србији представља време испуњено бурним догађајима. Владавина краља Александра која је попримала све карактеристике апсолутизма који је завео његов отац, краљ Милан, наилазила је на све већи отпор у народу али и међу официрима. Суспендовање Устава из 1888. године и враћање Устава из 1869. године само су неки од аката самовоље младог краља. На овај начин је Александар заменио партијски режим личним режимом. Коначно, априла 1901. године, краљ Александар октроише нови устав. У раду ће бити приказане околности које су довеле до бурних промена у Србији крајем деветнаестог века и које су, самим тим, утицале на октроисање новог устава, али и последице које је Октроисани устав имао по правни живот Србије. За приказивање наведених чињеница биће коришћени историјски, упоредни, правно догматски и социолошки метод.

Кључне речи: краљ Александар, радикали, Сенат, апсолутизам, напредњаци.

Увод

Крај деветнаестог века у Србији је донео многе промене. Краљ Милан је коначно након дугогодишње борбе са политичким странкама решио да начини нови устав у договору са својим страначким противницима, али и сарадницима. Након врло напорног рада Уставотворни одбор сачињен од страначких првака на челу са краљем Миланом, а чији је задатак био да сачини нацрт устава који ће бити усвојен у Великој Народној скупштини успео је да удовољи готово свим страначким жељама и нацрт новог устава је усвојен без икаквих измена.

Убрзо након доношења Радикалског устава, краљ Милан абдицира 22. фебруара 1889. године (Симић, 2020, 167–168). На краљевски престо долази његов малолетни син Александар. Да би осигурао да се против Александра неће уротити његови политички противници, али да би осигурао да његов утицај и даље буде присутан у Србији, краљ Милан је за намеснике поставио осведочене пријатеље династије Обре-

новић. Намесништво су чинили Коста Протић, Јован Ристић и Јован Бели Марковић (Јовановић, 1927, 405).

Малолетни Александар је имао само четрнаест година када је краљ Милан абдицирао. Симић пише како је краљ Милан начинио велики грех и према своме малолетном сину, али и према српском народу тиме што је у цвету младости абдицирао и сав терет власти пренео на свог малолетног сина (Симић, 2020, 177).

Подсећања ради, Србија је само четири године пре абдикације краља Милана изгубила рат са Бугарском, а самим тим се и став великих сила променио на штету Србије. Поред тога, Милан је потписао низ обавезујућих споразума са двојном монархијом који никако нису били повољни по Србију.¹

Владавина краља Александра

Краљ Александар је успео да се помири са краљем Миланом 1897. године и тај догађај означава почетак вођења једне нове политике. Наиме, влада Ђорђа Симића распуштена је 1897. године, а већ 11. октобра исте године, Александар је образовао нову владу на челу које је био Владан Ђорђевић (Јовановић, 1931, 1).

Јовановић пише како је помирење краља Александра са краљем Миланом успоставило темеље вођења једне потпуно нове политике за краља Александра, али добро познате за краља Милана. Наиме, Александар се окренуо политици неутралног режима. Сматрао је да политичке странке не заступају интересе народа онако како би требало, већ да се воде својим личним интересима (Јовановић, 1931, 1–2).

Петровић пише како је Александар у писму Владану Ђорђевићу навео да се страначке борбе за сопствене интересе морају окончати, јер Србија је једина која плаћа цену такве политике. Још наводи како је млади краљ написао: „Мени је Србија преча од свега“ (Петровић, 2020, 370).

На Бадњи дан 1897. године влада Владана Ђорђевића донела је указ којим се краљ Милан поставља за команданта активне војске. На тај начин је Александар задржао за себе контролу над државном управом, док је потпуну контролу над војском поверио своме оцу (Јовановић, 1931, 4). Овај гест показује да су се односи између младог и старог краља знатно поправили након сукоба из 1895. године око успостављања личног режима, давања подршке либералима, односно напредњацима, али и сукоба између краљице Наталије и краља Милана.

Поставља се питање, које су намере младог краља нагнале да краљу Милану препусти команду над стајаћом војском? Петровић претпоставља да је млади краљ на тај начин желео да унапреди војску, али да је његов план у потпуности пропао, јер је од војске Милан направио „државу у др-

¹ Овде се мисли на Трговачки уговор али и на Тајну конвенцију којом се Србија обавезала да ће предупредити било какво деловање против двојне монархије на својој територији, али да неће склапати уговоре са другим државама без знања двојне монархије. Врло лако се може закључити да су наведене обавезе биле врло неповољне по Србију, јер су ограничавале вођење како унутрашње, тако и спољне политике.

жави“, односно војску која је одана њему. Петровић наводи речи Слободана Јовановића који је говорио да је расположење српских официра више преторијанско него право војничко. Наиме, према Јовановићевим речима, официри су били спремни да у сваком моменту искасапе краља. „Док су краља волели дотле су му и били верни, а кад се на њ наљуте, били су стању да га искасапе; краљевско достојанство није било за њих светиња коју поштују, без обзира на личност његовог носиоца“ (Петровић, 2020, 371).

Овај потез краља Александра био је супротан са основним начелом политике династије Обреновић. Наиме, Јовановић пише како је једно од основних владарских начела династије Обреновић било „ко има војску, има и државу“. Радикали су били става да се млади краљ на тај начин „ставља под туторство“ краља Милана.

Догађај који је одредио судбину односа краља Милана и радикала био је Ивандањски атентат. Наиме, 24. јуна 1899. године, у тренутку када се краљ Милан у кочијама возио кроз Београд, извесни Ђура Кнежевић је пришао кочији и испалио неколико метака у краља Милана. На краљеву срећу, револвер је био врло лошег квалитета те су се куршуми задржали у краљевој одећи. Поставши свестан да је преживео атентат, краљ Милан је на сав глас почео да виче како су организатори атентата „Пашић и његови другови“. Атенат је био својеврсна прилика да се млади краљ и краљ Милан обрачунају са радикалима и изврше политичко убиство Николе Пашића иако на суђењу никаква веза радикала са истим није утврђена (Петровић, 2020, 373–374).

Велику улогу у томе да Пашић не буде изведен пред стрељачки stroj имале су Аустро-Угарска и Русија. Наиме, иако је између ове две велике силе постојао споразум о статусу quo на Балкану, двојна монархија је пристала, а на захтев Русије да на Милана изврши притисак у сврху поштеде Пашића и малог броја радикала (Петровић, 2020, 374). Подсећања ради, велике силе су на простору Балканског полуострва, а посебно на територији краљевине Србије, своје интересе пропагирале и након Берлинског конгреса, нарочито непосредно пред рат са Бугарском 1885. године (Шапоњић, 2022, 92–99).

Тадашњи министар унутрашњих дела Ђорђе Генчић је у ћелији обавио разговор са Пашићем где му је предочио да ће му живот бити поштеђен уколико призна „небудност у вођењу странке“. Пашић је пристао на то и на јавној седници пред преким судом је 10. августа 1899. године изјавио да је раскинуо са својом политичком прошлошћу, те да стога моли његово Краљевско Величанство Краља за милост“ (Петровић, 2020, 374).

Поред битака које је краљ Александар морао да бије на пољу унутрашње политике, нашао се и у средишту жаришта борбе између краља Милана и краљице Наталије и то по други пут. Проблем је настао око женидбе младог краља. Краљица Наталија и краљ Милан имали су дијаметрално супротне погледе по овом питању. Краљичина жеља је била да младог краља ожени руском принцезом, док је, са друге стране, краљ Милан желео да младог краља, по сваку цену, ожени немачком принцезом. Наталија није успела да издејствује руку руске принцезе за свога сина, па се задовољила

руком црногорске принцезе, јер је црногорска династија имала врло привилегован положај код руског цара (Јовановић, 1931, 136).

Почетком 1900. године млади краљ је ипак одлучио да ожени немачку принцезу Александру фон Шаумбург-Липе и у том духу је дао овлашћење свом оцу да оде и договори све појединости око женидбе. Међутим, оно што ни краљ Милан а ни краљица Наталија нису очекивали је то да се краљ Александар ожени Драгом Машин, дворском дамом краљице Наталије. Јовановић је детаљно описао догађаје који су претходили женидби младог краља. Он наводи како се Александар поверио свом секретару Вељковићу и дворском маршалу Лешјанину, а потом и начелнику команде стајаће војске ђенералу Цинцар-Марковићу. Јовановић наводи како су га и Лешјанин и Вељковић, а и Цинцар-Марковић енергично одвраћали од те његове одлуке, међутим, нико од њих није успео у тој својој намери. Ђенерал Драгутин Франасовић је био изричито против те краљеве одлуке. Иако је на крају Александар придобио већину ђенерала, Франасовић је остао при свом ставу рекавши да „његова нога више неће прекорачити дворски праг“ (Јовановић, 1931, 137–138).

Сазнавши за краљеву намеру да се ожени Драгом Машин, цела влада је поднела неопозиву оставку (Јовановић, 1931, 142).

Показаће се касније да оваква одлука краља Александра није била мудра, благо речено. Околности које ће његова женидба дворском дамом краљице Наталије проузроковати пореметиће положај Србије на међународном плану, али уједно и потпуно поделити политичку елиту у земљи.

Краљ је на крају остао при своме и након покушаја да се Драга сакрије од њега и пребаци ван граница Србије у организацији Ђорђа Генчића, верио се са њом, а она је постала „светла вереница“. На основу Јовановићевих речи видимо да је краљ Милан још увек имао велики утицај у земљи иако је био ван ње. Убрзо након Александрове веридбе, стигла је депеша краља Милана у којој је на недвосмислен начин изразио своје дубоко неслагање са поступком свога сина и поднео оставку на место команданта стајаће војске. Одмах након тога, Никола Христић и његове колеге, који је требало да саставе нову владу, предомислили су се и Александар није имао владу (Јовановић 1931, 141–143).

Какво је расположење поводом краљеве женидбе било међу официрима најбоље показују речи војводе Мишића. Мишић то описује на следећи начин:

„...Опшриликe око 2 часа после ђола ноћи донесе нам један коњаник од окружног начелника из Прокупља – Вукотића писмо адресовано на мене, у коме ми укратко јавља да је краљ Александар испросио себи за жену госпођу Драгу Машин, доскорашњу дворску даму краљице Наталије, и да о томе постоји званично саопштење владе. Прочитах писмо и одмах пробудих пуковника Пауновића. Пренеражени овом вешћу, никакo нисмо могли да верујемо у њу. На крају крајева, нас двојица у разговору закључисмо да је окружни начелник Вукотић ништа друго него ђолудео...“ (Мишић, 1990, 181).

Након краљеве женидбе, ситуација у земљи је била врло напета. Народ је био веома незадовољан. У народу се све више причало како за злу судбину која је снашла Србију у претходним деценијама нису криви њени држав-

ници, већ њени владари. Они су због својих личних прохтева нанели велику штету Србији онемогућавајући је да среди своје политичко стање и поправи своју економију (Симић, 2020, 229).

Праву слику о политици коју је водио краљ Александар даје Скоко. Он пише како је млади краљ за време своје владавине која је трајала десет година, извршио четири државна удара, променио дванаест влада и три устава (Скоко, 1990, 158).

Скоко пише и о сукобу између краља Александра и народа. Наиме, он пише како су и најшире народне масе схватиле да је једино зло које је притисло Србију сам краљ Александар, а након што се у инат целој земљи оженио са Драгом Машин (Скоко, 1990, 158).

Краљ Милан се убрзо разболео и 29. јануара је преминуо у Бечу. Како је Милан у Србији имао још увек своје присталице, овај догађај је утицао на то да и последњи пријатељи младог краља напусте (Скоко, 1990, 158–159).

Јовановић пише о покушају краља Александра да придобије јавно мњење након непопуларне веридбе са Драгом. Наиме, како је радикална странка уживала највећу подршку у народу, Александар је почео да окреће курс своје политике ка њима. Након формирања Јовановићеве владе, краљ је издао указ у коме је помиловао све радикале осуђене поводом Ивандањског атентата, а разлог за такво његово понашање је била смрт краља Милана. Наиме, Александар је у образложењу навео да је прогонио радикале због свог оца, а како њега више нема, краљ ће према њима бити благонаклон (Јовановић, 1931, 148).

Овде видимо да је Александар водио једну недоследну политику прилагођену сопственим, а не државним интересима. Стално мењање влада, женидба са Драгом Машин, али и скандалозно образложење за политику коју је водио према радикалима указују на то да је млади краљ водио рачуна о свом положају и о својим интересима на штру Србије. Велике силе нису благонаклоно гледале на овакво краљево понашање. Не треба посебно истицати подршку коју су радикали уживали од стране Русије, али ни незадовољство Немачке због краљевог држања према принцези Александри фон Шаумбург-Липе.

Устав из 1901. године

Након смрти краља Милана, повело се питање укидања личног режима краља Александра и повратак уставности. Како су прихватили краљеву женидбу са Драгом радикали су, као награду, захтевали враћање на стазе уставности. И сама Драга је краља саветовала исто. У борбу за враћање на пут уставности и укидање личног режима прикључили су се и напредњаци (Јовановић, 1931, 196–197). Сваки актер је желело да оствари неки свој интерес. Радикали су желели да ограниче краљеву власт и да се као најјача странка поново врате на сам врх политичке сцене у Србији. Краљица Драга је желела да поправи свој углед у народу, али и међу политичким првацима, који није би на завидном нивоу. Напредњаци су желели да ојачају свој положај поучени прошлим временима у којима су радикали вршили терор над њима. Александар је покушао да направи атмосферу у којој ће сви радити

за себе и на тај начин истовремено и за њега. Још је Улпијан својим управницима провинција остављао могућност да прикупљау информације формирањем доушничких служби (Вујовић, 2022, 264).

Иако је краљ Александар имао исто мишљење о радикалима као и краљ Милан, ипак је започео преговоре са њима о формирања нове владе. Млади краљ је био mudar у тој ситуацији, па није дозволио радикалима да сами саставе владу. Направио је коалицију између радикала и напредњака (Јовановић, 1931, 197). Чини се да је овакав краљев потез био mudar. На тај начин су радикали и напредњаци, велики политички ривали, под патронажом краља Александра морали да раде заједно. Није тешко закључити да је Александар на тај начин обезбедио остваривање свог утицаја.

Краљ је 6. априла 1901. године даровао нови устав народу. Априлски устав није имао великих сличности са Радикалским уставом.

Устав из 1901. године у првом члану предвиђа да је Србија наследна уставна монархија са Народним представништвом.²

Као и Устав из 1888. године и Устав из 1901. године прописује да је државна вера у Србији источно православна.³ Уједно је дефинисано да је СПЦ независна и автокефална.⁴

Главна новина у Априлском уставу јесте увођење Сената. Одредбе устава предвиђају да Сенат чине Престолонаследник када постане пунолетан, Архиепископ Београдски и Епископ Нишки.⁵ Поред именованих, Сенат чине и тридесет чланова које краљ именује за цео живот,⁶ осамнаест чланова, од којих Београд бира једног, а осталих седамнаест изборни окрузи које одређује изборни закон.⁷ Сви чланови Сената полажу заклетву као и чланови Народног представништва.⁸

Устав предвиђа да краљ и његова деца морају бити источно православне вере (Новаковић, 2010, 151).

Октроисани устав је предвиђао слободне скупштинске изборе. Како је било извесно да ће изборе добити радикали и на тај начин бити у стању да сами формирају владу, краљ је обавезао радикале и напредњаке да након избора поделе министарска места (Јовановић, 1931, 199).

Јовановић пише како је Александар и даље утицао на то да формирање владе буде не само по народној него и по његовој вољи. Евидентно је да је Александар и даље водио политику по узору на краља Милана. Дугогодишњи сукоби које су отац и син стварали међу радикалима, али и увођење Сената утицали су на то да, поред споразума са напредњацима о подели министарских места, радикали буду разбијени (Јовановић, 1937, 199). Чини се да је краљ Александар желео да обезбеди владарску будућност династије тако што је по сваку цену желео да у устав унесе одредбе о наслеђи-

² Чл. 1. Устав Краљевине Србије из 1901. године, Државна штампарија краљевине Србије, Београд, 1901. (у даљем тексту УКС 1901.).

³ Чл. 3. ст. 1. УКС 1901.

⁴ Чл. 3. ст. 2. УКС 1901.

⁵ Чл. 70. ст. 1. УКС 1901.

⁶ Чл. 70. ст. 2. УКС 1901.

⁷ Чл. 70. ст. 3. УКС 1901.

⁸ Чл. 70. ст. 4. УКС 1901.

вању. Краљ је инсистирао да се у устав унесе одредба која подразумева да уколико краљ не остави мушко потомство, у том случају наследство прелази на побочну линију. Уколико ни у побочној линији дома Обреновић не буде мушких потомака, наследство прелази на женско потомство. Оваква намера краља Александра оправдана је чињеницом да је Драга била пред порођајем. У случају да краљица роди женско дете, краљ је желео да власт припадне њему (Јовановић, 1931, 200). Вујовић наводи како је власт „царство сујете“, што би овде могли да учимо у Александровом понашању (Вујовић, 2020, 111).

Имовински цензус за бирачко право, активно бирачко право износио је 15 динара, док је цензус за пасивно бирачко право подигнут на 45 динара.⁹ Краљева овлашћења се нису мењала у односу на Радикалски устав те је он остао носилац извршне власти (Мирковић, 2019, 139).

Александар се постарао да и над Државним саветом има потпуну контролу. Све чланове Савета, односно 15 чланова Савета постављао је краљ из реда доживотних сенатора (Мирковић, 2019, 139).

Политичке прилике након доношења Устава

Како наводи Мирковић, устав је на снази био нешто више од две године (Мирковић, 2019, 139). Велико незадовољство је владало и у народу, међу политичким странкама, али и у официрским круговима. Чињеница да краљица Драга није родила наследника негативно је утицала на перцепцију народа и војске о њој као краљици.

Врхунац самовоље краља Александра десио се марта 1903. године када је млади краљ суспендовао Октроисани устав на само сат времена. Распустио је Сенат, укинуо Народну скупштину и укинуо низ закона (Мирковић, 2019, 139). „Власт је непоправљива у показивању извесних апсолутистичких тенденција без обзира о којем је времену реч“ (Вујовић, 2022, 94).

Коначни резултат такве Александрове политике био је атентат који су на њега и краљицу Драгу извршили официри, припадници организације Црна рука. Војвода Мишић пише о овом догађају у својим мемоарима. Он наводи да му је 30. маја у четири часа ујутру стигла депеша од ђенерала Атанацковића у којој је писало да због личне свађе краљ и краљица више нису међу живима. Мишић даље пише како је већ 30. маја ујутру Јован Авакумовић образовао нову владу, а да је за министра војног постављен ђенерал Атанацковић. Мишић наставља да се већ након неколико дана знало да је краља убила група официра, а његово беживотно тело бацила кроз прозор у двориште. (Мишић, 1990, 189–190).

Закључак

Владавина династије Обреновић крајем XIX и почетком XX века обележена је многим интригама. Превртљива политика краља Милана, али и његовог сина Александра узбуркале су унутрашњи политички живот Србије.

⁹ Чл. 50. ст. 1. УКС 1901.

Поред тога, подршка коју је Србија имала на међународној сцени више није била толико јака. Можемо закључити да Устав из 1901. године донет у времену када је краљу Александру била неопходна стабилна политичка ситуација у земљи, те је стога желео да политичким првацима изиђе у сусрет, али, као што је у раду и представљено, на такав начин да он има највише користи од њега. Условљавање политичких странака споразумом јасно показује да је на тај начин желео да онемогући једну политичку странку да приграби власт за себе. Са друге стране, дојучерашњи политички противници, радикали и напредњаци, морали су да одржавају добре односе са Александром како би задржали власт. На тај начин је Александар на доста компликованој политичкој позорници у Србији, бар на кратко време успео да осигура свој апсолутни утицај.

Устав из 1901. године се разликује од Радикалског устава. Најупадљивију разлику чини Сенат, али и повећан изборни цензус. Чини се да највећи утисак на крају оставља политика коју је водио краљ Александар. Смењивање влада, мењање устава и извршавање државних удара учинили су да Александар створи велико незадовољство у народу.

Поред наведеног, краљ је покварио веридбу са принцем Александром фон Шаумбург-Липе и на тај начин битно покварио односе са Немачком царвином. Како Драга Машин није успела да му роди наследника, његов положај на престолу се знатно пољуљао. Потпуни апсолутизам Александров се јасно види у ситуацији када је на само сат времена укинуо Устав из 1901. године. Све побројане чињенице утицале су на то да група официра изврши атентат на њега и краљицу Драгу.

Литература

- Устав Краљевине Србије из 1901. године, Државна штампарија краљевине Србије, Београд, 1901.
- Вујовић, 2023, Огњен Вујовић, „*Ius vitae ac necis* и Христос“. *Црквене студије*, година XX, број 20, Ниш, 2023.
- Вујовић, 2022, Огњен Вујовић, „Немања као првосвештеник“, *Национални интерес*, година XVIII, vol. 42, број 2/2022, Београд, 2022.
- Вујовић, 2020, Огњен Вујовић, „СВЕТИ САВА И ТУМАЧЕЊЕ ПРИРОДЕ ВЛАСТИ И ЊЕГОВОГ НАСЛЕЂИВАЊА У НЕМАЊИНОЈ ДРЖАВИ“, Зборник радова „800 година аутокефалности Српске православне цркве“, Правни факултет, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, КВАРК, Косовска Митровица, 2020.
- Јовановић, 1931, Слободан Јовановић, „Влада Александра Обреновића књига друга (1897–1903)“, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1931.
- Мирковић, 2019, Зоран Мирковић, „Српска правна историја“, Универзитет у Београду, Правни факултет, Београд, 2019.
- Мишић, 1990, Живојин Мишић, „Моје успомене“ БИГЗ, Београд, 1990.
- Новаковић, 2010, Драган Новаковић, „Државно законодавство о Православној цркви у Србији од 1804. до 1914. године“, Православни богословски факултет, Институт за теолошка истраживања, Београд, 2010.
- Петровић, 2020, Милан Петровић, „Личност против странке“, CATENA MUNDI, Београд, 2020.

Симић, 2020, Ђорђе Симић, „Пропаст династије Обреновић“, Laguna, Београд, 2020.

Скоко, 1990, Саво Скоко, „Војвода Степа Степановић“, БИГЗ, Београд, 1990.

Шапоњић, 2022, Шапоњић Бранко, „Борба за независност СПЦ након Берлинског конгреса 1878. године“. *Српска башићина*, Никшић, година VII, 2/2022, Никшић, 2022.

Branko Šaponjić

1901. CONSTITUTION – POLITICAL BACKGROUND

Abstract

The beginning of 20th century in Kingdom of Serbia was very tumultuously. The polity of King Aleksander, which took on all the characteristics of the absolutism his father, King Milan, supervene on resistance among the people and among the officers. The suspension of the Constitution from 1888 and the restoration of the Constitution from 1869 represents acts of arbitrariness of the young king. On this way, Aleksander replaced the party regime with a personal regime. Finally, on April 1901, King Aleksander octroyed the new constitution. The article will present the circumstances that led to violent changes in Serbia at the end of the nineteenth century and which, therefore, influenced the adoption of the new constitution, as well as the consequences that the adopted constitution had on the legal life of Serbia. In order to demonstrate above mentioned facts historical, comparative, legal dogmatic and sociological methods will be used.

Key words: king Aleksandar, absolutism, radikals, Senate, progressives.

Павле Бакић – последњи српски деспот

Милош М. Марсенић
Саша Д. Станојевић

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици, Филозофски
факултет

УДК 94(497.11)“15”
УДК 321.17:929
Бакић П.

Сажетак: Титула деспота је у средњевековну Србију донета из Византије. Након Косовске битке је означавала господара Србије. Падом Византије, титулу су додељивали угарски краљеви. У XVI веку, под султаном Сулејманом, Османско царство наставља своје ширење на Балкан. Незадовољни новим властима, виђенији Срби се селе на територију Угарске, да тамо наставе борбу за слободу. Међу њима је и Павле Бакић. Он у Угарској добија велике положаје и имања за своју војничку улогу. Павле Бакић се укључује у грађански рат који почиње у Угарској. Овај рат слаби моћ Угара да се супротставе Турцима. Павле Бакић ће у име Фердинанда I ратовати против Османлија и Запоље. Био је познат као храбар војник. Пре поласка у рат са Турцима 1537. године, Павле Бакић добија титулу деспота. У овом рату Бакић гине а титула деспота се гаси. Срби се боре за слободу али у туђе име.

Кључне речи: деспот, Срби, Павле Бакић, Угарска, Османско царство, Фердинанд I, Јован Запоља, Сулејман, грађански рат, Мохач, опсада Беча.

Титула деспота је византијског порекла и била је додељивана члановима царске породице. У хијерархији титула у Византији била је одмах иза царске а испред титула севастократора и кесара. Грчко значење речи означава господара (лат. *dominus*).¹ Искључиво право додељивања титуле деспота имао је цар. Половином XIII века титула почиње да се даје и личностима које нису биле у сродству са царском породицом. Протоком времена, ова титула почиње да се даје суседним владарима а означавала је господара неке територије или земље. Стицање деспотског достојанства значило је локалним властелинима унутрашње учвршћивање власти и неку врсту спољашњег признања.² Након пропасти Византијског царства, од половине XV и почетком XVI века неки владари (папа, угарски краљеви) присвајају ово право византијског цара при чему деспоти нису крунисани титулом већ су симболички признавани за господаре Србије. Иако

¹ Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, (Београд, 2006), 28.

² Исто, 27.

су формално додељиване, титуле деспота су биле наследне и кроз њих се одржавала жеља за обновом Деспотовине и српске државности. Угарски краљеви су деспотске титуле додељивали избеглим члановина породице Бранковић (Вук, Ђорђе, Јован), као и другим виђенијим породицама у Срему.³

Након Косовске битке, српска држава је наставила да функционише као Деспотовина. Она је постојала између две веће државе, Османског царства и Краљевине Угарске и била је подложна утицајима обе. Међусобни односи ових сукобљених земаља утицали су на статус Деспотовине. Ратни сукоби одвијали су се преко њене територије. Притиснута експанзијом Османског царства, које се спремао да коначно овлада Балканским полуострвом, Деспотовина је трпела све већи притисак. Без подршке Угарске, Срби су изгубили своју престоницу а и државу. Први пут се то десило 1439. године а коначни пад је уследио 1459. године. У току ратова Угарске и Османског царства у другој половини XV века, велики број Срба селио се на север, бежећи од сукоба. Овај живаљ насељавао се на територији данашњег Баната и Поморишја.⁴ Велика пресељења становништва извршена су 1480. и 1481. године када је на угарску територију пресељено више од 100.000 људи. У Угарску је прелазео и један део српског племства.⁵ Угарски краљеви су, да би задржали и омасовили српски живаљ (а тиме и војску) на јужним границама земље, додељивали титуле деспота виђенијим Србима.

Борбе између османске и угарске војске водиле су се за угарске пограничне градове, јер су исти онемогућавали даљи продор отоманских завојевача. На обе стране, важну улогу су имали и Срби.⁶ Како су се налазили дуж саме границе, имали су да поднесу највише жртава, не више деценија, већ неколико векова. И зато се код Срба створио читав сталеж људи, граничара, стражара са оружјем у руци. Ратнички живот им је постао занимање и хлеб.⁷

Септембра 1520. године умире султан Селим I а на престо долази Сулејман. Нови султан је наследио пуну благајну, одличну војску и велику жудњу за ратовањем и освајањем нових земаља.⁸ Он започиње своја освајања узимањем Београда и Шапца од Угара 1521. године и тиме ствара снажне полазне тачке за будућа надирања. Угарски краљ Лајош (Лудовик) II и Државно веће нису озбиљно схватили ова освајања као упозорење шта би се у будућности могло десити. Овај млади, неискусни и хедонизму наклоње-

³ Исто, 63, 29.

⁴ Сима Ћирковић, „Српски живаљ на новим огњиштима“, у: *Историја српског народа*, књ. 2, (Београд, 1982), 431–444. Ненад Лемајић, „Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине)“, у: *Средњовековна насеља на јилу Војводине: историјски догађаји и процеси*, (Сремска Митровица, 2013), 7.

⁵ Nenad Lemačić, „Rani kontakti Srba i Habzburgovaca: (do Mohačke bitke)“, у: *Истраживања*, 25, (Нови Сад, 2014), 80.

⁶ Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак: 1476–1560: земља, насеља, становништво*, (Београд, 2004), 43.

⁷ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, (Ниш, 2006), 401.

⁸ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 39.

ни краљ није имао готово никакву власт. За лоше стање у земљи били су криви великаши који су гледали само своје интересе. У томе им је помагало средње племство а и сељаштво, дижући буне против властеле. Држава је била ослабљена и разједињена. Градови су били слабо утврђени, новца за војску није било.

Након освајања територија, Османлије су имале обичај да задрже локалне кнезове на власти, не би ли прелаз на нову управу био безболнији а народ био одан султану. Кнежеви су били спона између народа и нове власти, чиме су амортизовали проблеме који су се могли јавити са новим господарима. Са друге стране они су, за своју оданост, награђивани уврштавањем у османски феудални систем као спахије, држаоци тимара. Иако је већина породица српских средњовековних великаша по доласку Османлија пребегла у Угарску, они који су остали су постали Срби – спахије. У овоме се нарочито истиче породица Бакић, која се по снази одвајала од других родова у Смедеревском санцаку.⁹ Бакићи су припадали најистакнутијим влашким старешинским породицама и владали над најмање пет јаких кнежина. Као кнежеви од Бакића се спомињу: Радован, Павле, Херак, Вуксан и Никола.¹⁰

Павле Бакић је рођен у Шумадији, у богатој кући на обронцима планине Венчац (данас недалеко од Аранђеловца), између шуме Ломнице и потока Јесенице. Био је чувен по свом јунаштву, мудрости и богатству а Турци су га се бојали и поштовали су га. Помиње се да је држао 50 села и да се та територија називала „Бакићева земља“. До пада Београда је био уз Угарску а после се покорио султану.¹¹ Након османског освајања Београда 1521. године, ступа у везу са новопостављеним смедеревским санцакбегом и зетом султана Сулејмана, Ферхад-пашом. Стекавши поверење овог паше, Павле добија титулу војводе и дужност скупљања харача од локалног становништва. И не желећи, Бакић бива умешан у политичке игре на двору султана. Ферхад-паша долази у сукоб са великим везиром Ибрахим-пашом, који и сам постаје султанов зет и успева да елиминише смедеревског пашу, оптуживши га за проневере.¹² У јесен 1524. године Ферхат-паша је убијен а у опасност долази и Бакић. Ови догађаји поспешују његово размишљање о селидби у Угарску. Драгоцености и новац који су остали од Ферхат-паше (троја кола), Бакић крије у планинама и преговара са Угарима о преласку.¹³ Преговори се врше са Павлом Томоријем, католичким надбискупом са ратничким искуством и капетаном Доњих крајева Угарске. Томорију је у прилог ишла могућност да виђенији кнез, Бакић, пређе на север. То би тренут-

⁹ Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санцак: 1476–1560: земља, насеља, сџановиштво*, (Београд, 2004), 235.

¹⁰ Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 40.

¹¹ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 42.

¹² Joseph von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, I, (Zagreb, 1979), 357–358.

¹³ Сима Ђирковић, „Срби у одбрани угарских граница“, у: *Историја српског народа*, књ. 2, (Београд, 1982), 474.

но ојачало војнички положај Угара а за будућност припремило и друге Србе на селидбу и ратовање. И самом Бакићу прелазак у Угарску могао је бити прилика да машта о ослобођењу домовине од Турака. Чувши да се султан спрема за поход северно од Београда, Павле Бакић се коначно одлучује да пребегне у Угарску. Како је остављао велики посед у Србији, преговарао је да му краљ додели одговарајуће имање. Како су краљеви поседи били мали, морао је да се задовољи Томоријевим обећањима да ће се проблем повољно решити.

Уз помоћ својих веза са локалним Србима, Бакић се припрема за прелазак. У дослуху је са Петром Овчаревићем, локалним вођом насадиста (бродара, морнара, касније шајкаша). Иако је бранио Београд од Османлија 1521, сада је у њиховој служби.¹⁴ Павле Бакић несметано прелази у Угарску, последње недеље у 1525. години. Превео је породицу, бројну браћу, велику имовину и 50 добро опремљених коњаника.¹⁵ Након преласка, Бакић види жалосно стање у коме је Угарска и упозорава да се спрема поход султана на Будим. Одлази на двор у Будим и краља упознаје са турским намерама и могућим правцима наступања.¹⁶ Упозорења остају без одјека. Павле Бакић са браћом (Манојлом, Комненом, Петром, Димитријем и Михајлом) остаје на југу Угарске да се припреми за битку. Пред сам сукоб, краљ Лајош II повељом од 18. јула 1526. године даје Бакићима утврђење и град Салмар са околином, као и бројне поседе у Пилишкој, Коморанској и Ђерској жупанији.¹⁷

Разједињеност угарског друштва онемогућавала је ефикасну одбрану. Парцијални интереси сваког племића умањивали су успешност евентуалне борбе. Док је, јуна 1526. године, османска војска дошла до Београда, реакција са угарске стране готово да није било. Сулејман осваја Петроварадин и Осијек и креће даље на север. Угарска војска је бројчано неколико пута слабија од османске а неки од властелина са својом војском нису стигли на време. Препоруке Павла Бакића и Радича Божића, као вођа насадиста, да се од кола направи утврђење нису усвојене. На Мохачком пољу, у Барањи, 29. августа 1526. године, угарска војска доживљава страховит пораз. Живот је изгубио краљ, капетан Павле Томори, као и Манојло Бакић и велики број угарских војника. Султан стиже до Будима и одседа у краљевом двору. Побуна у Малој Азији га приморава да се брзо врати. Победник не оставља посаде у заузетим градовима.

Након Сулејмановог повлачења из Угарске поставило се питање наслеђа Лајоша II јер иза себе није оставио потомке. На угарски престо су полагала право два претендента. Први је био Фердинанд I, владар хабзбуршких

¹⁴ Ненад Лемајић, „Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине)“, у: *Средњовековна насеља на илу Војводине: историјски догађаји и процеси*, (Сремска Митровица, 2013), 18.

¹⁵ Сима Ћирковић, „Срби у одбрани угарских граница“, у: *Историја српског народа*, књ. 2, (Београд, 1982), 475.

¹⁶ Радован Самарџић, „Срби у ратовима Турске до 1683.“, у: *Историја српског народа*, књ. 3/1, (Београд, 1993), 137.

¹⁷ Ненад Лемајић, „Донационе повеље породице Бакић“, у: *Испраживања*, 16, (Нови Сад, 2005), стр. 160–161.

наследних земаља у данашњој Аустрији и Словенији, иначе брат римско-немачког цара и шпанског краља, Карла V. Фердинанд I је иначе полагао своје право по начелу династичког наслеђивања, зато што је био ожењен Лајошевом сестром Аном Угарском а био брат краљице удове Марије Хабзбуршке, око које су се иначе скупљале Фердинадове присталице. Хабзбурзи су својим вештим и сложеним системом дипломатског, политичког и војног притиска као и брачним уговорима полагали и ојачавали своја права на угарске земље.¹⁸ Фердинанд је иначе наследио и чешку круну од Лајоша. Дана 17. децембра 1526, у Пожуну, Фердинанда његове присталице бирају за угарског краља. Други кандидат био је Јован Запоља, најбогатији угарски магнат и кандидат већине угарског племства и народа, који су мислили да имају право да сами себи изаберу владара.¹⁹ Велико богатство и породичне везе са пољским двором (уз Француску, Енглеску, папу и Млетачку Републику) и ову кандидатуру су чиниле изгледном. На сабору у Стоном Београду (данас Секешфехервару), 10. новембра 1526. године Запоља је изабран и крунисан за краља.²⁰ Како је различитих одабира било и у Хрватској и Славонији, грађански рат је био неизбежан.²¹

Иако су Срби миграцијама успешно повећавали своје етничко присуство у јужним крајевима Угарске, целокупна ситуација након катастрофе на Мохачу је била далеко од добре. Уместо да искористе, у политичком смислу, то што су постали респектабилан привредни и војни чинилац, Срби, српско племство и народни прваци придружили су се угарским великашима у њиховом разрачунавању.

Павле Бакић је, након Мохача, помагао народне збегове и склањао народ од Османлија. У почетку се није јасно одлучивао за било коју од сукобљених страна. Чак му је и краљица удова Марија слала новац за издржавање трупа у септембру 1526. године. У наредном периоду је очигледно Бакић направио избор и сврстао се на Запољину страну, као и већина Срба. Са својом војском је посео Стони Београд и држао га у току избора Запоље за краља.²²

Док је Угарском беснео грађански рат, вреди поменути и појаву „цара“ Јована Ненада. После Мохача он окупља српску војску, преговара са обема странама, бива увучен у борбу док у исто време за свој главни задатак сматра борбу против Турака. Остали српски великаши и заповедници војске имају уздржан па и непријатељски став према њему. Своју велику војску (15.000 војника) плаћао је пљачкајући суседне феудалце и успео је да се замери обема странама али више Запољиним људима. Коначно, пришао је Фердинанду када се чинило да он слабије стоји од конкурента. Крајем априла 1527. године поразио је војску ердељског војводе Петра Перињиа код Се-

¹⁸ Nenad Lemajić, „Rani kontakti Srba i Habzburgovaca: (do Mohačke bitke)“, у: *Исцртаживања*, 25, (Нови Сад, 2014), 83.

¹⁹ Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 31.

²⁰ Исто.

²¹ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 48.

²² Исто, 49.

леша чиме је веома помогао Фердинандове ратне напоре. Увидевши опасност од Јована Ненада, Запоља шаље велику војску на „цара“ крајем јуна и побеђује српске снаге на Сеђфалском пољу. Месец дана касније Јован Ненад напада Сегедин и тада је смртно рањен. Његова „држава“ се смрћу „цара“ распала.²³

Поразом Јована Ненада повећава се улога и значај осталих српских вођа у угарском рату за круну. Сви су били на страни Запоље. Фердинанд крајем августа осваја Будим а Запољине снаге се повлаче на исток Угарске. Међу њима је и Павле Бакић са својим људством. Одлучујућа битка претендената за престо десила се 27. септембра 1527. године код Токаја. Победио је Фердинанд. Као један од најистакнутијих војвода на Запољиној страни помиње се и Павле Бакић. Он је свој положај у бици држао до самог краја.²⁴

Победу је Фердинанд искористио да сазове Државни сабор који ће му потврдити легитимитет. Он је потврђен и 3. новембра 1527. године је крунисан за угарског краља. Запољини феудалци прилазе новоизабраном краљу. Међу њима је и породица Бакић. Као Лајошев наследник, Фердинанд је признавао све повеље раније издате од владара. Међу њима су били и Бакићи. Везе са њима су успостављене преко Фердинандовог палатина, Стефана Баторија. Очигледно је да је од стране овог Хабзбурга извршена процена утицаја Павла Бакића и његове снаге да мобилише ратни потенцијал српског народа у земљи. Повељом од 26. новембра 1527. године, краљ дарује породици Бакић град Лак.²⁵ Следеће године, 14. фебруара 1528, званично се потврђује повеља Лајоша II из 1526. године.²⁶ Ово је први посед који су Хабзбурговци доделили неком српском феудалцу.²⁷ Стечено поверење Бакићи, на челу са Павлом, оправдали су у будућим догађајима. Они су повећавали број српских најамника у својим јединицама. Коњаници Павла Бакића су се сукобили са Запољином војском код Керестеша, на прелазу у нову, 1528. годину. Марта исте године он учествује у војним акцијама у Кошицама и стиче краљево поверење. Запољина војска је поново поражена.

Без обзира на поразе, Јован Запоља није одустајао од борбе за угарски престо. Након бекства у Пољску и суочен са неуспехом стварања европске коалиције против Фердинанда, окреће се једином могућем савезнику, султану Сулејману.²⁸ Као и много пута до тад, борба за власт у држави увлачи и спољашњег непријатеља који оберучке прихвата могућност да учествује у завади, у своју корист а против такмаца, ма ко то био. Султан се после потписивања уговора о савезу обавезује да ће протерати Аустријанце и Запољу вратити на престо. Заузврат, Запоља се заклиње султану на верност

²³ Исто, 49–62.

²⁴ Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 36.

²⁵ Ненад Лемајић, „Донационе повеље породице Бакић“, у: *Исцртаживања*, 16, (Нови Сад, 2005), 161–162.

²⁶ Исто, 162.

²⁷ Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 36.

²⁸ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 70.

и обећава Турској помоћ у рату против свих непријатеља, изузев Пољске.²⁹ Имајући помоћ јаког савезника, Запоља креће у нову офанзиву.

Сваки од претендата је у овом периоду (1527–1528) имао и свог деспота. Запоља је одузео 1527. године титулу деспота Стевану Бериславићу, прогласивши га издајником а дао је свом пулену Радичу Божићу, све са циљем да веже за себе бројне српске шајкаше.³⁰ Септембра 1528. године умире Радич Божић а српске шајкаше покушава да придобије краљ Фердинанд поставивши Павла Бакића за врховног капетана шајкашких чета.³¹ Он задржава и команду над српским коњаницима који се боре против Запољиних присталица. Напада и турски град Илок, убија затечене Османлије и узима стоку.

Дунав и његове притоке су природна основа одбране државе. Насадисти су свесни своје важности и успевају да служе свима трима странама извлачећи од тога велику корист. Краљ Фердинанд има новчане проблеме и не може да плати најамнике у посадама у јужним гарнизонима Угарске. Неки од насадиста одступају и не желе без новца да ратују са Османлијама. Турци то користе и омасовљују своје упаде на јужне делове земље.³²

Бакић је послан од краља да примири насадисте и обећа им плате. У томе успева али у исто време у сукобу са Запољиним присталицама код Липова гине његов брат Комнен.³³

Османлије користе повољну ситуацију и крећу у поход преко угарских територија. Павле Бакић је у комуникацији са сународницима у Турској и они му почетком 1529. године јављају да се спрема велики поход.³⁴

У лето 1529. године велика османска војска прелази у Срем а половином августа њена главнина прелази преко Драве у Угарску. Да би успорио напредовање Османлија, краљ Фердинанд већ током јула шаље Павла Бакића да омета прелаз и организује отпор на Драви.³⁵ Јован Запоља чека Сулејмана на Мохачком пољу 18. августа и прихвата вазалне обавезе. Султан наставља према северу, освајајући град за градом и креће према Будиму који осваја почетком септембра. У будимском двору остављају Запољу као краља а већина војске наставља ка Бечу. Бројност војске (120.000 људи, 20.000 камила и 3.000 топова) указује да су султанови планови за освајање Беча били веома темељни и озбиљни. Бечка посада је имала 16.000 људи а њих су предводили палатин Филип Фалачки и Никола Салм. Павле Бакић са 150 хусара покушава да држи мостове на Дунаву и наноси велике губит-

²⁹ Исто.

³⁰ Радован Самарџић, „Срби у ратовима Турске до 1683.“, у: *Историја српског народа*, књ. 3/1, (Београд, 1993), 146.

³¹ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 80.

³² Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 37.

³³ Исто, 39.

³⁴ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 88.

³⁵ Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 41.

ке непријатељу. У томе због бројности нападача не успева и повлачи се у Беч.³⁶

Прва опсада Беча трајала је од 22. септембра до 16. октобра 1529. године. Како је Бакић често ратовао на страни Османлија а и против њих, активно и успешно је помагао браниоцима. Павле Бакић успева да нападне и сам логор свог непријатеља Ибрахим-паше, сада у функцији сераскера турске војске. Овај напад код градића Каленберга наноси паши велике губитке.³⁷

Храбра одбрана Бечлија онемогућила је освајање града од стране Турака. Због приближавања зиме они су се морали повући. Јединице у повлачењу Бакић са својим коњаницима напада, мноштво непријатеља убија и ослобађа велики број заробљених робова. Херојство Павла Бакића приликом опсаде Беча није остало непримећено. У току опсаде га краљ Фердинанд позива на верност и наговештава му своју захвалност у виду нових поседа. Ускоро Бакићи држе градове: Лак, Ђур, Сомбатхел, Папа, Пар, Чокако, Сашин, Јаношхазу и Хедервар.³⁸

Повлачење Сулејмана изазива реакцију Фердинада. У жељи да искористи повољан тренутак напада Запољине снаге и опседа Будим. Павле је наново позван у рат и учествује у опсади. Она је прошла неуспешно због зиме. Након овога долази до примирја у Угарској између Фердинанда и Запоље. Хронична несташица новца Бакића приморава да од краља тражи плату за своје хусаре а и жели да му се коначно доделе обећани поседи. Он учествује и у политичким превирањима између супротстављених страна и извештава краља о неуспелом државном сабору у Веспрему. У то смутно време често је долазило до отимања поседа од стране суседних феудалаца. Павле је и тиме заузет и бори се за своје поседе и своја права и обнавља опустошена имања. Због нередовних исплата почиње да финансира своје хусаре од прихода које имају црквена имања на његовој територији.³⁹

У исто време Павле Бакић наставља комуникацију са Србима из Срема и Србије. Они траже помоћ од њега и краља а заузврат ће се прикључивати краљевој војсци. Краљ изврдава, због склопљеног примирја, обећава велику војску и напад на Турке али тражи стрпљење.⁴⁰

У априлу 1532. године султан почиње нови поход на Угарску. На време обавештен од стране Бакићевих ухода, Фердинанд има времена да организује одбрану. Огромна војска нападача (170.000 људи) осваја градове у Угарској и у августу долази до тврђаве Кисег. Њу брани Никола Јуришић са 700–800 војника. Опсада траје од 5. до 30. августа и после деветнаест напада на тврђаву она није освојена. Огромна сила стоји пред Кисегом а време за ратовање пролази. Јуришић часно напушта тврђаву. Османлије опседају и Панонхалму, коју држи Павле Бакић. И ова опсада је неуспела. Суочен са

³⁶ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 91.

³⁷ Исто, 92.

³⁸ Исто, 93.

³⁹ Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 43–44, 48, 50–51.

⁴⁰ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 96–97.

организованом одбраном Беча, султан одустаје од напада на град и намерава да опустоши Штајерску и Славонију. Бакић успева да на реци Сулм потуче неколико стотина турских коњаника а да њих 50 зароби. Нешто касније, османска војска се дели и пљачкајући се враћа у Турску. Једну велику групу коју води Осман-ага дана 18. новембра 1532. године су пресретнули код Термаса Павле и Петар Бакић и потукли до ногу. Сам Павле је уочио агу по блиставом оружју и опреми, напао га и одрубио му главу. Због јунаштва припао му је Осман-агин коњ са опремом и оружје украшено златом и драгим камењем.⁴¹

Након овог рата, Павле Бакић успева да организује обавештајну мрежу засновану на његовим старим познанствима са Србима под османском влашћу. Као доушници коришћени су калуђери Срби и Грци из Свете Горе и других манастира. Ово је функционисало веома добро, чак је Бакић и преводио писма са турског језика и слао краљу. Ово му је учвршћивало положај који је имао на двору.⁴² Краљ 11. новембра 1534. године потврђује раније дароване поседе породици Бакић и хвали их због верности.⁴³

После четири године релативног мира, од 1536. разбуктава се сукоб Фердинандових и Запољиних присталица. Некадашњи савезник Бакића, велики угарски магнат Валентин Терек, мења страну и придружује се Запољи. Оптужује Павла за атентат како би оправдао своју промену стране и олакшао себи нападе на Бакићева добра. Бакић тражи помоћ од краља и суседних великаша али већа реакција изостаје. Околни феудалци не воле православаца, Србина и насељеника а краљ мора да буде добар и са великашима који мењају стране, не би ли их придобио. Терек пустоши имања а Бакић може само да гледа. Желећи да некако заврши овај сукоб, Павле предлаже и двобој који Терек избегава.⁴⁴

Притисак на Хрватску и Славонију се појачава и дуго одлагани рат са Османлијама, краљ Фердинанд планира за 1537. годину. Он жели да нанесе Турцима пораз који ће их дужи период држати ван Угарске. Бакић добија писма Срба из Срема а и из Србије у којима они жељно ишчекују рат да се ставе на страну Бакића и његовог краља. Желећи да придобије што већи број Срба за свој рат, Фердинанд налаже Бакићу да буде у контакту са њиховим првацима из Славоније и Срема. У лето се прикупља шаренолика, углавном аустријска војска за рат. Угарски феудалци нису позвани јер треба да држе линију према Запољи. Како се то односило и на Павла, он тражи од краља да му дозволи да у рату учествује. То му је дозвољено. Павле моли краља да се побрине за одбрану његових поседа од Терека и да му заштити породицу. Краљ му то обећава.⁴⁵

⁴¹ Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 57.

⁴² Исто, 59.

⁴³ Ненад Лемајић, „Донационе повеље породице Бакић“, у: *Исцртаживања*, 16, (Нови Сад, 2005), 163.

⁴⁴ Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, (Загреб, 1914), 119–123.

⁴⁵ Исто, 130.

Потреба да чвршће веже Бакића и српски народ за себе, тера Фердинанда I да Павлу да титулу деспота. Било је ту жеље да се он награди за верну службу али и политике, којом би се придобили Срби са обе стране границе, нарочито у Славонији, Срему и Смедеревском санџаку. Павле Бакић се наметао као одличан избор. Био је богат, храбар, са добрим везама, доказано веран, и чином деспота би се трајно везао за Хабзбурге. Дана 20. септембра 1537. године, краљ издаје повељу којом се Павлу даје титула српског деспота (деспота Рашке) и позива српски народ да се окупи око новог вође.⁴⁶ Мора се приметити да је овај чин дошао касно, није било времена да се српски народ упозна са овим а и сам Павле је вероватно неколика дана пред рат сазнао за почаст. Да је титула била додељена неки месец раније, ефекат би био већи а поход успешнији.⁴⁷

Војска се прикупила код Копривнице, а командант је био Јован Кацијанер. Било је 6.000 пешака и 8.000 коњаника. Они су се кретали Дравом према Осијеку. Снабдевање храном је било слабо организовано. Опсада Осијека би слабо снабдевену војску додатно исцрпила и Коцијанер одлучује да се повуче. Осетивши слабости нападача, елитна турска коњица, одморна и снабдевена, их гони а као заштитница је постављен Павле Бакић. Он покушава да војску у расулу тргне и ојача за сукоб. Код места Горјана, 9. октобра 1537. године Павле Бакић гине.⁴⁸ Уз њега гине и велики број његових сабораца, у настојању да тело не препусте Османлијама. Преко ноћи, вође Аустријанаца беже а у зору настаје општа бежанија са бојног поља јер војску нема ко да води. И сам вођа, Кацијанер, бежи. Главе Бакића и виђенијих сабораца су послане у Цариград султану.⁴⁹ Ово је имало ефекта јер је Бакић дуго времена био велики противник Османског царства, чувен по својој храбрости и војничком умећу. Смрт Павла Бакића значила је катастрофу за српски народ под Хабзбурзима. Више није било личности која би могла угледом и карактером да замени Бакића.

Павле Бакић је био последњи српски деспот. С њим је нестала и српска деспотска титула и свака нада за обнову српске државе у то време. Османска граница померена је далеко према северу. „Са својим деспотом Срби су могли бар изгледати као нека врста савезничких бораца; одсад, они су обични поданици и на турском, и на аустријском и на угарском подручју“.⁵⁰

Његова породица се борила колико је могла да задржи поседе добијене од краља. Одмах после Павлове смрти се умешала Црква и тражила своје поседе назад. У томе је и успела. Павлов брат од стрица, Петар, је заједно са Павловом супругом Теодором и кћеркама Маргаритом и Ангелином био

⁴⁶ Ненад Лемајић, „Донационе повеље породице Бакић“, у: *Исцртаживања*, 16, (Нови Сад, 2005), 165–166.

⁴⁷ Исто, 132.

⁴⁸ Ненад Лемајић, „На границама два царства“, у: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1, (Нови Сад, 2016), 66.

⁴⁹ Joseph von Hammer, *Historija turskog (osmanskog) carstva*, I, (Zagreb, 1979), 408.

⁵⁰ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, (Ниш, 2006), 403.

потврђен као власник и држалац поседа, 1547. године.⁵¹ Временом се породица претопила и хунгаризовала.⁵²

Литература

- Веселиновић, Андрија. *Држава српских деспота*. Београд, 2006.
- Ивић, Алекса. *Историја Срба у Угарској: од пада Смедерева до сеобе код Чарнојевићем (1459–1690)*. Загреб, 1914.
- Ивић, Алекса. Родословне таблице српских династија и властеле. Нови Сад, 1928.
- Лемајић, Ненад. „Донационе повеље породице Бакић“. У: *Историјски живот*, 16. Нови Сад, 2005.
- Лемајић, Ненад. „На границама два царства“. У: *Срби у Хабзбуршкој монархији 1526–1918*, књ. 1. Нови Сад, 2016.
- Лемајић, Ненад. „Српско становништво Баната и Поморишја у XV и XVI веку (и њихови прваци и старешине)“. У: *Средњовековна насеља на тлу Војводине: историјски догађаји и процеси*. Сремска Митровица, 2013.
- Lemajić, Nenad. „Rani kontakti Srba i Habzburgovaca: (do Mohačke bitke)“. У: *Историјски живот*, 25. Нови Сад, 2014.
- Миљковић-Бојанић, Ема. *Смедеревски санџак: 1476–1560: земља, насеља, становништво*. Београд, 2004.
- Самарџић, Радован. „Срби у ратовима Турске до 1683.“. У: *Историја српског народа*, књ. 3/1. Београд, 1993.
- Ћирковић, Сима. „Последњи деспоти“. У: *Историја српског народа*, књ. 2, Београд, 1982.
- Ћирковић, Сима. „Срби у одбрани угарских граница“. У: *Историја српског народа*, књ. 2. Београд, 1982.
- Ћирковић, Сима. „Српски живаљ на новим огњиштима“. У: *Историја српског народа*, књ. 2. Београд, 1982.
- Ђоровић, Владимир. *Историја Срба*. Ниш, 2006.
- Hammer, Joseph von. *Historija turskog (osmanskog) carstva*, I. Zagreb, 1979.

Miloš M. Marsenić

Saša D. Stanojević

PAVLE BAKIĆ – THE LAST SERBIAN DESPOT

Summary

The title of despot was brought to medieval Serbia from Byzantium. After the battle of Kosovo, it denoted the master of Serbia. With the fall of Byzantium, the title was

⁵¹ Ненад Лемајић, „Донационе повеље породице Бакић“, у: *Историјски живот*, 16, (Нови Сад, 2005), 164–165; О Бакићима н. д. Просопографски подаци 166–169.

⁵² Алекса Ивић, *Родословне таблице српских династија и властеле*, (Нови Сад, 1928), таблица број 12.

awarded by the Hungarian kings. In the 16th century, under Sultan Suleiman, the Ottoman Empire continued its expansions into the Balkans. Dissatisfied with the new authorities, the more prominent Serbs moved to the territory of Hungary, to continue the fight for freedom there. Among them is Pavle Bakić. He acquired great standings and estates in Hungary for his military role. Pavle Bakić gets involved in the civil war that starts in Hungary. This war weakens the power of the Hungarians to oppose the Turks. Pavle Bakić will wage war against the Ottomans and Zapolja on behalf of Ferdinand I. He was known as a brave soldier. Before going to war with the Turks in 1537, Pavle Bakić received the title of despot. In this war, Bakić was killed and the title of despot was extinguished. Serbs are fighting for freedom but in someone else's name.

Key words: despot, Serbs, Pavle Bakić, Hungary, Ottoman Empire, Ferdinand I, John of Zapolja, Suleiman, civil war, Mohacs, the siege of Vienna.

Меморијални комплекс – Други пешадијски пук Књаз Михаило „Гвоздени пук“ у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918.

Маја Димић, кустос

Народни музеј Топлице,
Прокупље

УДК 725.945:94(497.11)“
1914-1918“

Сажетак: Поводом обележавања јубилеја стогодишњице од завршетка Првог светског рата и ослобођења Прокупља, 12. октобра 2018. отворен је спомен-парк јунацима Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“, који је остао упамћен по свом почасном називу „Гвоздени пук“. Постојећи меморијални комплекс је 2021. својим садржајем употпунило отварање сталне поставке у спомен-соби „Гвоздени пук у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918“. Ово едукативно место нас упознаје са историјом једног од најславнијих пукова српске војске у Балканским ратовима 1912–1913. и у Првом светском рату 1914–1918. године.

Кључне речи: Гвоздени пук, 1912–1918, спомен-парк, спомен-соба, Прокупље.

Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ формиран је 1881. године у Београду. Указом од 13. октобра 1886. године пук је преформиран у 2. пешадијски батаљон „Књаз Михаило“ до доношења наредног указа 19. децембра 1897. када је поново формиран Други пешадијски пук, са седиштем у Нишу. Пук је први пут учествовао у рату за време српско-бугарског рата 1885–1886.¹ За заслуге у овом рату, ратна застава Пука окићена је највећим орденом за храброст – Таковским крстом са мачевима.² Краљевина Србија мобилисала је за време ослободилачких ратова од 1912–1918. године око сто пукова, али је једино овај Пук успео да понесе почасни назив – „Гвоздени пук“.³

¹ Мирко Добричанин, *Тојлички Гвоздени пук „Књаз Михаило“*, (Београд: ИНТЕРПРЕС, Друштво историчара Србије, СОЦИЈАЛНА МИСАО, 2012), 7.

² Јован Наумовић, *Са Гвозденим Другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“ у 1912*, репринт издања из 1923. (Прокупље: Народни музеј Топлице, 2018), 17.

³ Радоје Костић, „Други пешадијски пук ‘Књаза Михаила’ на Брегалиници 1913. године“, у: *Нишки зборник*, уредник Славиша Поповић (Ниш: Народни музеј Ниш, 2012), 45.

Спомен-парк

Стогодишњица јубилеја ослободилачких ратова Краљевине Србије 1912–1918. допринела је порасту интересовања јавног мњења за ову значајну историјску тему, која превазилази локалне историјске оквице.⁴ Имајући у виду наведено, општина Прокупље је 24. децембра 2015. донела решење о именовању радног тима за спровођење поступка за изградњу спомен-обележја Другом пешадијском пуку „Књаз Михаило“ у Прокупљу.⁵ Већ следећег месеца, 12. јануара 2016. добијена је од стране Завода за заштиту споменика културе Ниш сагласност за подизање споменика на парцели бр. 4475 к. о. Прокупље град, у парку код железничке станице.⁶

Скупштина општине Прокупље је на својој седници одржаној 29. јануара 2016. донела Решење о образовању Организационог одбора за изградњу спомен-обележја Другом пешадијском пуку „Књаз Михаило“ у Прокупљу. Прва конститутивна седница одбора одржана је 5. фебруара 2016. Последња, девета седница по реду, одржана је 2. октобра 2017.⁷

На другој седници Стручног жирија, одржаној 10. августа 2016, прихваћен је рад академског вајара Чедомира Ристића из Прокупља.⁸ Историјска дешавања у току ослободилачких ратова 1912–1918, инспирисала су аутора да кроз своје дело истраже надчовечанску борбу, страдање и победу српске војске у овим ратовима. Инспирисан чињеницом да је „Гвоздени пук“ најодликованија јединица у српској војсци, аутор је саградио форму споменика у чијој је основи крст – Карађорђева звезда.⁹

Подигнути плато је кружног облика, смештен у центру архитектуралне, хоризонталне композиције која представља орден Карађорђевог ордена. Кружни плато је подељен на осам делова који се степенасто пењу до плинте споменичке скулптуралне форме. Степенице од мермера досежу до вертикалних форми на којима су имплицирани рељефи истакнутих ратника.¹⁰ Између, на полукружним косама равни од мермера, на постаменту, исписане су најважније битке у којима је учествовао Други пешадијски пук „Књаз

⁴ До 2018. године у Прокупљу је постојало само спомен-обележје Топличанима палим у ослободилачким ратовима 1912–1918. године, као и жртвама Топличког устанка, откривено 9. септембра 1934. године (Саша Станојевић, „У славу Гвозденог пука – свечаности поводом откривања споменика Топличанима палим у ослободилачким ратовима и жртвама Топличког устанка у Прокупљу 1934. године“, у: *Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ – Гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912–1918*, уредник Драган Лекић (Прокупље: Историјски архив „Топлице“, 2014), 156.

⁵ Дарко Жарић и Милан Стојановић, *Обележавање 100 година од Топличког устанка и 100 година од ослобођења Прокупља у Првом светском рату*, (Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив „Топлица“, 2019), 58.

⁶ Са овог места, некада звано „Тркалиште“, Пук је 7. октобра 1912. године кренуо у Први балкански рат.

⁷ Д. Жарић и М. Стојановић, н. д., 58.

⁸ Исто, 59.

⁹ Из пука је 229 носиоца Карађорђевог ордена са мачевима (највишег војничког одликовања).

¹⁰ На споменику се налазе бисте две хероине из „Гвозденог пука“, Милунке Савић и Флоре Сендс, пуковника Миливоја Стојановића Брке и генерала Шарла Транијеа.

Михаило“.¹¹ На површини која улази у форму су стилизоване форме цвета – феникса, Рамонде Србика, која симболизује издржљивост и опоравак српске војске. Профилисана вертикална форма која је постављена на тако рељефно уздигнутом платоу у маси оставља утисак топовског пројектила. У унутрашњим сферним површинама је перфорирани облик крста, који симболично шаље поруке мира на све четири стране света. Споменик се на врху завршава крстом.¹² Аутор је споменик стилизовао са архитектонским решењем спомен-парка, пројектанта „Пројект биро Архигарда“ Милана Радовановића, дипломираног инжењера архитектуре из Прокупља.¹³

Примарни циљ формирања спомен-парка био је одавање поште свим припадницима легендарног Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“. Превасходно се истиче оно по чему је пук посебан, а то су носиоци Карађорђевог звезде са мачевима, чија су имена исписана на монолитним бетонским коцкама, које су постављене тако да формирају изглед парка у облику Карађорђевог звезде.¹⁴

Поводом обележавања сто година од завршетка Првог светског рата и ослобођења Прокупља, председница Владе Републике Србије Ана Брнабић и градоначелник Прокупља Александар Симоновић отворили су 12. октобра 2018. спомен-парк јунацима Гвозденог пука. Споменик је откривен у присуству министара са њиховим сарадницима, владике нишког Арсенија, Војске Србије, градоначелника Епона из Француске, Ги Милера, председника удружења француско-српског пријатељства, Ивице Јовића, праунука генерала Шарла Транијеа, Пјера Транијеа, заменика градоначелника Кочевја из Словеније, Романа Хорвата, потомака Милунке Савић, представника општина и округа, као и многобројних грађана. Истог дана, у Прокупљу је одржана по први пут у историји града, седница Владе Републике Србије у Свечаној сали Општине Прокупље.¹⁵

Спомен-парк представља пример практичне реализације дигитализације културно- историјског наслеђа са циљем едукације савременог друштва и остваривања стратешких циљева у овој области према Смерницама Владе Републике Србије. Током 2018. године у сарадњи Математичког института

¹¹ Први балкански рат 1912. – Кумановска битка, Битка за Прилеп, Битка за Битољ. Други балкански рат 1913. – Брегалничка битка, Битка на Грлеанским висовима. Први светски рат 1914–1918. – Церска битка, Битка на Дрини, Колубарска битка, одбрана Македоније, повлачење преко Албаније, Солунски фронт – Битка код Горничева, борбе на Црној реци, борбе на Чукама, борбе на коти 1212. Рововски рат 1917. и 1918. године. Пробој Солунског фронта 1918. Градови у Србији у чијем ослобођењу је учествовао Пук 1918. године – Ниш, Алексинац, Ражањ, Параћин, Свилајнац, Зрењанин и Кикинда.

¹² Захваљујемо се академском вајару Чедомиру Ристићу на уступљеној документацији о техничком опису споменика која нам је користила за ближе упознавање са технолошким приступом у његовој изради.

¹³ Новембра 2017. прихваћено је идејно решење спомен-парка од стране пројектанта Милана Радовановића, дипл. инж. арх. из Прокупља.

¹⁴ Захваљујемо се дипл. инж. арх. Милану Радовановићу на уступљеној документацији о техничком опису спомен-парка која нам је користила за ближе упознавање са технолошким приступом у његовој изради.

¹⁵ Д. Жарић и М. Стојановић, н. д., 59–60.

САНУ, Народног музеја Топлице и АРхиМедиа групе са Електронског факултета Универзитета у Нишу реализован је пројекат „Мобилни вишејезички мултимедијални водич за Гвоздени пук“. Тема овог пројекта јесте Други пешадијски пук Моравске дивизије. Дигитализацијом материјала о Гвозденом пуку, а нарочито меморијалног спомен-парка, сазнања о њему постала су глобално доступна. Апликација „Гвоздени пук“ обилује мултимедијалним садржајима о његовој историји, заснованим на релевантној документарној грађи. Уз историјат саме јединице представљене су бројне интерактивне мапе, карте, фотографије, документа, биографије о ратним командантима Пука и његовим истакнутим припадницима, спискови бораца, гробља на којима почивају настрадали. Посебно занимљив део апликације јесте иновативна опција „проширена стварност“ (енгл. *augmented reality*, AR). Уз помоћ ове технологије дигиталне информације су постављене преко стварног окружења, а овде она конкретно омогућава да се скенирањем угравираног имена на бетонској коцки добију комплетни интерактивни подаци о борцу чије се име налази на њој. Овако уређен дигитални материјал користан је као широко доступно и допунско образовање свих оних чији је ближи предмет интересовања и проучавања војна историја, Балкански ратови 1912/13. године или Први светски рат.¹⁶

Спомен-соба

Постојећи меморијални комплекс је 2021. године својим садржајем употпунило отварање сталне поставке у спомен-соби „Гвоздени пук у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918“. У присуству многобројних званичника и грађана, 13. маја 2021, министарка културе Маја Гојковић, свечано је отворила спомен-собу.¹⁷ Аутор поставке Дарко Жарић, музејски саветник, прегледно је у виду прилога, фотографија и документоване грађе, приказао све упечатљиве детаље о „Гвозденом пуку“ за време ослободилачких ратова од 1912–1918.

На улазу у спомен-собу посетиоце дочекује заставник Аранђел Јанковић,¹⁸ са најодликованијом заставом у Војсци Краљевине Србије.¹⁹ У наставку, на паноима, приказан је ратни пут најодликованије јединице у срп-

¹⁶ С. Станоевич, „Диджитализација културно-историческог наслеђа и её роль в глобальном образовательном процессе в современном обществе“, Сборник трудов Международной научной конференции – Современное образование для цифровой экономики: новые вызовы и перспективы развития, Ростов-на-Дону, 2019, 361–362.

¹⁷ Дарко Жарић, *Рајини џуџи Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ Гвоздени џук*, (Прокупље: Центар за пословне вештине, 2021), 219.

¹⁸ Један од највећих јунака „Гвозденог пука“, двоструки носилац Карађорђевог ордена са мачевима (Радоје Костић, *Тојлички вишезови*, (Прокупље: Народни музеј Топлице, Удружење бораца ратова од 1990, 2013), 88–92.

¹⁹ Ратна застава Другог пешадијског пука Моравске дивизије првог позива „Књаз Михаило“, једна је од најодликованијих застава у српској војсци. Њој су припала следећа одликовања: Златна медаља за храброст, Карађорђевог ордена са мачевима IV реда, Орден Белог орла са мачевима III реда, Карађорђевог ордена са мачевима III реда – два пута, француски Орден Легије части – два пута и француски Орден Ратни крст са палмом. (М. Добричанин, н. д., 511–512).

ској војсци, чију причу употпуњују музејски предмети у виду наоружања из ратова, фотографија, докумената и одликовања.²⁰ Пук је у вечну славу, 7. октобра 1912. повео први ратни командант пука, Владимир Ристић.²¹ Још за време Првог балканског рата 1912,²² Пук се прославио борећи се у првим борбеним редовима у најважнијим биткама – Кумановској бици, бици за Прилеп и бици за Битољ.²³

За време борби у Другом балканском рату, Други пешадијски пук „Књаз Михаило“, истакао се пожртвованошћу и храброшћу у односу на остале пукове. После Брегалничке битке и борби на Грлеанским висовима, спонтано је добио назив „гвоздени“. Један француски новинар, који је извештавао на бугарској страни, записао је да су бугарски војници, сазнавши да их нападају ратници – борци Другог пука, говорили „Бежите, иде втори железни полк!“²⁴

Ново име Пук ће и те како оправдати за време Првог светског рата.²⁵ Већ у Церској бици „Гвоздени пук“ се налазио на крајњем десном крилу Моравске дивизије, источно од села Текериша. Командант пука, пуковник Миливоје Сојановић-Брка, наредио је да два батаљона изврше јуриш којим су заузели Текериш.²⁶ После пораза на Церу и повлачења, непријатељ је покушао да продре преко Дрине. Гвоздени пук је држао положаје на обали реке Дрине у рејону села Бадовинаца. На напад 79. пука „Бана Јелачића“ пуковник Стојановић је применио тактику „потковице“. Четврти батаљон

²⁰ Погледати више у каталогу – Д. Жарић, *Други пешадијски пук Књаз Михаило „Гвоздени пук“ у ослободилачким рајонима Србије 1912–1918*, Прокупље: Народни музеј Топлице, 2020.

²¹ Војни архив, Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије, досије команданта пука потпуковника Владимира Ристића, К 1534, досије број 12.

²² Војни архив, група фондова: Војска Кнежевине/Краљевине Србије, П 2, К 116, Ф 2, Операцијски дневник Другог пешадијског пука првог позива „Књаз Михаило“ (20. септембар 1912–21. април 1913). Све време, од мобилизације до краја рата, *Операцијски дневник Другог пешадијског пука, првог позива „Књаз Михаило“* водио је његов командант Владимир Ристић. После рата, *Дневник* је преписао до 16. октобра 1926. потпоручник Бор. Л. Белојевић, а онда га предао Архиви.

²³ Најупечатљивији опис ангажовања „Гвозденог пука“ у Првом балканском рату 1912. године даје тадашњи мајор Јован Наумовић, командант 2. батаљона у својој књижи – Са Гвозденим Другим пешадијским пуком „Књаз Михаила“ у 1912, 1923.

²⁴ М. Добричанин, н. д., 113–115.

²⁵ У оквиру групе фондова Војске Кнежевине/Краљевине Србије, Пописника 3 похрањена је архивска документација Главног Генералштаба Краљевине Србије који је почетком Првог светског рата преформиран у Врховну команду: реферат генерала Пешића о одбрани српске војске у јесен 1915. године, протокол Конференције представника савезничких војски одржане у Шантлију, извештаји др Арчибалда Рајса о непријатељским зверствима у Србији, бројни прегледи српске војске у току рата, подаци о аустро-угарској, бугарској и немачкој војсци пре и у току рата, подаци о дејству савезничке војске на разним бојиштима, изјаве официра који су учествовали у Балканским и у Првом светском рату о покретима њихових јединица. Како би се надоместиле постојеће празнине у сачуваној архивској грађи војне провенијенције и реконструисали недовољно познати догађаји Историјско одељење је организовало прикупљање мемоарске грађе.

²⁶ М. Добричанин, н. д., 136–137.

под командом мајора Војислава Гојковића успео је да разбије 4. батаљон 79. пука. Уочи Колубарске битке, Гвоздени пук је био заштитница Моравске дивизије. У овој бици је у јуришу погинуо командант пука, пуковник Миливоје Стојановић. Њему у част је композитор Станислав Бинички посветио чувену композицију „Марш на Дрину“.²⁷

Уочи повлачења српске војске 1915. године²⁸ Други пешадијски пук је издвојен из састава Моравске дивизије и послат у Македонију, са задатком да појача новоформирану Брегалничку дивизију и да штити одступници српској војсци. Спаливши све мостове које је штитио као последња јединица српске војске, Други пешадијски пук започео је повлачење преко Албаније.²⁹

После двомесечног опоравка на Крфу и након краће обуке, Пук је у јулу 1917. наставио борбу на фронту. Други пешадијски пук се посебно истакао за време Горничевске битке. У овим борбама прославили су се и једине две хероине носиоци Карађорђевог звезда са мачевима: Милунка Савић и Флора Сендс.³⁰ Учешће Другог пешадијског пука било је значајно за време освајања коте 1212, приликом ослобођења Битоља. После пробоја Солунског фронта, октобра 1918, пук је учествовао у борбама за ослобођење Ниша, Алексинца, Ражња, Параћина, Свилајнца, Бечкерека и Кикинде. Средином децембра 1918. године повучен је из Војводине у Београд где је до 5. маја 1920. био гардијска јединица која је обезбеђивала Двор, Народну скупштину и Министарства.³¹

На захтев Штаба Врховне команде српске војске, командант Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“, потпуковник Михаило Ковачевић³² доставио је 23. маја 1918. године списак десет најхрабријих официра и списак најхрабријих подофицира на Солунском фронту.³³

²⁷ Д. Жарић, н. д., 43–48.

²⁸ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рају 1914–1918*, (Београд: Српска књижевна задруга, 2014); Dalibor Denda, *Serbian Army in 1915, The Great War in 1915*/edited by Dalibor Denda, Mario Christian Ortner. - (Beograd: Institut za strategijska istraživanja; Beč: Heeresgeschichtliches Museum, 2017), 107–118; Маријана Мраовић, „Велики рат у архивској грађи Војног архива“, „Записи“ – Годишњак Историјског архива Пожаревац, уредник Јасмина Николић (Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2014. године), 50–56.

²⁹ Петко Марјановић, *Тојлица кроз векове*, (Прокупље: Скупштина општине Прокупље, Народни музеј Топлице, 2008), 158.

³⁰ Божица Младеновић, „Гвоздени пук и хероине у ратовима Србије 1912–1918“, у: *Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ – Гвоздени пук у ослободилачким рајовима 1912–1918*, уредник Драган Лекић (Прокупље: Историјски архив „Топлице“, 2014), 76–77.

³¹ Д. Жарић, н. д., 8.

³² Потпуковник Михаило Ковачевић командовао је пуком у пробоју Солунског фронта и операцијама за коначно ослобођење Србије. Са својим пуком стигао је до Кикинде и Темишвара. Када су завршене ратне операције он је предао дужност 23. децембра 1918. године и отишао на нову дужност.

³³ Погледати више у књизи – Д. Жарић, н. д., 98, 104–105.

Извори и литература

Необјављени историјски извори:

Војни архив

Група фондова: Војска Кнежевине/Краљевине Србије.

Збирка досијеа персоналних података официра, подофицира и војних чиновника Војске Краљевине Југославије.

Литература:

Denda Dalibor, Serbian Army in 1915, *The Great War in 1915*/edited by Dalibor Denda, Mario Christian Ortner. - Beograd: Institut za strategijska istraživanja; Beč: Heeresgeschichtliches Museum, 2017.

Добричанин Мирко, Топлички Гвоздени пук „Књаз Михаило“, Београд: ИНТЕРПРЕС, Друштво историчара Србије, СОЦИЈАЛНА МИСАО, 2012.

Жарић Дарко, Други пешадијски пук Књаз Михаило „Гвоздени пук“ у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918, Прокупље: Народни музеј Топлице, 2020.

Жарић Дарко и Милан Стојановић, Обележавање 100 година од Топличког устанка и 100 година од ослобођења Прокупља у Првом светском рату, Прокупље: Народни музеј Топлице и Историјски архив „Топлица“, 2019.

Жарић Дарко, Ратни пут Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ Гвоздени пук, Прокупље: Центар за пословне вештине, 2021.

Костић Радоје, „Други пешадијски пук ‘Књаза Михаила’ на Брегалници 1913. године“, У: Нишки зборник, Уредник Славиша Поповић, 45. Ниш: Народни музеј Ниш, 2012.

Костић Радоје, Топлички витезови, Прокупље: Народни музеј Топлице, Удружење бораца ратова од 1990. године, 2013.

Марјановић Петко, Топлица кроз векове, Прокупље: Скупштина општине Прокупље, Народни музеј Топлице, 2008.

Младеновић Божица, „Гвоздени пук и хероине у ратовима Србије 1912–1918“, У: Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ – Гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912–1918, Уредник Драган Лекић, 76–77, Прокупље: Историјски архив „Топлице“, 2014.

Мраовић Маријана, „Велики рат у архивској грађи Војног архива“, У: „Записи“ – Годишњак Историјског архива Пожаревац, Уредник Јасмина Николић, 50–56, Пожаревац: Историјски архив Пожаревац, 2014.

Наумовић Јован, Са Гвозденим Другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“ у 1912, репринт издања из 1923. Прокупље: Народни музеј Топлице, 2018.

Радојевић Мира, Димић Љубодраг, Србија у великом рату 1914–1918, Београд: Српска књижевна задруга, 2014.

Станоевич Саша, „Диджитализација културно-историческог наслеђа и её роль в глобалном образовательном процессе в современном обществе“, Сборник трудов Международной научной конференции – Современное образование для цифровой экономики: новые вызовы и перспективы развития, 361–362, Ростов-на-Дону, 2019.

Станојевић Саша, „У славу Гвозденог пука – свечаности поводом откривања споменика Топличанима палим у ослободилачким ратовима и жртвама Топличког устанка у Прокупљу 1934. године“, У: Други пешадијски пук „Књаз Михаило“

– Гвоздени пук у ослободилачким ратовима 1912–1918, Уредник Драган Лекић, 156. Прокупље: Историјски архив „Топлице“, 2014.

Maja Dimić

**MEMORIAL COMPLEX – THE SECOND INFANTRY
REGIMENT KNJAZ MIHAILO „THE IRON REGIMENT“ IN
THE LIBERATION WARS OF SERBIA 1912-1918.**

Abstract

On the occasion of commemorating the centenary of the end of the First World War and the liberation of Prokuplje, on 12 October 2018, a memorial park was opened to the heroes of The Second Infantry Regiment „Knjaz Mihailo“, which was remembered by its honorary name „Iron Regiment“. In 2021, the existing memorial complex was completed with the opening of a permanent exhibition in the memorial room „The Iron Regiment in the Liberation Wars of Serbia 1912–1918“. This educational place introduces us to the history of one of the most famous regiments of the Serbian army in the Balkan Wars of 1912–1913 and in the First World War of 1914–1918.

Key words: The Iron Regiment, 1912–1918, memorial park, memorial room, Prokuplje.

Светосавље и митрополит Амфилохије*

**Мер Свјетлана
Самарџија**

Самостални стручни
сарадник за
меморијализацију и
културу памћења, Град
Источно Сарајево

УДК 271.2(497.16)
УДК 271.2:929Радовић А.

Сажељак: Светосавско начело, премда древно, данас је актуелније него икада. У страшним непогодама које су нас кроз историју угрожавале, светосавско начело се показало као чврст ослонац и ујединитељ. Колико је Свети Сава уткан у стару зетску земљу говори чињеница да је на иконостасима црквава старе Црне Горе (четири нахије) његов лик увијек сликан. Црна Гора је баштинила традицију првог српског архиепископа, српске средњовјековне земље Немањића, а на светосавском култу је изграђивала своју државност. Његов прегалачки рад понајбоље се види у „земљи његовог отацтва“¹ гдје је до Другог свјетског рата празновање Светог Саве било дубоко укоријењено у српском народу Црне Горе, нарочито на просторима древне зетске епископске катедре, данашње Митрополије црногорско-приморске. Стварањем социјалистичке Југославије након Другог свјетског рата, религија, самим тим и Свети Сава је потиснут из своје Зете, цркве су запустјеле а вјера замрла. Почетком деведесете године 20. вијека на трон древне зетске и светосавске катедре рукоположен је митрополит Амфилохије, чија је улога у обнови светосавља и Црне Горе немјерљива.¹

Кључне ријечи: митрополит Амфилохије, светосавље, Зетска епископија, Митрополија црногорско-приморска, Свети Сава.

„У нашој историји нема комплетније личности сличније Светом Сави него што је то био митрополит Амфилохије. Шта год помислите да је радио Свети Сава, то је радио Амфилохије“.²

* Рад је настао као дио студије о лику и дјелу Светог Саве у оквиру Светосавског одјељења, Међународног центра за црквене студије у Нишу.

¹ Дјелатност и рад на обнови светосавља блаженопочившег митрополита Амфилохија превазилази број страница једног научног рада, због тога смо се базирали на његов однос према светосављу и сакралним објектима и значају обнове сакралних објеката средњовјековне епохе али и оних новоизграђених. Користим прилику да му се дубоко захвалим на времену које ми је посветио, као и на несебичној помоћи коју ми је пружио.

² Дио бесједе владике Григорија, манифестација „Дани Митрополита Амфилохија“, 30. 10. 2021. године.

Крупне историјске промјене крајем двадесетог вијека утицале су на ток историографије и на научну синтезу историјских процеса који су у мањем или већем обиму обухватили и цркву. С обзиром на вријеме у коме живимо, свједоци смо неких нових историјских епоха. Религија је имала веома важну улогу у историји српског народа. У току настанка модерне српске државе током деветнаестог и двадесетог вијека уочавају се различити фактори који утичу на стварање српског националног идентитета, али вјерски фактор предњачи у њима.

Позната је чињеница да је источно-хришћанска цивилизација на Балкану утемељена на хеленским коријенима и византијској традицији, одакле је својевремено и дошло до ширења православне вјере. Нажалост, посљедњих деценија су у односу на православну традицију оживјеле старе предрасуде. Заборавља се да је хиљадугодишња Византија и византијска традиција била једно од најутицајнијих раздобља у историји човјечанства. Темелј средњовјековне традиције народа Балкана су византијски, а посебна веза која се јавља између Србије и Зете од успоставе Српске цркве 1219. године кроз немањихку традицију ће на средњовјековни период Зете оставити живи печат светосавља. Изградњом сакралних објеката, утемељењем православља али и очувањем немањихке црквене традиције зетске династије Балшићи и Црнојевићи су се јасно определијели за незаборав свете српске династије, као и чињенице да је управо у Рибници рођен родоначелник Немањиха, Немања. Османским освајањем, 1496. године, Зета пада у ропство, а тестамент Ђурђа Црнојевића којим свјетовну власт оставља зетским митрополитима бива заборављен.

Неспорно је да је Зетска епископија утемељена у доба Саве I на Превлаци. Само име Превлака јавља се у изворима у различитим облицима, и то као Превлацха, Преблациха, Приенлацха, Привилаљуа, Превилацха. До XV вијека за Превлаку се кориистио и назив Томба, тј. изводи и варијације из овога назива: Томбе и Тумба. Овај назив потиче из извода двије ријечи: Тумбос (грчки) и Тумулус (латински), у оба превода хумка или хумски брежуљак.³

Колико је Зета уско повезана са Светим Савом говоре нам и бројне топографске одреднице као што су „Савина вода“, „Савин кук“, „Савин поток“, манастир „Савина“... Павел Аполонович Ровински је добро запазио да је култ Светога Саве распрострањен у Зети и то не само кроз топонимске одреднице већ и кроз народна предања, па тако имамо причу о „Савином луку“, кога је он као дјечак у војној бази бацао на стијене према потоку Риманичу гдје лук и данас ниче из стрме стијене.⁴ Светог Саву српске земље поштују

³ О овоме погледати: Руварац, Иларион, Ђураш Илић и Ђурашевић, *Гласник Српског ученог друштва*, књ. XLVII, Београд, 1879, 206–207; Црногорчевић, Младен, *Михољски збор у Боки Которској, Сћаринар*, књ. X, Београд, 1893, 21–22; Дучић, Нићифор, *Књижевни радови*, књ. 2, Епископије зетска и дабарска, 79–80; Стојановић, Љубомир, *Сћари српски зайиси и најйиси*, књ. I, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1902, 43; Томовић, Гордана, *Морфологија ћирилских зайиса на Балкану*, Историјски институт, Београд, 1974, 73.

⁴ Аполонович Ровински, Павел, *Ејинографија Црне Горе*, том II, ЦИД, Подгорица 1998.

и прослављају већ од XIII вијека, а Савиндан је записан у Минеју Божицара Вуковића штампаном у Млецима 1536–1538.⁵ Свети Сава је поставио постулат православља кроз жртву Христову из које ће проистећи и косовски култ и видовданска етика. Најбоља повезаност средњовјековног српског периода изговорена је у једној реченици аве Јустина Поповића: „Косовско јеванђеље ништа друго није до светосавско јеванђеље продужено кроз векове“.⁶ Самим тим, кроз историју, празновање Светог Саве као и његов култ је одржао српски народ, а његове мошти које су до спаљивања 1594. године почивале у манастиру Милешева биле су симбол опстанка Немањића, па су тако везу са српском лозом тражили владари и властела из Босне, али и властела из Зете. Зетски владари Балшићи, касније и Црнојевићи су своју државност темељили на Немањићима и светосављу. Укоријењеност празновања Светог Саве уосталом се уочава у позном црнојевићком времену, с тим у вези у пасхалном календару Ђурђа Црнојевића, штампаном на Цетињу 1494. године у мјесецу јануару се празнује Сава први архиепископ србски.⁷ Ништа другачији није био период Петровић-Његоша.⁸ Свети Сава се прослављао у свим дјеловима Црне Горе.⁹

Лично Сава Немањић је своју повезаност са Зетом истицао и кроз преписке, тако је, тражећи благослов од светих апостола Петра и Павла да крунише свог брата Стефана, а обраћајући се папи, образложио да је њихов отац Немања, рођен у Дукљи, „која се од раније зове велико краљевство“.¹⁰ Бројне су легенде које су уткане и данас у биће становништва Боке и Црне Горе¹¹, црногорски светосавски идентитет није се гасио нити изгубио ни у тешким временима османске окупације, па чак, ни у времену насилног укидања Пећке патријаршије 1766. године. У суштини, настанак нових земаља на тлу некадашњег византијског царства није умањило поштовање пријашњег стања. Јадранско море је представљало артерију комуникације исток-запад.¹² Тло Црне Горе, остало је вјерно православљу које је допирало првобитно из византијског Драча и драчке Митрополије. По узору на Светог Саву који свој народ географски види на западу, али их не разликује од Ви-

⁵ Шијаковић, Богољуб, О Светом Сави и Светосављу, у: *Светосавски зборник*, I, Годишњак за светосавску културу у Црној Гори, Цетиње-Никшић-Подгорица 2011, 7–11.

⁶ Архимандрит др Поповић, Јустин, *Светосавље као философија живота*, Манастир Ћелије, Ваљево 1993, 105.

⁷ Самарџија, Свјеталана, Балшићи и очување немањићке традиције у Зети у: *Осам векова српске православне цркве у Црној Гори*, Центар за црквене студије, Ниш 2021, 65–81; Мијановић, Бошко, *Пасхални циклус Ђурђа Црнојевића*, Матица црногорска, Цетиње 1994.

⁸ О томе: Јововић, Васиљ, Култ Светог Саве у Црној Гори у периоду Петровића Његоша, у: *Црквене студије* 16/2019, Ниш 2019, 255–270.

⁹ Више о томе: Стаматовић, Александар, *Историја митрополије Црногорско-јадранске до 1918. године*, Цетиње 2014, 575–583.

¹⁰ Доментијан, *Житије Светог Саве*, 246. Прев. Мирковић, Лазар.

¹¹ Ћоровић, Владимир, *Свети Сава у народном предању*, ЛО, Горњи Милановац 1995.

¹² Ковачић-Којић, Десанка, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978. Оболенски Димитрије, *Византијски комонвелт*, Београд 1991.

зантинаца, владари Црне Горе су се окретали *другом Цариграду*, Москви.¹³ Оснивањем Зетске епископије, Свети Сава је осигурао самосталност Зете, не само у вријеме Немањића већ и Балшића, Црнојевића, а касније и Петровића. Такав, општецрквени утисак у Црној Гори је насилно прекинут 1946. године, када је одржана посљедња прослава Савиндана, а након успоставања комунистичке Југославије.

Од државе која је настала као симбиоза духовног и националног етноса, као теократија која је почивала на тестаменту Црнојевића који свјетовну власт остављају митрополитима цетињским, гдје су манастири били вјерски и национално-политички центри, а монаси више уважавани него свјетовни свештеници, фактички преко ноћи је доласком нове власти све промијењено.¹⁴ О томе су остављена бројна свједочанства, гдје се Црна Гора истиче као мјесто у коме је дошло до масовног затирања свештенства. Свештенство и монаштво у Црној Гори је страдало махом, како од комуниста, тако и од италијанских окупатора, али и од Албанаца. Многи то приписују чињеници да је већинско свештенство у Црној Гори било на страни Југословенске војске у отаџбини. Такво, масовно затирање свештенства, касније се одразило на обнову свешетничког кадра.¹⁵ Резултат је катастрофално стањем православне Цркве у Црној Гори након рата, о чему је свједочио митрополит Амфилохије након устоличења за митрополита црногорско-приморског, 1990. године.

Комунистичка власт је дозволила оснивање свештеничких конференција, које су махом имале сепаратистички карактер. Намјера је свакако била да се од једне, јединствене и уједињене 1920. године, Српске православне цркве, направи више помјесних цркава у складу са федеративним уређењем нове државе. Таква намјера нашла је утемељење на другом засиједању АВНОЈ-а, гдје је становништво које живи у Македонији и Црној Гори названо Македонцима и Црногорцима, и као такви имали су право на своју цркву.¹⁶ Зато, није страно што је митрополит Амфилохије, алудирајући на авнојевске границе Црне Горе, данашњу Црну Гору називао „*авнојевском филџан државом*“.¹⁷ Тек, повратком некадашњег првобитно митрополита црногорско-приморског, а нешто касније и патријарха српског Гаврила Дожића у земљу ублажено је сепаратистичко дјеловање свештенства у Црној Гори и то након постављања за митрополита Арсенија Брадваревића.¹⁸

¹³ Петровић, Миодраг, Црквенодржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима, у: *Европа и Срби*, Зборник радова са Међународног научног скупа 13–15. децембар 1995. године, Историјски институт САНУ, Београд 1996.

¹⁴ Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве*, 2, Београд 2002, 285.

¹⁵ Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве*, 3, Београд 2002, 140.

¹⁶ Наведено дјело, 165.

¹⁷ У: <https://www.in4s.net/crkva-ne-moze-za-svoje-prihvati-granice-avnojevske-fildzan-drzave/>.

¹⁸ Вријеме до повратка патријарха Гаврила у земљу, нова власт је великим бројем аката донијела одлуке којима се држава у потпуности одваја од цркве; лоше материјално стање свештенства, порушени манастири и третирање обнове манастира само као „споменика културе“, мањак свештеничког кадра, али и гашење Богословије на Цетињу, процесом Аграрне реформе манастирима и црквама су одузете велике површине како обрадиве тако и необрадиве земље. Више о стању цркве у Црној Гори: Стамато-

Међутим, светосавско начело, нова власт није могла да искоријени. По свом повратку, патријарх Гаврило Дожић је истицао аманет Светог Саве и светосавско опредјељење.¹⁹ Занимљиво је истаћи да је и патријарх српски Гаврило Дожић, као и митрополит Амфилохије, рођен у Морачи 1881. године, и да је прежививши заточеништво, вративши се у опустошену земљу са новим начелима, у једном од својих првих обраћања па до упокојења увијек истицао ту светосавску нит српског народа, те да је живио за свој народ и цркву Светог Саве.²⁰ Такав став су имали и митрополити црногорски, а на устоличењу митрополита Амфилохија, потоњи митрополит, Данило Дајковић у својој бесједи истиче светосавље као путоказ новом митрополиту и позива га да пође путем Светог Саве и Петра Цетињског.²¹ Али, није занемарљиво, да се на темељима комунистичке власти која је уједно била и антисрпска, а у току вишестраначког живота Црне Горе, јављају разне духовне девијације. Митрополија црногорско-приморска је имала далекосежне посљедице од комунистичког режима. Свјестан времена у коме живи, митрополит Данило Дајковић је у писму Синоду поводом најаве рушења Његошеве капеле изнио стање Митрополије од преузимања страдалне катедре цетињске, те да ће бити срећан ако сачува мир, који ће неко након њега искористити да би распламсао вјеру. Иако се борио да сачува Његошеву капелу на Језерском врху, митрополит Данило је био немоћан и његова протесна писма нису имала одзива.²² Његова бесједа на устоличењу митрополита Амфилохија, у којој га позива да пође путем Светог Саве, најбоље је била позната митрополиту, који је као духовно чедо аве Јустина Ћелијског, зачетника изучавања светосавља као философије живота и као богословског усмјерења, још од студентских дана своја духовна начела крепио у манастиру Ћелије. Светосавље, као богословско усмјерење се јавља у Краљевни Југославији тридесетих година 20. вијека, а у успостављању светосавља највише су се истакли владика Николај Велимировић и поменути ава Јустин Ћелијски.²³ Одбацивање просветитељства посебно у дјелима Доситеја Обрадовића, истиче се код савремених теолога, Атанасија Јевтића и Амфилохија Радовића.

Светосавље као путоказ на почетку свог митрополитског пута као избрани митрополит црногорско-приморски, Амфилохије, је сам изрекао на приступној бесједи. Дубуко свјестан стања у којем се налази Митрополија црногорско-приморска, а као познавалац историје и прилика у Црној Гори, прво што се истиче код митрополита на дан устоличења, 30. 12. 1990. године, јесте његово познавање како ондашњих прилика, тако и ис-

вић, Александар, *Суђење митрополији Арсенију Брადваревићу*, Институт за српску културу, Никшић 2017, 26–64.

¹⁹ Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве*, 3, 182.

²⁰ *Мемоари патријарха српског Гаврила*, СФАИРОС, Београд 1990, 382.

²¹ Наведено дјело, 227.

²² *Љепојис страдалне Митрополије црногорско-приморске. Времена митрополија Данила Дајковића 1961–1990*. Светигора, Цетиње 2008, 280.

²³ Постоје мишљења да се светосавље развило као реакција на католичка учења о првим српским просветитељима, Ћирилу и Методију. Бојећи се унијаћења, православци су истакли Светог Саву, и створили богословско усмјерење, светосавље.

тицање древне зетске епископије.²⁴ Говоривши о значају Зетске епископије, митрополит истиче њену важност још од времена Светог Саве, називајући га „ујединитељем Истока и Запада“, а зетску епископију „сјединитељем древног хришћанског предања Јерусалима, Цариграда, Свете Горе и древног хришћанског предања латинске цркве у Риму преко Светих Архангела у којој је било сједиште зетске епископије“.²⁵ На основу Студеничког типика, Хиландарског типика и Законоправила, увиђамо како је Сава Немањић обезбиједио српском народу, који се налази између Цариграда и Рима, потпуну независност, како црквену тако и државну. Црквенодржавне идеје Светог Саве на размеђу источног и западног хришћанства заснивају се на његовој православној теологији. Доментијан, његов ученик прича о томе да је Сава своје „отачаство“ приближио Светој Гори и да је све подредио настојањима да свој народ припреми за Царство Небеско.²⁶ Свјестан историјских околности у којима се налази, али и великог удјела Саве Немањића у добијању независне Српске цркве, прије него је примио жезло светих владика из владарског дома Петровић-Његош, а као изабрани владика банатски, Амфилохије Радовић је стално понављао, говорећи: „Свјестан сам да сам од данас саодговоран за цијелу помјесну Светосавску цркву“.²⁷ У теологији митрополита Амфилохија, увиђамо нит коју истиче у свакој својој бесједи, а то је нит Светог Саве, његовог оца Симеона Немање, али и нит косовског завјета. Баш као и његов духовни отац, ава Јустин, и Амфилохије усмјерење српског народа види у Светом Сави, а у косовском опредјељењу потврђени Стари и Нови завјет.²⁸

²⁴ Митрополит Амфилохије Радовић рођен је на Божић, 7. јануара 1938. године у Барама Радовића (Доња Морача). Потомак је по сродству војводе Мине Радовића, једног од првих племенских капетана црногорских, који је присајединио Морачу Црној Гори 1820. године, а своје највеће врлине дугује патријархалној породици. Основну школу је завршио у манастиру Морачи, а Богословију Св. Саве у Раковици у Београду. Дипломирао је на Богословском факултету у Београду 1962. године. Упоредо са Богословским факултетом, студирао је класичну филологију на Филозофском факултету у Београду. Своје духовно узрастање дугује, како је већ назначено, великом теологу 20. вијака, ави Јустину Ћелијском. Иако и више него компетентан и учен човјек (његов докторат о Григорију Палами написан на грчком језику и данас привлачи пажњу теолошке и свјетске јавности), комунистичка власт се противила његовом повратку у Црну Гору, поготово мишљу да би владика банатски, Амфилохије могао доћи на трон цетињских митрополита. Упркос том противљењу, Свети архијерејски сабор га је изабрао за митрополита црногорско-приморског, а у трон цетињских митрополита увео га је патријарх српски Павле, 30. 12. 1990. године. Преузето: <https://mitropolija.com/mitropolit-crnogorsko-primorski/>.

²⁵ Радио Светигора: *Присједуна бесједа митрополијиа Амфилохија на усјоличењу*, Цетиње, 30/17. децембар 1990. године. (<https://www.youtube.com/watch?v=L4N0arikClo>). 1.33–2.53 мин.

²⁶ Петровић, Миодраг, „Црквенодржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима“, у: *Европа и Срби*, Зборник радова са Међународног научног скупа 13–15. децембар 1995. године, Историјски институт САНУ, Београд 1996.

²⁷ Одломак из приступне епископске бесједе пред моштима кнеза Лазара у београдској Саборној Цркви, на хиротонији за епископа банатског, 3/16. јуна 1985. лjeta Господњег, у: Митрополит Амфилохије (Радовић), *Часни крст Христов и Косовски завјет*. Предавања, есеји и бесједе. Светигора, Цетиње-Београд 2011, 10.

²⁸ Наведено дјело, 129.

Враћање народа светосављу и цркви била је његова основна мисија. Митрополит је заиста вјеровао да ће народ Црне Горе, након што се 50 година радило на разградњи српског националног бића и идентитета вратити саборности, као основној потреби народа. „Српски народ је укључен у историјска збивања, тако да се она преламају на његовој судбини. *То враћање српског народа јојављује се на разне начине у посљедње вријеме: јојуцале су идеолошке сјеге, долази до ослобођења од шизофрениости свијести* којој је био подложен овај народ... Српски народ је васпитан у духу сабраности: о томе свједочи и онај Први сабор свесрпски у манастиру Студеници 1196. године. Све велике историјске одлуке донешене су на саборима, тако да је саборност ушла у све духовне поре српског народа“.²⁹ Заиста, свака бесједа митрополита Амфилохија, али и сваки необавезни разговор са пријатељима, водио је Светом Сави. Доласком у своју Црну Гору као митрополит затекао је баш онакво стање какво су описивали његови претходници. Међутим, вјерујући, прије свега, народу из ког је потекао, његови планови су били велики, а његово разумијевање историје и околности у којој се налази још већи. Он вјерује у човјека, без обзира на грађански рат, братоубилачки како га је он називао у Црној Гори током Другог свјетског рата. Нигдје у бившој Југославији нисмо имали толико *лијевих скрећана* као у Црној Гори. Нигдје нисмо имали толико одмазди и толико затирања цијелих породица зарад нове власти. Међутим, иако пријек на ријечима, вјеровао је да су његови Црногорци остали чедни у души. Оно што многи нису знали или су покушали да забораве у том смутном времену јесте историја дугог трајања како је називао познати представник Школе анала, Фернан Бродел. То дуго сјећање се покушало заборавити 50 година, то сјећање митрополит је стално истицао правећи паралелу која на крају кулминира покушајем стварања аутокефалне Црногорске цркве чији је иницијатор био Секула Дрљевић. „Нарочито је наш народ био у некој врсти *наркозе* у ових посљедњих 50 година... Ми смо на граници новог почетка али на провјереним основама светосавског и лазаревског одређења за оно што је вјечно и непролазно... Запад никада није опростио Константину што је основао Нови Рим. Запад је навикао да буде центар свијета, пупак свијета како су га називали, наједанпут, он је постао један периферни град, нарочито послје најезде Хуна у петом вијеку... Запад се трудио све до десетог, једанаестог вијека, до одвајања западне цркве од православне да умањи значај Новог Рима... Гибон, прихватавши такав однос према Византији, допринио је не мало као историчар том негативном схватању Византије и византијске културе... Прво што је превиђено, свјесно или несвјесно, јесте то да је Византија легитимни наследиш хеленске културе и хеленске филозофије. Директан и непосредан наследиш. Њихов носилац и чувар... Судбина и историја словенског народа незамислива је без Источног ромејског царства, балканских словенских народа и Русије... Оног тренутка када изгубимо наслеђе Светога Саве престаћемо да будемо оно што јесмо. Ми губимо све. Срећа је што се сада враћамо Светосављу, а били смо у опасности да га изгуби-

²⁹ Рођеновић, Јелица, *Сви смо ми једно у Христју. Разговори са митрополићом Амфилохијем*. Хришћанска мисао, 41, Београд 2012.

мо. Ми смо њиме обликовани. Ми смо ту рођени преко нашег духовног оца Светог Саве... Свети Сава, када ствара, образује Српску Цркву, он ствара помјесну Цркву и његово поимање народа је управо библијско. Његов циљ је да тај народ који живи на тим просторима, да га као дрво маслиново засади духовном рају. То даје душу српском народу и држави немањићкој, ствара предуслове за идентитет тога народа. Јесте, Свети Сава ствара Српску помјесну Цркву, али он исто тако брине и о стварању бугарске Цркве... Балкан не само да је подарио хеленску културу свјетских размјера, него је на просторима Медитерана, од Јерусалима до Цариграда, до Кијева, до Атона, па зашто да не кажемо и до Београда, сазрело најдубље сазнање о Божијем присуству у историји рода људскога... Балкан је ипак родио Европу зато се Европа непрекидно и мучи Балканом...³⁰ Ове ријечи митрополита Амфилохија потврђују велико поштовање које је он имао према Источном ромејском царству. Уосталом, хиљадугодишња Византија је обликовала средњовјековну Србију. Посматрајући нашу историју, можемо уочити да се она прелама између два пада Византије, првог, 1204. године из кога смо се подигли, утврдивши Српску цркву 1219. године, а нешто касније створивши царство које је у средњем вијеку било незамисливо, јер кад гледамо појам титуле „цара“ увиђамо да је цар као изасланик Бога на земљи могао бити један, зато је био проблем када се Карло Велики крунисао за цара 800. године, јер је на истоку постојао цар. Међутим, падом Источног римског царства 1453. године, српски народ као да је остао у том времену, штавише ишли смо странпутицама тражећи себе изнова. Губили смо најзначајније сегменте наше историје, али најжалоснији период наше сакралне историје почиње када смо почели да заборављамо Саву Немањића и да се окрећемо новој, политичкој идеологији.

Оркестрирана кампања која се и након пада комунистичке власти у бившој Југославији јавила, била је уперена првенствено против Цркве. Црква је остала данас као и у времену пада под турску власт, једини ослонац народа. Оставши на бранику православља као изабрани митрополит, Амфилохије се нашао на снажном удару непријатеља цјелокупног православља и српства. Оно што се у новије вријеме дешава са Савом Немањићем, најбоље је објаснио академик Матија Бећковић: „Свети Сава се није залагао за међе него за духовне видике и отворене границе ума. Иако је живео у 12. веку највише је пострадао у 20., а понајвише у овом полувеку. Иако није знао за међе и међусобице, стране и странке, у њих је накнадно уписиван, увек у оне које су страдале Христа ради“.³¹

Из свега написаног, српском народу је потребно враћање светосављу, традицији и православљу. Говорећи о обнови светосавља у вријеме митрополита Амфилохија, потребно је објаснити да тренутно говоримо о обнови Митрополије црногорско-приморске, у оном територијалном оквиру који има данас. Познато је да се територијални опсег Митрополије мијењао кроз вијекове. Како је у средњем вијеку катедрално мјесто премјештано, а Бал-

³⁰ Наведено дјело.

³¹ Бећковић, Матија, „Црна Гора је очевина Светог Саве“, у: *Светиславски зборник* 1, 99.

шићи на Скадарском језеру оснивају низ манастира („Зетска Света Гора“), једно вријеме опсег Митрополије је обухватао и градове Скадар, Свач, Дањ, Сард, итд. Нешто касније, Стара Црна Гора као дио Доње Зете добија исту управну и црквену улогу, какву је имало Скадарско језеро. У њу је заправо премјештено територијално језгро старе државе. Цетиње је замијенило Жабљак и Враћину.³² Због свог територијалног опсега, митрополити црногорски су носили титулу митрополит зетски, скендеријски, црногорски и приморски.³³ Како је након Великог рата (1915–1918) цетињска митрополија ушла у састав Пећке патријаршије, митрополит Амфилохије је поред горе наведених титула носио и почасну титулу егзарха светог трона пећког.

Његов пут којим је кренуо крајем 1990. године, јесте пут обнове светосавља и враћања Светог Саве својој отаџбини. Сва срж обнове и изградње манастира и храмова широм Црне Горе, не само Митрополије црногорско-приморске јесте зарад враћања старе славе Немањића. Како и владика и сам говори у једној од својих бесједа: „Српски народ и његово свједочанство утемељени су на двоједном свједочењу, свједочењу оца и сина. Јединствен је случај у Европи и историји да је творец државе светац, да је творец цркве светац“.³⁴ Јединствен је случај у модерној историји да један човјек од згаришта распламше вјеру и врати народ искомском православљу. Такав је био владика Амфилохије. Његове бесједе постепено, али са разумијевањем и врсним познавањем менталитета Црногораца су Црну Гору вратили Немањићима, али и Балшићима, Црнојевићима и најпослије Петровићима.

Говорећи о бесједама које је митрополит држао, подсјетила бих на његове ријечи изречене уочи Савиндана, 27. јануара 1997. године у Тивту гдје каже: „Светим Савом смо постали зрео, хришћански, историјски народ, Светим Савом ходимо кроз таму вјекова и Светим Савом откривамо и сазнајемо не само своју прошлост, ближу и даљу, него откривамо праву и истинску будућност нашу“.³⁵ И на дио бесједе изговорене на Савиндан, 27. јануара 2008. године у манастиру Савина: „Иако су спалили мошти Светога Сава који је до тада био у Милешеви, наједанпут, послје Врачара, његов свети прах се расијао широм васељене и из њега ниче онај свети храм“.³⁶

Сву сакралну дјелатност владика је усмјерио на обнову запуштених средњовјековних храмова. Заједно са обновом старих здања обнављана је и немањићка традиција. Позната је чињеница да митрополија црногорска има највећи број храмова посвећених Светом Сави, њих петнаест. Преузевши трон цетињских владика, митрополит Амфилохије је 1992. године служио литургију на платоу остатака Немањиног града у Подгорици. Тада је истакао државну традицију Немањића у приморју, а посебно култ Светог Саве који је кроз читаво вријеме туђинске власти био велики. Исте године митрополит је прославио Савиндан код цркве Светог Саве у Тивту, чији

³² Радусиновић, Павле, *Насеља Старе Црне Горе*, САНУ, Београд 1985, 98.

³³ Стојановић, Љубомир, *Стари српски записи и најписи*, књ. 1, 273.

³⁴ *Светигора*, бр. 198, фебруар 2010, (приредила Наташа Јовановић).

³⁵ Преузето из часописа *Светигора*, бр. 223, Св. Симеон Мироточиви, 2013.

³⁶ <https://svetigora.com/mitropolit-amfilohije-neka-je-blagosloven-praznik-svetog-save/> (преузето 12. 2. 2023; транскрипт: Балабан, Данило).

темељи су започети још у вријеме Краљевине Југославије, а црква завршена 1967. године. Ово је уједно и први пут да је прослављен Свети Сава од 1946. године.

Владика је био свјестан да ће повратак светосавским вриједностима бити тежак, он у једној од бесједа Светог Саву назива „светиоником словенског југа“ и додаје: „Паганство и многобоштво које увијек изнова се овдје некако обнављало и јављало. А ми старији смо свјedoци тога да је то паганство, дукљанско паганство, антихришћанско схватање, да се оно нарочито пројавило код нас у посљедњих 60-ак година у Црној Гори, и да се оно и данас пројављује управо преко тог отпора, ирационалног отпора противу Светог Саве. Од 1946. године када је Светог Саву у нашим школама замијенио Броз“.³⁷

Обнова сакралних објеката покренула је лавину чији је крајњи циљ био велико литијско сабрање током 2020. године, гдје су стотине хиљада вјерника у непрекидним литијским ходовима бранили преко 650 обновљених и изграђених сакралних објеката. Године, 2015. картограф Љубиша Гвојић је израдио карту прегледа обновљених цркава и манастира у Црној Гори до 2015. године.

Из приложене карте се могу видјети обновљени бројни манастири из епохе светородне династије, али и древно сједиште Зетске епископије на Михолској Превлаци. „Обнављајући Свете Архангеле и Превлаку тај светосавски темељ историјске Црне Горе, и много шире од Црне Горе ми обнављамо себе и Црну Гору“.³⁸ Свакако да је међу првима обновљен и манастир светог Николе на Врањини, који даје јасан континуитет немањихке традиције, гдје су немањихки владари богато даровали манастир, а бригу о истом су наставили Балшићи.³⁹ Свакако да је ово знао и владика који препознаје Врањину као једно од катедралних мјеста Зетске епископије, али и мјесто првог епископа зетског, Илариона. „И манастир Врањина, који је такође древни хришћански и старохришћански храм, *гдје је иакође сѣоловао њрви* зетски епископ Иларион Шишовић, ученик Светог Саве“, тако је констатовао митрополит, износећи чињеницу да се на тлу Митрополије налази највећи број сакралних објеката посвећених првом српском архиепископу.⁴⁰ „Чак 15 храмова посвећено је Светом Сави“, што је и митрополит потврдио кроз свој разговор са Ђаковићем.⁴¹ За обновљене сакралне објекте

³⁷ Објављено у: „Побједа“, Подгорица 27. јануар 1992. године.

³⁸ Митрополит Амфилохије у једном од својих разговора са Перицом Ђаковићем у: Ђаковић, Перица, *Морачки јасновидац*, Матица српска-Друштво чланова у Црној Гори, Херцег Нови-Подгорица 2022, 195.

³⁹ О даровницама Немањиха манастиру Врањина видјети: Мошин, Владимир, „Повеља Светог Саве манастиру Светог Николе на Врањини, Свети Сава – споменица 1977“, 79–119; Дучић, Нићифор, „Врањина у Зети и Хрисовуље на Цетињу“, *Гласник СУД* 27/XVII, 1870, 164–192.

⁴⁰ Ђаковић, Перица, Наведено дјело, 185.

⁴¹ Наведено дјело, 186. Маркуш Јован је објавио имена цркава посвећених првом архиепископу српском: манастир Савина (Херцег Нови), манастир Светог Саве (Савина главица, Грбаљ), храм Светог Саве у манастиру Градиште (Паштровићи), храм Светог Саве (Његуши), храм Светог Саве (Крајни До, Ђеклићи), храм Светог Саве (Тиват), храм Светог Саве (Клинци, Лушница), храм Светог Саве (Херцег Нови), храм Светог

митрополит нон-стоп истиче важност светосавског култа, али и светосимеоновског култа. „Сваки храм у Црној Гори у коме нијесу живописани заједно Свети Сава и Симеон, било на стубовима испред олтара, који држе храм и куполу, али у броду храма, као и у острошкој црквици, гдје су насликани одмах поред улаза“.⁴² Ако узмемо у обзир дугу историју његовања светосавског култа у Црној Гори, онда засигурно можемо схватити прврженост Црногораца Светом Сави, светородној лози Немањић, али и косовском култу кога, како и сам владика назначава, не би ни било без успоставе Српске цркве.

Боравећи у Црној Гори, имала сам прилику обићи малу цркву посвећену Преподобном Симеону Мироточивом у Доњем Загарачу, за коју се мисли да датира из 14. вијека, а обновљена је за вријеме владавине краља Николе Петровића. Ако узмемо у обзир да је овај временски континуитет тачан, онда видимо да је култ како Светог Саве, тако и Преподобног Симеона његован у Црној Гори, још од зетског времена.⁴³

Митрополит је у светосављу видео и обнову слободарског духа Црне Горе. Знао је да иако су прошли вјекови, да је зетска епископија још од времена успостављања Жичке, односно Пећке архиепископије (патријаршије), на размеђу Рима и Цариграда, зато се истиче светосавска црква „која је на њеним прадревним начелима, – очувала духовну, културну и националну самосталност и слободу народа коме је служила и који је својим духом васпитава. Тако је светосавска духовна слобода постала коријен слободарског духа Црне Горе“.⁴⁴

На тим прадревним начелима настали су многобројни сакрални објекти, уосталом, настала је и држава Петровића, истих оних који су наставили да његују немањићке светиње и да обнављају култ светосавља. Изучавајући сакралне објекте и топографију истих, увиђам да су многи храмови настали на старијим здањима, а да су храмови из новијег времена обнављани на темељима немањићких здања, или пак, балшићких и црнојевићких. Митрополит је велики дио сакралних објеката обновио и сам каже: „Поред манастира светог Михаила на Превлаци ево ту је и преосталих 65 храмова који су једно вријеме били запостављени, а сад се, један по један обнављају. Као круна те обнове храмова грбаљских јесте обнова и овог храма Пресвете Богородице“.⁴⁵ За тридесет година митрополитске службе Амфилохија Радовића, у Црној Гори је обновљено преко 650 храмова.⁴⁶ Сваки обновљени или новосаграђени храм баштини традицију највише средњовјековног периода. Чак и два највећа, монументална храма, Христовог Васкрсења и Јова-

Саве (Морињ), храм Светог Саве (Ђенаши, Паштровићи), храм Светог Саве (Крстац, Паштровићи), храм Светог Саве (Фрутак, Даниловград) и порушени храм Светог Саве у Годињу (Црмница).

⁴² Исто, 185.

⁴³ Више о култу Симеона Мироточивог у Зети: Вукић, Предраг, „Прослављање Светог Саве на Цетињу (1856–1916) и о култу Светог Симеона у Црној Гори“, у: *Светосавски зборник*, 47–58.

⁴⁴ Светосавска бесједа, Подгорица, 27. јануара 1992. године.

⁴⁵ *Морачки јасновидац*, 106. Мисли се на манастир Подластва у Грбљу.

⁴⁶ Наведено дјело, 328.

на Владимира у себи садрже византијски стил градње, тзв. неовизантијски стил, али су уједно у симбиози са западним стиливима градње. Говорећи на освећењу Храма у Подгорици, митрополит Амфилохије истиче да се овај догађај збива на 1700. годишњицу од примјене Миланског едикта (313–2013), али и на 900. годишњицу оснивања светородне династије Немањић, чији родоначелник Немања је рођен у Рибници; самим тим се истиче непрекидно и дуго трајање свештеничко како Подгорице тако и древне Зете.⁴⁷

Из свега написаног јасно је да је светосавље као живо начело обнављано у Црној Гори кроз сва смутна времена. Цитираћу митрополита који каже: „А ми неуморни наставили. Наставили да градимо као и прије њих, и за вријеме њих, а и данас градимо и обнављамо градећи себе, уграђујући себе у древне светиње“, алудирајући на вријеме комунистичке власти, као и свако друго вријеме које је имало за циљ да сруши цркву. Посљедњих година било смо свједоци неких нових покушаја враћања комунистичким тековинама. Међутим, светосавље које је обновио митрополит Амфилохије у Црној Гори није се могло сломити. Можемо рећи да је владика, обнављајући светиње, обнављао душе народа, писао је по душама људи. Његов рад на обнови светиња не може да стане у обим једног научног рада, његове бесједе и предавања није могуће сажети у 15 страница, али ово свакако може да буде полазна основа за даља појединачна изучавања прегалачког рада митрополита Амфилохија. Посвећеност светосавском предању чини Амфилохија достојним чуварем древне зетске катедре. Обнова древних сакралних објеката је и историјско потврђивање идентитета српског народа у Црној Гори. За владiku који је свједок времена у коме су Српску православну цркву разапињали и покушали јој узети вјековно постојање, патња је начин доласка до васкрсења. Управо тиме, што је био спреман на личну жртву зарад светосавља, он је био и остао истински чувар светосавског култа и пута Светог Саве.

Литература:

(А) ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ

- Доментијан, *Житије Светог Саве*, Прев. Мирковић, Лазар, СКЗ, Београд 1988.
 Дучић, Нићифор, Врањина у Зети и Хрисовуље на Цетињу, Гласник СУД 27/XVII, 1870.
 Мемоари њајвиђарха српског Гаврила, СФАИРОС, Београд 1990.
 Мијановић, Бошко, *Пасхални циклус Ђурђа Црнојевића*, Матица црногорска, Цетиње 1994.
 Мошин, Владимир, *Повеља Светог Саве манастиру Светог Николе на Врањини, Свети Сава – сјоменица* 1977.
 Стојановић, Љубомир, *Сѣтари српски зајиси и најѣиси*, књ. I, Државна штампарија Краљевине Србије, Београд, 1902.

(Б) КЊИГЕ

- Аполонович Ровински, Павел, *Еѣинографија Црне Горе*, том II, ЦИД, Подгорица 1998.

⁴⁷ *Светицгора*, новембар 2013, бр. 229–300.

- Архимандрит др Поповић, Јустин, *Светосавље као философија живота*, Манастир Ћелије, Ваљево 1993.
- Ковачић-Којић, Десанка, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево 1978.
- Ђаковић, Перица, Морачки јасновидац, Матица српска-Друштво чланова у Црној Гори, Херцег Нови-Подгорица 2022.
- Митрополит Амфилохије (Радовић), *Часни крст Христов и Косовски завјет. Предавања, есеји и бесједе*, Светигора, Цетиње-Београд 2011.
- Оболенски, Димитрије, *Византијски комонвелт*, СКЗ, Београд 1991.
- Радусиновић, Павле, *Насеља Ситаре Црне Горе*, САНУ, Београд 1985.
- Рођеновић, Јелица, *Сви смо ми једно у Христу. Разговори са митрополијом Амфилохијем*, Хришћанска мисао, Београд 2012.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве 2*, БИГЗ, Београд 2002.
- Слијепчевић, Ђоко, *Историја српске православне цркве 3*, БИГЗ, Београд 2002.
- Стаматовић, Александар, *Историја митрополије Црногорско-јиморске до 1918. године*, Светигора, Цетиње 2014.
- Стаматовић, Александар, *Суђење митрополију Арсенију Брдоваревићу*, Институт за српску културу, Никшић 2017.
- Томовић, Гордана, *Морфологија ћирилских записа на Балкану*, Историјски институт, Посебна издања 16, Скопље 1974.
- Ђоровић, Владимир, *Свети Сава у народном предању*, ЛО, Горњи Милановац 1995.

(В) ЗБОРНИЦИ РАДОВА

- Бећковић, Матија, Црна Гора је очевина Светог Саве, у: *Светосавски зборник 1*, Годишњак за светосавску културу у Црној Гори, Цетиње-Никшић-Подгорица 2011.
- Вукић, Предраг, Прослављање Светог Саве на Цетињу (1856–1916) и о култу Светог Симеона у Црној Гори, у: *Светосавски зборник 1*, Годишњак за светосавску културу у Црној Гори, Цетиње-Никшић-Подгорица 2011.
- Петровић, Миодраг, Црквенодржавне идеје Светог Саве између Цариграда и Рима, у: *Европа и Срби*, Зборник радова са Међународног научног скупа 13–15. децембар 1995. године, Историјски институт САНУ, Београд 1996.
- Самарџија, Свјетлана, *Балићи и очување немањихке традиције у Зетини*, Зборник радова „Осам векова српске православне цркве у Црној Гори“, Центар за црквене студије, Ниш 2021.
- Шијаковић, Богољуб, О Светом Сави и Светосављу, у: *Светосавски зборник 1*, Годишњак за светосавску културу у Црној Гори, Цетиње-Никшић-Подгорица 2011.

(Г) ЧАСОПИСИ

- Руварац, Иларион, *Ђураш Илић и Ђурашевић*, Гласник Српског ученог друштва, књ. XLVII, Београд, 1879, 206–207.
- Црногорчевић, Младен, *Михољски збор у Боци Кошорској*, Старица, књ. X, Београд, 1893, 21–22.
- Дучић, Нићифор, *Епископије зетска и дабарска*, Књижевни радови, књ. 2, Београд, 1892, 79–80.
- Јововић, Васиљ, *Култи Светог Саве у Црној Гори у периоду Пејровића Његоша*, у: Црквене студије 16/2019, Ниш 2019, 255–270.
- Побједа, Подгорица 27. јануар 1992.

Светигора, бр. 198, фебруар 2010, (приредила Наташа Јовановић).

Светигора, бр. 223, *Св. Симеон Мироточиви*, 2013.

Светигора, бр. 229–300, новембар 2013.

(Д) ЛЕТОПИСИ

Љепојойис сїрадалне мїїројойије Црногорско-приморске. Времена мїїројойиїа Данила Дајковића 1961–1990. Светигора, Цетиње 2008.

(Ђ) ИНТЕРНЕТ ПОВЕЗНИЦЕ

- <https://www.in4s.net/crkva-ne-moze-za-svoje-prihvati-granice-avnojevske-fildzan-drzave/> преузето 17. 01. 2023.

- <https://mitropolija.com/mitropolit-crnogorsko-primorski/> преузето 29. 01. 2023.

- <https://www.youtube.com/watch?v=L4N0arikC1o> преузето 02. 02. 2023.

- <https://svetigora.com/mitropolit-amfilohije-neka-je-blagosloven-praznik-svetog-save/> преузето 12. 02. 2023.

Svjetlana Samardzija

SVETOSAVLJE AND METROPOLITAN AMFILOCHIE

SUMMARY

The St. Sava principle, although ancient, is more relevant today than ever. In terrible times which have threatened us throughout history, the St. Sava principle prove to be a solid support and unifier. The extent to which St. Sava is woven into the old Zeta land is shown by the fact that his icon is always painted on the iconostates of the churches of old Montenegro (four areas – Katunska, Riječka, Lješanska and Crmnička). Montenegro inherited the tradition of the first Serbian archbishop, the Serbian medieval country of Nemanjić built her statehood on the St. Sava cult. His dedicated work is best seen in the “Land of his fatherhood” where until the Second World War the celebration of St. Sava was deeply rooted in the Serbian people of Montenegro, especially in the areas of ancient Zeta episcopal chatedral, today’s Metropolitanate of “Crnogorsko – primorska”.

By creating a socialist Yugoslavia after the Second World War, religion and therefore St. Sava, was suppressed from its own Zeta, the churches were deserted and the faith died out. At the end of the 20th century, on the throne of the ancient Zeta and St. Sava chatedral, was enthroned Amfilohije Radović, whose role was enormous in the rebuilding of Svetosavlje and Montenegro.⁴⁸ Archbishop Amifilohije for thirty years metropolitan service, and walking along the path of St. Sava, he managed to restore and build more than 650 churches, many of which belong to the ancient Zeta, Nemanjići, but also Balšići and Crnojevići. Svetosavlje as the basis of life, the Metropolitan emphasized through out sermons, traditions but also conversations with friends. His activity in the field of the rebuilding of the holy church in Montenegro brings a renaissance that was only seen during great historical reversals. By building sacred

⁴⁸ The activity and work on the rebuilding of the sanctuary of the blessed Archbishop Amfilohije exceeds the number page of a scientific paper, that’s why we based it on his relationship to Svetosavlje and on the contribution he had in the rebuilding of Svetosavlje in the Metropolitanate of “Crnogorsko – primorska”.

buildings, Archbishop returned St. Sava to its “fatherhood”, but also Montenegro to its primaveal roots.

Keywords: Metropolitan of Amfilohije, Saint Sava, Episcopate of Zeta, Metropolitanate of Montenegrin and Littoral, Saint Sava.

Социјално правна депривација интерно расељених и избеглих лица на Косову и Метохији у оквиру „Косовске кризе“

**Ђорђе Д.
Радовановић
Филип М.
Обрадовић**

Универзитет у Приштини
са привременим
седиштем у Косовској
Митровици,
Филозофски факултет/
Институт за српску
културу Приштина –
Лепосавић

УДК 314.7-
054.73(497.115)

Сажетак: Чланак обрађује социјално правну депривацију избеглог и интерно расељеног становништва, смештеног у једној групи, од осам колективних центара на северу Косова и Метохије. Главнина анкетираних испитаника обухвата избегла домаћинства из Хрватске и Босне и Херцеговине, и интерно расељено становништво са КиМ, претежно расељеника из метохијског подручја, сеоских, градских и приградских насеља (Пећ, Исток, Вучитрн, Србица, Пећка Бања, и др.), која су у ратном и пост-ратном амбијенту расељена у општини Зубин Поток. Обраћа се пажња на њихов социјални статус и могућности интеграције и репатријације у оквиру „косовске кризе“. Закључак који следи односи се на то да преостала избегла популација из БиХ и Хрватске, у настојању да се integriше у постојеће друштво, трпи значајне социјалне последице које произилазе из нерегуларности и неефикасности локалног институционалног нивоа, до мере своје потпуне изопштености, али се сусреће и са бројним проблемима око репатријације у места рођења. Пак, расељено становништво се углавном суочава са (не)регулисаним судским процедурама, узурпираном имовином, и стамбеним објектима; нерешеним питањима из аспекта безбедности и слободе кретања, што спречава ова лица на уживање основних људских права и права повратка. Избегло, интерно расељено, али и домицилно становништво, трпи последице нерешавања „косовског чвора“, и сусреће се са проблемима који произилазе из домена „борбе за територију“, која је саткана политиком непринципијелности, непоштовања споразума и општег насиља ПИС у Приштини над Србима и њиховом имовином. Упркос двадесетогодишњем протекторату, српски народ се и даље сусреће са последицама којима

djordje.radovanovic@pr.ac.rs
philipobradovich@gmail.com

* Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговорима склопљених са Министарством просвете, науке и технолошког развоја број: 451-03-68/2022-14 од 17. 01. 2022. године, и уговором број: 451-03-68/2022-14/200184 од 01. 01. 2023. године.

је „узрок“ неодговорност, неефикасност и крајња самовоља како међународних, тако и ПИС у Приштини, на челу са ЕУ. Напоследку, претпоставка аутора је у вези са мишљењем да се насиље над правима интерно расељених, али и целе популације Срба на КиМ, користи у сврси „уцењивачког елемента“ у преговорима, не били се тиме поспешило пут који води ка неком облику „легитимне“ независности „Косова“.

Кључне речи: Избеглице, расељена лица, Босна и Херцеговина, Хрватска, Косово и Метохија, „Косово“, Међународна заједница, ЕУ.

Увод: општи појам избеглих и интерно расељених лица

Термини избеглих и интерно расељених лица зазиру од одређене врсте поистовећивања и уједначеног тумачења, имајући у виду да су и један и други појам неретко везани за последице које имају исту детерминишућу снагу. Страх од прогона због своје различитости, етничке, верске, или неке „другости“, које иде до обухвата економске подређености, само су неки од узрока, који подстичу ова лица на принудну или „вољну“ промену места пребивалишта. Специфична карактеристика (*differentia specifica*) наведених термина лепо је дата у дефиницијама у Закону о управљању миграцијама (2012) РС, у члану 2, где се каже да миграција представља „добровољно или принудно напуштање државе порекла или боравка, ради привременог боравка или сталног настањења у Републици Србији и добровољно или принудно напуштање Републике Србије ради привременог боравка или сталног настањења у другој држави (спољна миграција), као и промена пребивалишта унутар територије Републике Србије, односно промена места боравка унутар територије Републике Србије уколико је до промене дошло принудним путем (унутрашња миграција)“.

У оквиру наведене тематике, појам „избеглица“ се примењује на свако лице, „које се услед догађаја насталих пре 1. јануара 1951. године, бојећи се оправдано да ће бити прогоњено због своје расе, своје вере, своје националности, своје припадности некој социјалној групи или својих политичких мишљења, нађе изван земље чије држављанство оно има и које не жели или, због тог страха, неће да тражи заштиту те земље; или које, ако нема држављанства а налази се изван земље у којој је имало своје стално место боравка услед таквих догађаја, не може, или због страха, не жели да се у њу врати“. (UNHCR 2021). Из наведених дефиниција происходи да је избеглиштво детерминисано различитим узроцима, од којих су најчешћи етнички (Трипковић 2005), и у том смислу последично су везани за читав низ ускраћених права која овим лицима припадају, од права на повратак и имовину, па до права безбедности и слободног развитака и живота која произилазе из сета међународне заштите (Ћопић и Ћопић 2017). Угрожавање таквих и ширих права, посебно је наглашено у поднебљима ратом захваћених држава (Радушки 2011), али и интересничких сукоба у једној држави која обухватају и права оних лица који су у страху од сукоба у предратним условима променила своје место пребивалишта (уп. Кокотовић и Филиповић 2013).

За разлику од појма „избеглица“ који је више употребљаван у научној и стручној литератури, појам „расељених лица“ или „интерно расељених лица“ није толико употребљив, односно није му посвећена значајнија

пажња у домаћој литератури. Тако су лица која су због принуде расељена у оквиру државних граница, у једном од првих извештаја пописа избеглица, и других ратом угрожених лица у СРЈ дефинисани сасвим колоквијално. На то је утицало очекивање да ће се сукоби коначно завршити и да их више неће ни бити, те да ће се људи веома брзо вратити у своја места пребивалишта, поводом чега су по први пут названи „расељеним лицима“ (УНХЦР, КИРС И КИРЦГ 1996: 18). Сходно томе, и међународно право о избеглицама признаје правни статус расељених лица, те слично избеглицама, расељена лица беже од прогона, с тим што расељена лица остају у земљи свог порекла. У међународном праву их најчешће називају расељеним лицима (УНХЦР, КИРС, КИРЦГ 1996: 117).

Пак, због идентичних или често истих узрока миграција, интерно расељена лица припадају лицима која „нису прешла границе своје државе у потрази за уточиштем, већ остају у својој домицилној земљи. Иако се иселавају из истих разлога као и избеглице (оружани сукоби, опште насиље, кршења људских права), интерно расељене особе правно остају под заштитом своје владе, чак и ако је она одговорна за узроке њиховог бежања“ (Заштита избеглица 2009: 6), и у том смислу, она остају у земљи у којој живе, али принудно, и у одређеном смислу привремено или стално, мењају место пребивалишта, не прелазећи на тај начин међународно признату границу.¹ Унеколико опширнија дефиниција интерно расељених лица даје се на званичном сајту Комесеријата за избеглице и миграције Републике Србије,² где се наводи да се под тим појмом подразумевају „појединци или групе појединаца који су присиљени да беже или напусте своје домове или пребивалишта, услед оружаног сукоба или да би спречили последице оружаног сукоба, ситуације општег насиља, повреде људских права, катастрофе било принудне или узроковане људском руком, а који нису прешли међународно признату државну границу“.

Документа и конвенције о избеглим и интерно расељеним лицима Републике Србије

Међународна конвенција о статусу избеглица, као први званични документ у дефинисању појма избеглих лица, настоји да овим лицима прида посебан статус, независно од места њиховог пребивалишта; сачињен је у Женеви 1951. године, чији су опуномоћеник УН, да би последично у РС ступила на снагу 22. априла 1954. године. Конвенција налаже да сва лица која су пре или након 1951. избегла, због било какве врсте угрожавања њихових права, добијају статус избеглих лица, са сетом права која има домицилно становништво једне земље. Подразумевајући права заштите од дискриминације, права на слободну вероисповест, права на покретну и непокретну имовину, права удруживања, права пред судом и тд. (UNHCR 2021).³

¹ Основи управљања миграцијама у Републици Србији (2012: 39).

² Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије, (2023). Доступно на: <https://kirs.gov.rs/cir/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica>

³ UNHCR (2021). Konvencija o statusu izbeglica. Dostupno na: <https://www.unhcr.org/rs/wp-content/uploads/sites/40/2021/04/1951RefugeeConventionSer.pdf>

РС у континуитету, од почетка избегличког процеса из некадашњих федерација Југославије, ради на доношењу закона и уредби који омогућају социјалну интеграцију расељених лица и других ратом угрожених група. Сходно томе, усвојена Национална стратегија РС из 2002. године,⁴ настоји да се допуњује Стратегијом за решавање питања избеглих и интерно расељених лица за период од 2011. до 2014. године.⁵ Коначно, у складу са савременим друштвено политичким изазовима РС је усвојила најновију Националну стратегију за период од 2015. до 2020. године, која посебним тачкама надопуњује ранија документа, посебно у области сфере „косовског проблема“, имајући у виду чињеницу да је на локалном и међународно-правном миљеу дошло до значајних промена са конституисањем ПИС⁶ у Приштини, као засебним субјектом међународног права.⁷ У Стратегијама се истичу два правца деловања: први представља напор у обезбеђивању услова за повратак избеглих и интерно расељених лица, при чему је акценат стављен на безбедност и правну сигурност потенцијалних повратника, као и на стварању ефикасних механизма за повратак имовинских и других права. Други правац се односи на обезбеђење услова за локалну интеграцију, чији је основни циљ оспособљавање ових лица за самосталан и у односу на остале грађане, економски и социјално равноправан живот. Надаље, веома важан документ на регионалном нивоу, посебно када је у питању избегличка криза из Хрватске и БиХ, представља „Регионална министарска конференција о решавању избегличко-расељеничких питања“, тзв. „Сарајевска декларација“, која је потписана у Сарајеву, јануара 2005. године и представља заједничку активност држава чланица, на чијим територијама се дешавала миграциона криза услед ратних разарања, у којој се истиче настојање ка доношењу праведног и трајног решења питања избеглица и прогнаних лица⁸ (Сарајевска декларација 2005).⁹

⁴ Национална стратегија за решавање питања избеглих и интерно расељених лица, (2002). Влада Републике Србије. <https://www.mtt.org.rs/terkepek/migracios/SrbijanacionaInastrategijaizbeglice2002.pdf>

⁵ Национална стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2011. до 2014. године. (Службени гласник РС, бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07 и 65/08). Доступно на: <http://otvorenavlada.rs/strategija-izbeglice-interno-raseljeni0410-lat-doc-2/>

⁶ Привремене институције у Приштини које функционишу под управом Међународног протектората.

⁷ Национална стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2015. до 2020. године. (Службени гласник РС, бр. 55/05, 71/05-исправка, 101/07, 65/08, 16/11, 68/12 – одлука УС, 72/12, 7/14 – одлука УС и 44/14),. Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2015/62/1/reg>

⁸ Посредни чланови у овој декларацији су ЕУ и ОЕБС, а неки од циљева су, омогућавање повратка на недискриминаторној основи, тако да повратак и живот лицима обезбеди једнака права као и осталим грађанима, затим, право на имовину, социјалну заштиту, пензијско осигурање, брига о рањивим групама, самохраним мајкама и сл., што се ратификује четири пута годишње од стране ЕУ, УНХЦР-а и ОЕБС-а.

⁹ Осим наведених потребно је рећи да су на снази и бројне друге стратегије које се баве питањима угрожених избеглих и интерно расељених лица, на пример; Стратегија развоја социјалне заштите (2005); Национална стратегија за младе (2008); Нацио-

Специфичан случај у оквиру процеса реинтеграције и решавања статуса, пре свега интерно расељених лица, имају лица која су принудно расељена са подручја Косова и Метохије, како од последица рата и НАТО агресије, тако и од насиља Албанаца током мартовског погрома 2004. године. У складу са међународно-правним статусом КиМ, процес повратка и реинтеграције ових лица се одвија у сарадњи са међународним актерима, пре свега ЕУ, али и организацијама Унмик-а. Канцеларија за КиМ уз сарадњу са Комесаријатом за избеглице и миграције, одржава сталне активности које су усмерене на повратак расељених са учесницима међународног преговарачког процеса (Национална стратегија 2015–2020, стр. 10). Дакле, читав спектар права на реинтеграцију ових лица задржавају међународне организације у кореспонденцији са ПИС у Приштини које у дијалогу са Канцеларијом за КиМ и институцијама РС настоје да свеобухватно пронађу најадекватније могуће решење, од питања имовине па до питања безбедности, запошљавања и свих других људских права која су основни конституенти како УН, тако и ЕУ.

„Косовска криза“ и статус избеглих и интерно расељених

Избегличко-расељеничка криза која је, готово у континуитету, захватила некадашње просторе СФНРЈ и СРЈ крајем деведесетих година, са „рефундирањем“ мартовског насиља 2004. године у виду осветничке кризе (Boyle 2014), са циљем довршавања започетог насилног формирања нове албанске државе на Балкану (Деспотовић 2017: 30), додатно је драматизовала статус избеглих и расељених лица стационираних на овом подручју. Тим пре, јер се коначни и дуго инсистирани статус косовске независности, није ишао у складу са темпом којим је насиље вршено (Радовановић и Обрадовић 2020), већ је албанско једнострано отимање јужне српске покрајине, уз свесрдну помоћ западног дела Међународне заједнице, временом попримио обресе „легитимно-правне“ природе међународних преговора у оквиру УН-а, на концу и ЕУ (уп. Суботић 2008). Амбијент дугорочних преговарања, уз различите облике ратних претњи и ултиматума (Јанев 2013), које је српска преговарачка позиција претрпела од стране западних агентура и пре свега главних посредника САД-а и ЕУ у преговорима, довео је Србију до економско-војне депривације, са веома slabим демографским и геополитичким потенцијалима (уп. Прибићевић 2012), за пружање било каквог организованог отпора западним центрима моћи. Уз наведене притиске, Србија је располагала са крајње попустљивом и наивном политичком елитом, посебно у дијалогу под покровитељством ЕУ (Самарџић 2018), те је у преговарачким процесима испустила бригу о бројним националним интересима, а у крајњем случају и правима која произилазе из сета избегличких проблема. Иако се, посматрано с друге стране, питања избеглих и расељеничких породица решавају у оквиру надлежности и деловања која произилазе из кореспонден-

нална стратегија одрживог развоја (2008); Стратегија јавног здравља Републике Србије (2009); национална стратегија за побољшање положаја жена и унапређење родне равноправности (2009–2015), као и Стратегија „Европа 2020“ у којој су обухваћени циљеви ка смањењу сиромаштва целокупне популације за 25%.

ције коју обављају Канцеларија за КиМ и Комесаријат за питања избеглих и интерно расељених лица РС; специфичан случај укидања институција РС на територији КиМ доводи до незавидног положаја не само избегла и интерно расељена лица, већ и целокупно становништво. Посебан аспект проблема се односи на једностраност и неорганизованост, крајњу бахатост и коруптивну расположеност, читавог оквира међународних институција на челу са Унмик-ом, као и форсирање крајње злочиначке и криминалне „елите“ косовских Албанаца (Hofbauer 2009: 172), на местима преговарачког и институционалног тима Косова*¹⁰ који, ионако бесомучан процес дијалога, доводи до крајње неозбиљности. У миљеу „насилних преговора“ (Радовановић и Обрадовић 2020), и евроинтеграција Србије и Косова¹¹, прокламовани нормативни критеријуми, који произилазе из аспекта потписаних споразума у Бриселу, са подређеношћу геополитичким и економским интересима ЕУ и САД-а (Ђурковић 2014: 90), и крајњим бујањем албанског национализма и насиља над Србима, настоје се вршити, у „дозвољеном“ обиму, интеграција, реинтеграција и репатријација избеглих и расељених лица. Упркос томе, да се евроинтеграција и нормализација односа са Косовом одвија под „кишобраном“ ЕУ, процес повратка расељених и избеглих лица се настоји опструирати из више сегмената. С једне стране, овај процес је ограничен непотпуним деловањем српских институција, да би с друге стране, тај процес наилазио на бројна оглушавања међународних и локалних актера ПИС из Приштине и ЕУ.

Статус избеглих и интерно расељених лица је сходно томе, и након двадесет и више година избеглиштва, и даље условљен кризном ситуацијом која се наново понавља с времена на време. На неадекватан положај, како избеглих тако и расељених лица, такође утиче и успорен и крајње ограничен процес њихове интеграције у постојеће институције, који је с једне стране „обојен“ тренутним економским разлозима, док је с друге стране ограничен, трендом дугорочне неразвијености косовско-метохијске области. На пример, бројни индикатори расељеничких и избегличких домова¹² су у вези са девастацијом подручја у коме живе, с обзиром да се старосна структура ових лица креће у распону од 30 до 50 година старости чак у (56,9%), а (31,4%) лица припада старосној структури до 30 година. Осим радне способности, ова популација поседује одређено средње (43,1%), више (7,8%) и високо образовање (21,5%), док остали испитаници припадају старијим групама. Међутим, и поред значајног броја образованих и

¹⁰ Овај назив је без прејудуцирања статуса и у складу је са Резолуцијом Савета безбедности Уједињених нација 1244 и мишљењем Међународног суда правде о декларацији о независности Косова.

¹¹ Термин „Косово“ се у раду користи само за обележавање „друштвено-политичког“ проблема на који се односи, и користи се само као скраћени облик под којим се подразумева међународни надзор у складу са Резолуцијом 1244 СБ УН.

¹² У истраживању су представљени резултати прикупљени на популацији избеглих и интерно расељених лица на Косову и Метохији на подручју колективних центара и других смештаја у општини Зубин Поток, укључујући следеће дестинације: Вељи Брег, Газиводе, Доње Вараче када су у питању колективни центри, и Зупче и Јагњеница када су у питању новоизграђени објекти за избегла и интерно расељена лица.

стручно способних чланова ове популације, велика већина њих је радно не-ангажована (37,3%) и према томе припада групи угрожених лица, док је одређени број лица (29,4%) радно ангажован, али не припада структури приватних предузетника већ у већини случајева службеницима (7,8%), занатлијама (5,9%), пољопривредним радницима (3,9%), кућним помоћницима (3,9%), док је занемарљив број њих (2%) власник мањих приватних радњи. Но, иако је запосленост релативно ниска, и креће се у домену сивог тржишта, ова домаћинства припадају породицама са високим степеном наталитета, имајући у виду да се углавном ради о расељеницима са села и приградских насеља, било када се ради о КиМ, или Хрватској и Босни и Херцеговини. Чак (29,4%) домова броји пет чланова, затим (23,5%) броји четири члана, док остали проценти иду на незанемарљивих (5,9%) шесточлане и седмочлане (2%) породице, да би остали припали популацији са три (17,6%) и једним (21,6%) чланом. Оно што је додатно оптерећујуће јесте да значајан део ових домаћинстава и након двадесет година интеграције у локалне институције и локално друштво, припада релативно сиромашним групама од којих (29,4%) припада лицима са примањима у распону од 15 до 30 хиљада месечно, а велики број је и оних који су без прихода, чак (25,5%). Остали проценти припадају групама која имају просечна или надпросечна примања, што показује велику варијабилност података која је превасходно условљена разликом између интерно расељених и избеглих лица. Наиме, док су интерно расељена лица у добром делу задржала своје послове које су имали у месту из кога су протерани, избегла лица су махом припала популацији која живи од различитих врсти помоћи и социјалних давања.

Примера ради, значајан број припадника МУП-а Србије се у процесу интеграције у косовски систем након Бриселског споразума запослио у КПС (Косовску полицијску службу), што је укључивало, у различитим периодима и остале, углавном државне службенике који су заузели различите положаје у косовској администрацији. Но, то није био случај са избеглим лицима, која су и у најновијим процесима реинтеграције целокупног становништва КиМ остала крајње незбринута, те су била принуђена да наставе „каријерно“ кретање у оквиру приватног сектора „на црно“. Осим тога, један број лица која су била саставни део интеграције у косовски систем, су и пре почетка тог процеса била у оквиру финансирања из буџета РС, које се и сада наставило у различитим облицима (нпр. безбедносни сектори су добили привремене пензије на основу против правне суспензије МУП-а Србије), док је један део становништва сачувао своја радна места у расељеништву са седиштем у четири општине на северу. Међутим, бројна лица, укључујући и избегла, па чак и лица са стабилним економским стањем, наилазе на бројне друге облике депривације; углавном се односе на нерешено стамбено питање, највише она лица која су се одлучила за интеграцију у месту избеглиштва, или на немогућност повраћаја имовине како стамбене тако и пољопривредне и шумске, у местима одакле су принудно расељена. Велики број ових домаћинстава није успео још увек да се „снађе“ у новим околностима, поводом чега чак (49%) лица често не успева да састави крај са крајем у издацима за основне потребе, храном и осталим кућним потре-

бама; (35,3%) лица живи релативно лоше, док мањи проценат оцењује да живи добро (15%).

Релативна стамбена нестабилност расељених и избеглих домаћинстава је на нивоу целе Србије била одраз тзв. „сељакања“, јер су, посебно лица која су од тренутка расељења настојала да се интегришу у постојеће друштво, вршила краћа померања од малих ка већим градовима (упр. Babović i Svejić 2008: 18), док је један део ове популације живео приватно или код рођака, с обзиром да се радило о становништву које је углавном српског порекла, те је у складу са поседовањем родбине у централној Србији и на КиМ проналазило смештај, док је онај део који је припадао рањивим групама углавном смештан у колективним центрима (Потребе интерно расељених 2011). Уз то, треба приметити да онај део популације који је смештен у колективним центрима у Србији чини мањи проценат од становништва које настављује колективне центре на КиМ. Поредбе ради, на територији РС су у процесу затварања сви колективни центри којих тренутно има 3 са смештених 72 интерно расељена лица, док их на територији КиМ има укупно 8 где је смештено чак 278 интерно расељених (Исто, 14). Међутим, на КиМ је бројнији и проценат избеглих лица, како оних који су смештени у колективним центрима, тако и оних који су смештени по приватним објектима и становима; само у испитиваној популацији у општини Зубин Поток смештено је чак 30 породица избеглих (ЈАП 3. П. 2013: 6). У периоду након прве деценије 20. века примећена је веома мала жеља за повратком ових лица у места из којих су прогнани. Само петина домаћинстава из групе интерно расељених жели да се врати на КиМ (Потребе интерно расељених 2011).

Такви проценти су у складу са добијеним резултатима у нашем истраживању, која показују да је половина ових испитаника било принуђено да прода имовину, како земљу тако и стамбене објекте, не само због голог преживљавања (47,1%) већ и због принудне продаје и немогућности да се врате у места рођења. Тај случај је, посебно последњих деценија, изражен на КиМ, где се (упркос спровођењу одређених мера за повратак ових лица, на пример, додела грађевинског материјала за изградњу кућа, додела стамбених јединица које РС гради уз помоћ ЕУ), веома мали проценат ових лица одлучује на „репатријацију“, управо због неостваривања права на безбедност, слободу кретања па и права на голи живот (Стање и потребе интерно расељених лица 2018: 13). Сходно наведеном, следећа табела приказује опис испитиване популације.

Табела 1. χ^2 тест утицаја варијабли

Територија	N	Да ли сте принуђени да продате имовину?		χ^2	p
		да	не		
Босна и Херцеговина	30	14	16	0,099	0,952
Хрватска	32	14	18		
Косово и Метохија	38	18	20		
Укупно	100	46	54		

Напомена: N – број испитаника, χ^2 – статистик, p – статистичка значајност

Иако табела 1 не показује да постоји статистички значајна повезаност између територије са које су испитаници расељени и принуђености да продају имовину $\chi^2(3, N=100)=0,099, p=0,952$, она сведочи о великом проценту имовине која је заузета, тиме уцењена или је у неком облику бесправне опструкције, што угрожава права ових лица. Како је могуће приметити, имовина на КиМ је највише изложена противправној узурпацији и нелегалној експлоатацији када је у питању пољопривредна и шумска површина. Добијени резултати су у складу са резултатима из Комесаријата, с тим што се овде може констатовати да постоји одређени нимало безначајан број избеглих лица који се сусрећу са неким обликом узурпације или неправног третирања имовине. Као што је показано у Стратегији (2015–2020), лица из Хрватске се сусрећу са институционалним проблемима и судским процедурама у којима им се одузима имовина, док је БиХ више оптерећена неинтересовањем да се реше одређени економски и инфраструктурни проблеми, са мањим бројем узурпираности имовине.

Табела 2. χ^2 тест утицаја варијабли

Територија	N	Како оцењујете материјалну ситуацију Ваше породице?			χ^2	p
		Добро	Релативно лоше	Лоше		
БиХ	30	4	24	2	46,181	0,000
Хрватска	32	2	4	26		
КиМ	38	10	8	20		
Укупно	102	16	36	48		

Напомена: N – број испитаника, χ^2 – статистик, p – статистичка значајност

Табела 2 показује да постоји статистички значајна повезаност између територије са које су испитаници расељени и оцене материјалне ситуације породице $\chi^2(4, N=102)=46,181, p=0,000$. Наиме, испитаници који су расељени са територије БиХ материјалну ситуацију у значајно већој мери оцењују као „релативно лошу“, у односу на расељена лица из Хрватске који

се претежно опредељују за категорију „лоше, често не успевамо да задовољимо основне потребе за храном и основним кућним намирницама“. Такође, значајност се огледа и када је у питању територија КиМ-а, код оцено материјалне ситуације која се оцењује као „лоша“ за разлику од испитаника из БиХ који је у релативно мањој мери оцењују као „лошу“, већ као „релативно лошу“. Поред израчунавања статистичке значајности, веома је важно утврдити степен повезаности између варијабли. Израчуната вредност показатеља Cramer's $V=0,481$ нам говори да постоји јака веза између променљивих. Овакви подаци заправо могу произићи пре свега из великог броја интерно расељених, који и поред интеграција и близине расељеништва нису у могућности да остваре основне па ни додатне приходе.

Табела 3. Повезаност школске спреме испитаника и броја чланова домаћинства, броја деце, материјалне ситуације и здравственог стања.

		Број чланова домаћинства	Број деце	Материјална ситуација	Укупни месечни приходи	Здравствено стање
Школска спрема	Pearson	0,773**	0,651**	-0,329**	0,606**	-0,375**
	Correlation					
	Sig.	0,000	0,000	0,001	0,000	0,000
N		102	102	102	90	102

Напомена: Pearson Correlation – статистик, Sig. – статистичка значајност, N – број испитаника

** Корелација је значајна на нивоу 0.01.

* Корелација је значајна на нивоу 0.05.

Резултати корелационе анализе указују на то да између школске спреме испитаника и броја чланова домаћинства постоји висока статистички значајна повезаност ($r=0,773$, $\text{Sig}=0,000$). Сличан налаз је и онај који указује на повезаност школске спреме испитаника и броја деце ($r=0,651$, $\text{Sig}=0,000$). Поред тога што су коефицијенти значајни, смер везе је позитиван, што значи да што је виши ниво образовања, домаћинства су већа, као и број деце. Такође, утврђено је да постоји висока статистички значајна корелација између степена образовања испитаника и укупних месечних примања ($r=0,606$, $\text{Sig}=0,000$). То значи да што су испитаници школованији, њихови приходи су већи, што је потврђено многобројним истраживањима, будући да ова категорија становништва обавља квалификованије послове који су боље плаћени. Са друге стране, добијене су статистички значајне корелације средње јачине између школске спреме и процене материјалне ситуације ($r=-0,329$, $\text{Sig}=0,001$) и здравственог стања ($r=-0,375$, $\text{Sig}=0,000$). Важно је истаћи да нижа оцена у погледу процене материјалне ситуације и здравственог стања указује на бољу материјалну ситуацију и здравствено стање. У том смислу, очекивано је да су добијени коефицијенти негативни, тако да испитаници вишег нивоа образовања позитивније процењују властиту материјалну ситуацију и здравствено стање. Виши ниво образо-

вања је праћен већим приходима и могућностима за рехабилитацију и лечење.

Табела 4. χ^2 тест утицаја варијабли

Укупни месечни приходи	N	Одустајање од лечења и терапије		χ^2	p
		Да	Не		
до 15000 динара	34	26	8	6,854	0,032
од 15000 до 30000 динара	31	17	14		
преко 30000 динара	25	11	14		
Укупно	90	54	36		

Напомена: N – број испитаника, χ^2 – статистик, p – статистичка значајност

Табела 4 показује да постоји статистички значајна повезаност између укупних месечних прихода и тога да ли су испитаници одустали од лечења и терапије $\chi^2(2, N=90)=6,854, p=0,032$. Испитаници са најнижим примањима значајно чешће одустају од лечења и терапије у односу на испитанике чији су укупни месечни приходи већи. Израчуната вредност показатеља Cramer's $V=0,276$ нам говори да постоји умерено јака веза између променљивих. Депривираност избеглих и интерно расељених лица се у крајњој мери одражава и на здравствено стање. Иако је велика већина ових лица покривена основним здравственим осигурањем РС, подаци се односе на могућности задовољавања сета потреба која се односе на приступање приватном лечењу као и могућности куповине лекова који нису у домену следовања из републичког осигурања. У том следу је и више оболелих од хроничних обољења са нижим приходима, него оних са вишим коефицијентом који у мањој мери оболевају од тежих болести.

У релативном складу са добијеним подацима, су и резултати из Националне стратегије, где се каже да је процес повратка избеглих лица најуспешније спровођен у БиХ, у којој се може похвалити процес реституције приватне имовине и стамбених објеката. Значајан допринос Међународне заједнице је дакако утицао на повратак и обнову имовине, али још увек није остварено право на накнаду штете за уништenu имовину, као што није у довољно доброј мери остварена интеграција, која се тиче економских прилика, права на запошљавање и обнове инфраструктуре. За разлику од БиХ, која уз одређене аномалије напредује на лествици међусобне сарадње и омогућавања реституције, Хрватска је у знатно незавиднијем положају, имајући у виду да се процењује да је око 30.000 станарских права одузето лицима која су побегла због ратних сукоба и којима је повратак онемогућен. Осим наведеног, избеглице из Хрватске су у неповољнијем положају од осталих када је у питању економска подршка за обнову кућа и инфраструктуре, а сусрећу се и са крајње непријатељским одлукама хрватског судства, које покреће парнице и судске поступке против лица која стално не пребивају у обновљеним објектима у Хрватској, под претњама крајње изнуде и извршења, до губитка стамбене јединице (Национална стратегија од 2015. до 2020, стр. 18).

Посебан статус у оквиру избеглиштва имају интерно расељена лица са КиМ, пре свега због разлике коју у преговарачким процесима има Међународна заједница. Судећи по досадашњим резултатима и контекстуалном оквиру, може се претпоставити да је реинтеграција и репатријација у БиХ унеколико успешнија него на КиМ, јер су у постратном амбијенту БиХ и Хрватска успеле да конституишу самосталне независне државе, те је процес репатријације са веома ниским инклузивним успесима „безболан“ за етничко национални статус ових држава. Међутим, када је у питању Косово, треба нагласити да је ова територија у процесу насилне изградње „самосталне државе“ (уп. Недељковић 2016; Суботић 2019), те је у том смислу отежан повратак и интеграција Срба у новоосновано „косовско друштво“. „Репатријација“ на Косову је утолико непријатан и непожељан процес посматрано с албанске стране, колико је повраћај 250.000 расељених Срба и других неалбанаца упитан за будуће функционисање Косова као међународног субјекта. У процени потреба интерно расељених лица стоји, да чак (42,6%) Срба није у могућности да се врати на своје поседе јер им је имовина бесправно заузета, затим, (30%) Срба није у могућности да се врати на КиМ, јер им повратак ометају небезбедни услови и неслобода кретања. Затим, проблем неостваривања права на одштету или уништеном имовином је у значајном броју регистрован. Чак 18.000 тужби је из овог удела, док (88%) захтева за повраћај, се односи на пољопривредно земљиште (Национална стратегија од 2015. до 2020, стр. 35). Уз наведено, како се наглашава у истом документу, посебну одговорност за овакав статус расељених лица има Међународна заједница, „казне су углавном условне, ниједном починиоцу није наређено да се исели из бесправно заузете имовине, нити је наређен било какви вид реституције за оштећена лица. Постоје бројни пропусти актера у процесу – ‘надлежног органа за имовину у АП Косово и Метохија’, те ‘надлежних тужилаштава и судова у АП Косово и Метохија’. ‘Надлежни орган за имовину у АП Косово и Метохија’ не обавештава полицију, нити наређује поновну деложацију што омогућава лицу које је узурпирало имовину да остане да живи у њој све време трајања судског процеса, који трају у просеку две године и три месеца“. Такође тужиоци не подижу одговарајуће оптужнице ни против лица који наново заузимају исту имовину (стр. 36).

Материјална депривација последично утиче на бројне факторе, међу којима су и могућност лечења, али и на снабдевање основним потребама и лековима, те је у великој мери зависна од територије са које потичу избегли, али и од личних способности и школске спреме испитаника. Углавном, лоше материјално стање целе популације, није само одраз институционалне небриге за ова лица већ је и одраз неразвијености подручја на коме су насељена. Општина Зубин Поток припада једној од најсиромашнијих општина која је углавном зависна од буџета РС. У том се смислу и кретала помоћ овим лицима, која је пре свега била усмерена на изградњу објеката кроз фонд РС и ЕУ, чиме је за сада изграђено два мања насеља у селу Зупче и Јагњеници са смештајем за нешто више од двадесетак породица. Остали део популације је и даље стационаран у колективним центрима, баракама, при-

временим објектима или приватним становима и кућама. Како се наводи у (ЛАП 3. П. 2013), настоји се решити могућност запослења и потпуније интеграције ових лица у наредном периоду. Пак, треба рећи и то, да је послератни амбијент на овом подручју довео до индустријске деструкције државног власништва са повећаним степеном криминализације локалних институција (Николић-Ћаковић 2014), у последњих, више од десет година, што је последица двоструких стандарда и неспровођења закона (Радовановић 2019).

Осим тога, приватни сектор је крајње непримамљива област за развијање било каквих послова, на коју утиче не само мало или недовољно улагање већ и недостатак ресурса на локалном нивоу, који прати нетранспарентна и неравноправна прерасподела јавних средстава. И сама општина је под снажним притиском исељавања релативно младог становништва које нове могућности за запошљавање претежно налази у централној Србији, неретко и у иностранству. На то дакако утиче и општа разградња неких јачих сектора на локалном нивоу из дрвне и текстилне индустрије. Они су у последњој деценији додатно оптерећени царинским таксама које су уследиле након потписивања споразума о ИБМ-у¹³, што је, цело подручје, ограничило у смислу трговине и „увоза“ материјала, а додатно је направило озбиљну баријеру у комуникацији српског становништва са КиМ и оног у централној Србији.

Једноставно речено, последице снажних притисака које су у последњој деценији, а и више утицали на повлачење српских институција са севера КиМ, нарушили су не само „природан“ амбијент у коме су људи функционисали већ су и утицали на размишљања која се тичу расељења у централној Србији под утицајем страха од неке нове најезде албанских претензија на север. Посебне страхове изазива насиље које је, посебно последњих година, несанкционисано од стране међународних актера, поводом кога је српски народ на северу претрпео значајне последице. Додатне изворе страхова, који несумњиво, бар последњих година утичу и на неулагање у приватни сектор ни „омањих“ привредника, тиче се честих најављивања оружаних сукоба поводом кризе на Косову, те је целокупна популација, па тако и избегла и интерно расељена лица, настројена ка куповини смештаја, плацева и објеката у централној Србији. Оно што је дакако главни извор несигурности, јесте непоштовање досадашњих споразума из Брисела од стране Приштине, који су у постојећем процесу ишли на општу корист Албанаца (уп. Симовић и Шурлан 2014), те кршењем одређених безбедносних прописа (Суботић 2019), уз дуготрајну медијско пропагандну подршку западних промотера косовске независности (Лазаревић и Аритоновећ 2019), утицали су, не само на стагнацију читавог подручја већ и на планско неулагање и општу кризу. Насиље косовских Албанаца у сфери приватне имовине интерно расељених лица је само саставни део целокупног насиља које се спроводи над читавом српском популацијом на Косову и Метохији, под којом подпадају и избегла лица. Транспарентност и отворена подршка таквом амбијенту на Косову, од стране међународних актера, пре свега ЕУ,

¹³ Споразум о интегрисаном управљању прелазима/границама.

САД-а, али и УН, само говори о „српском елементу“, као „таоцу“ у рукама Приштине, преко кога се долази до веће условљености за будућу „независност Косова“ (уп. Јанев 2013; Прибићевић 2014; Радовановић и Обрадовић 2022).

Литература

- Babović, M. Cvejić, S 2008: Марија Бабовић, Слободан Цвејић. *Društveni i ekonomski položaj IRL u Srbiji*. UNDP.
- Boyle 2014: Michael Boyle, *Violence after War: Explaining Instability in Post-Conflict States*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Ђурковић 2014: Миша Ђурковић, „Европске интеграције Србије између нормативизма и геополитике“. *Култура полиса*, XI (посебно издање), 89–107.
- Јанев 2013: Игор Јанев, „Бриселски споразум и проблем виртуелног признања Косова и Метохије“. *Српска политичка мисао*, 20(4), vol. 42, 287–309.
- Кокотовић, Филиповић 2012: Власта Кокотовић, Марко Филиповић, „Избеглице у Србији-након двадесет година“. *Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ*, 63(1), 27–39. DOI:10.2298/IJGII20803003.
- Лазаревић, Аритонових 2011: Татјана Лазаревић, Ивана Аритонових, „Тема као ефективни медијски рам у западним масмедијима-ефекат стварања и одржавања негативних стереотипа о Србима са севера Косова и Метохије“. *Социолошки преглед*, XLV(4), 531–560. <https://doi.org/10.5937/socpreg1104531L>
- Недељковић 2016: Стефан Недељковић, *Успостављање политичких односа између власти у Београду и Приштини у оквиру процеса глобализације*. Докторски рад. Београд: Факултет политичких наука.
- Симовић, Шурлан, 2014: Дарко Симовић, Тијана Шурлан, „(Не)правна природа Бриселског споразума“. *Српска политичка мисао*, 4(21), 46, 141–157.
- Прибићевић 2012: Огњен Прибићевић, „Србија између ЕУ, Косова и Метохије и предстојећих парламентарних избора“. *Српска политичка мисао*, 1(19), 35, 187–210.
- Радушки 2011: Нада Радушки, „Присилне миграције у Србији – избеглице из Босне и Херцеговине“. *Социолошки преглед*, 45(3), 373–392.
- Радовановић 2020: Ђорђе Радовановић, „Радни статус запослених у приватном сектору у Косовској Митровици“, у О. Марковић-Савић, Н. Прашевић (ур. и прир.), *Наука без граница III: (Међународни тематски зборник) 5, Друштво у огледалу науке*. Косовска Митровица: Филозофски факултет, 189–190.
- Радовановић, Обрадовић 2020: Ђорђе Радовановић, Филип Обрадовић, „Од идеје до праксе; бриселски споразум и косовско-метохијска свакодневица“. *Баштина*, (52), 351–363. <https://doi.org/10.5937/bastina30-29157>
- Радовановић, Обрадовић 2022: Ђорђе Радовановић, Филип Обрадовић, „Димензије социјалне искључености избеглих и интерно расељених лица у руралним областима на Косову и Метохији“. *Баштина*, (58), 193–206. <https://doi.org/10.5937/bastina32-39909>
- Суботић 2019: Момчило Суботић, „Од Резолуције 1244 до Бриселског споразума-политика препуштања КиМ“. *Политичка ревија*, 3(XXX) XIX, vol. 61, 129–149.
- Ђопић, Ђопић 2017: Слободан Ђопић, Сања Ђопић, „Мигранти, азиланти, избеглице – одређење и разграничење основних појмова и импликације на правни статус лица и ниво њихове заштите“. *ТЕМЕ*, XLI, (1), 1–22.

Извори

- Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије 2023: Влада Републике Србије, Доступно на: <https://kirs.gov.rs/cir/interno-raseljena-lica/interno-raseljena-lica> [01. фебруар 2023].
- Локални акциони план за унапређење положаја избеглих и интерно расељених лица у општини Зубин Поток 2013: Општина Зубин Поток.
- Национална стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2015. до 2020. године 2020: Влада Републике Србије. Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2015/62/1/reg> [01. фебруар 2023].
- Национална стратегија за решавање питања избеглих и интерно расељених лица, 2002: Влада Републике Србије. Доступно на: <https://www.mtt.org.rs/terkepek/migracios/Srbijanacionalnastrategijaizbeglice2002.pdf> [01. фебруар 2023].
- Николић-Ђаковић 2014: Тања Николић Ђаковић, „Да смо прихватили НАТО базу, сачували бисмо Косово“. НИН, бр. 3304, март 2014. године. Доступно на: <http://www.nin.co.rs/pages/issue.php?id=86169> [01. фебруар 2023].
- Osnovi upravljanja migracijama u Republici Srbiji* 2012: Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji. Beograd: Dosije Studio.
- Стање и потребе интерно расељених лица 2018: Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије. Београд: UNHCR.
- УНХЦР, КИРС И КИРЦГ 1996: „Попис избеглица и других ратом угрожених лица у Савезној Републици Југославији“. Београд: Комесаријат за избеглице Републике Србије и Комесаријат за расељена лица Републике Црне Горе.
- UNHCR 2021: *Konvencija o statusu izbeglica 1951*. Dostupno na: <https://www.unhcr.org/rs/wp-content/uploads/sites/40/2021/04/1951RefugeeConventionSer.pdf> [01. фебруар 2023].
- Zaštita izbeglica i uloga UNHCR-a* 2009: Predstavništvo UNHCR-a u Hrvatskoj: Zagreb. Dostupno na: https://www.unhcr.org/hr/wp-content/uploads/sites/19/2017/08/zastita_izbjeglica.pdf [01. фебруар 2023].
- Закон о управљању миграцијама 2012: Службени гласник, бр. 107/2012. Доступно на: <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs> [01. фебруар 2023].

Ђорђе Д. Radovanović / Filip M. Obradović

SOCIO-LEGAL DEPRIVATION OF INTERNALLY DISPLACED AND REFUGEE PERSONS IN KOSOVO AND METOHIA IN THE FRAMEWORK OF THE „KOSOVO CRISIS“

Summary

The article deals with the status of internally displaced and refugee persons within the framework of the problems arising from the „Kosovo crisis“. The problems of refugees and displaced persons are essentially also problems faced by the resident population, and they arise from the domain of a politically unstable area that burdens their daily lives, with the former certainly burdened by the problems of unregulated legal procedures of institutions from Pristina, which, with the support of international actors, obstruct every attempt to return the Serbs, thus conditioning the future

independence of „Kosovo“. Consequently, the rights of refugees and internally displaced persons from the municipality of Zubin Potok in the Republic of Kosovo are in a greater range of discrimination than refugees and displaced persons in the area of central Serbia.

Key words: refugees, displaced persons, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Kosovo and Metohija, „Kosovo“, International Community, European Union.

СРПСКА БАШТИНА

Прикази

Жарко Пековић
Момчило Голићанин
Горко Кнежевић

У трагању за истином и правдом

Др Жарко Лесковић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

УДК 355:929

Марија Јововић: *Благоје Јововић – српски херој у вучјој јазбини*, Први дио, Издавач аутор, Подгорица, 2023, 224.

Књига Благоје Јововић – српски херој у вучјој јазбини, аутора Марије Јововић, кћерке главног јунака, састоји се из Увода, осам поглавља, Епилога и дијела насловљеног Фотографије, писма и документи. Садржи и биографију аутора.

О Благоју Јововићу се данас много говори и пише. На жалост и у његовом случају се манипулише истином, из незнања или са намјером да се Благоје дискредитује, па чак и да се порекне истина о ауторству напада на Павелића. Неки чак тврде да је био терориста или да је био у служби Удбе. На тај начин се жели скренути пажња са неефикасности Титове владе и тајне полиције да ухвате Анту Павелића. Захтјев за његово изручење који је Тито поднио аргентинској влади Хуана Доминга Перона 1951. године, није био довољан да се ухвати усташки вођа. Поред тога, за Тита и Удбу је било понижавајуће да признају да је за напад било потребно само велико патриотско осјећање, много храбрости, памет да се пронађе Павелић и оружје које је могло да стане у ташну, ону коју је Милева Гаћеша испоручила Благоју Јововићу.

У овој књизи аутор Марија Јововић разоткрива нека кључна питања као што су: Ко је био Благоје Јововић? Ко га је подржавао и пратио у потрази за истином и правдом? Какав је био његов живот у Аргентини након напада на Павелића? Зашто је постојао пакт тишине у групи четника који су извршили напад? Дали је имао било какав однос са Удбом? Такође има за циљ да га лоцира у свјетски контекст хладног рата (падом Берлинског зида страх је почео да нестаје и многе истине су почеле да излазе на видјело), али и у локалном окружењу у Аргентини у којој је постојала јака идеолошка нетрпељивост.

Многи нацистички и усташки криминалци живјели су некажњено у Јужној Америци која је била уточиште највећих ратних злочинаца. Уживали су заштиту држава до своје смрти. Само је мањини суђено. Земље попут Аргентине су им нудиле положаје, послове и куће, са новим идентитетима и именима како би могли да се понашају као добри људи, да дјелују

тајно дуги низ година. И Анте Павелић је био трајно заштићен својом стражом у Буенос Ајресу и уживао све почести и привилегије које му је генерал Перон могао додијелити, све док Јововић није открио мјесто гдје се скривао у граду Ломас дел Паломар, покрајина Буенос Ајрес. Благоје Јововић је планирао, организовао и извршио напад на Анту Павелића, вођу НДХ који је осмислио Јасеновац гдје су убијани људи, жене, дјеца, немоћни и стари на најзвјерскији начин који може да се замисли.

Посебан случај усташа заштићених режимом Хуана Доминга Перона јесте случај Динка Шакића, који је заповиједао концентрационим логором Јасеновац. Динко је са супругом Надом Лубурић, користећи своје право име и презиме, без икаквих брига, живио мирно у приморском граду Санта Тересита, удаљеном 300 километара од Буенос Ајреса. Откривен је у априлу 1998. педесет година након доласка у Аргентину. Осуђен је у Загребу 4. октобра 1999. године на двадесет година затвора. Предсједник Карлос Менем је Наду Шакић предао хрватској влади на суђење. Савезна Република Југославија такође је затражила изручење, али је Аргентина то одбила. Познавајући пријатељства и преговоре које је Менем имао са разним усташама, као и саучесништво и договоре које је имао са Туђмановом владом око продаје оружја Хрватској током рата у бившој Југославији, није чудно што је Динка Шакића као и његову супругу изручио управо Хрватској.

Благоје се у децембру 1998. године унутар острошких зидина, исповиједао митрополиту Амфилохију, који је, у разговору скинуо тежину дијела историје са Благојевих леђа, подстакнувши га да открије тајну коју је толико деценија строго чувао.

Двадесет година након смрти Благоја Јововића, децембра 2019, замјеник градоначелника Београда Горан Весић представио је пројекат улице у главном граду која би носила име ове историјске личности која је 10. априла 1957. године пуцала у Анту Павелића, вођу хрватских усташа, који је руководио геноцидом почињеним над Србима. Плоча је постављена 5. августа 2020. године. Исте године у Јагодини је отворен парк посвећен Гаврилу Принципу и Благоју Јововићу. Његова животна прича постала је извор инспирације за умјетнике и писце. Црна Гора му је засад (наравно не званично) посветила сјајну књигу Тихомира Бурзановића, али морамо се надати да ће у наредном периоду препознати овог хероја на начин који он то заслужује.

У првом поглављу Марија нас упознаје са угледном бјелопавлићком породицом Јововић, са Благојевим биографским подацима, његовим активностима у априлском рату 1941. који је провео у Струмици у 49. пуку, а затим након пада Струмице пјешке се вратио кући, преко Косова, посматрајући етничко чишћење Срба. Учесник је 13-то јулског устанка који су организовали комунисти и националисти. Био је командир Косићког одреда. Учесник је Пљеваљске битке 1. децембра 1941. Након ове битке и великог пораза започео је грађански братоубилачки рат. Благоје је био припадник војних формација којима је командовао генерал Дража Михаиловић, а под непосредном командом Павла Ђуришића. У фебруару 1942. године придружио се Бају Станишићу близу Острога. Године 1943. Благоје Јово-

вић је именован за наредника чете Јакова Јововића, којег је упознао неколико мјесеци прије тога. Учесник је битке на Неретви. Његов поглед на ову битку се разликује од званичне комунистичке верзије. Благоје је имао много ситуација у којима се суочавао са смрћу, а и свједочио је смрти својих најближих. У овом поглављу је описан његов боравак у Италији. Јаков Јововић је био тај који му је рекао да би било добро да емигрирају у Аргентину. Благоје је кренуо у Аргентину из италијанске луке у Ђенови. У луку у Буенос Ајресу стигао је укрцан на брод Санта Фе 27. септембра 1947. године. Благоје је од почетка знао како да заради за живот при чему му је од помоћи био и његов забаван и пријатан карактер. Једно од првих одредишта које је изабрао била је Мар дел Плата зато што се тамо туризам брзо развијао. Овдје је и сазнао да се Павелић налази у Аргентини и то под заштитом генерала Перона.

У другом поглављу Марија Јововић анализира међународну и домаћу политичку сцену која је постојала у Латинској Америци да би се разумјело како се десио такав прилив криминалаца из усташких и нацистичких редова. Њихов бијег је планиран у посљедњој фази Другог свјетског рата. Велики дио полазака и долазака дешавао се захваљујући подршци Ватикана и акцијама Међународног црвеног крста. Анализира улогу Шарлса Л. Есцата, свештеника Крунослава Драгановића из манастира Светог Јеронима и Хорста Карлоса Фулднера који су били главни организатори довођења нациста у Аргентину. Такође говори и о активностима Перона који је у јануару 1936. започео блиски однос и везу са нацистима. Упознаје нас и са нацистичком церемонијом на стадиону Луна парк у Буенос Ајресу 10. априла 1938. што је један од највећих нацистичких аката ван Њемачке, који је проузроковао контрадемонстрације испред стадиона са епилогом два мртва и стотине рањених жртава. Марија нас детаљно информише о антиаргентинским активностима (профашистичке новине, нацистичке активности), о улози миграционе канцеларије у улазу криминалаца, о Титовом захтјеву за изручење осам хрватских ратних злочинаца, укључујући Јакова Јововића, који није имао никакве везе са усташама, али био је Титов противник. Иначе, за све вријеме своје владавине, преко своје државне и пропагандне машинерије, Тито се свим силама трудио да стави знак једнакости између четника и усташа, и на тај начин дезавуише улогу четника у Другом свјетском рату.

Треће поглавље је посвећено нацистима и усташама у Латинској Америци. У њему се говори о животу ратних злочинаца послје масовних убиства: Ариберта Хајма, Леона Дегрелеа, Уга Битебиера, Јозефа Менгелеа, Ота Адолфа Ајхмана (који је након отмице у Аргентини од стране Мосада у Израелу осуђен на смрт), Валтера Рауфа, Франца Штангла, Герарда Бонеа, Клауса Барбија, Екарта Крејмера, Ервина Флајса, Фридолина Гута, Едварда Рошмана („месара из Риге“) до Ериха Прибека који је био један од посљедњих нациста који су откривени у Аргентини и један од многих које је примила Католичка црква, пруживши му нови идентитет путем пасоша Црвеног крста. Други дио овог поглавља носи наслов „Усташе у Аргентини, њихов други дом“. Овдје се прати судбина највећих усташких рат-

них злочинаца: Мирка Етеровића који је, све док није пронађен 1999. године био професор језика на престижном Националном универзитету Кордобе, Винка Николића, Марка Чолака, Марка Павловића, Динка и Наде Шакић, Вјекослава Макса Лубурића. Многе усташе које су служиле генералу Перону изгубиле су заштиту када је свргнут 1955. пучем који је водио Едуардо Лонарди. Међутим и нова влада је одбила да одобри изручење усташа које је затражило Југословенско посланство. Треће поглавље се завршава текстом „Обавештајне службе су знале где се налазе ратни злочинци“.

Четврто поглавље је насловљено: „Политички контекст у вријеме доласка Благоја Јововића у Аргентину“. Благоје је своје мишљење и политички став обзнанио док је живио у Аргентини: отворено противљење комунизму, лику Тита и његовој политици. Као противник, знао је своју судбину ако се врати. Показивао је снажне демократске и либералне идеале. Приватно власништво, микро предузетништво и економски либерализам били су идеали којих се Благоје придржавао у различитим пословима током више од педесет година колико је живио у Аргентини. Његово интересовање за приватни посао било је у пољу трговине, хотелијерства, гастрономије и металуршке индустрије. Средином 1950-их година имао је мали хотел у приморском љетовалишту Мар дел Плати. Почетком 60-их година отворио је бар „Алекс“ у Буенос Ајресу. Ипак, највише је радио у металуршкој индустрији од продаје старог жељезног отпада до, након пресељења у Росарио – седамдесетих година, продаје индустријских машина, дозерских грабуља и индустријских вентила. Заузео је и политички став. Држао се идеала МИД странке (Покрета за интеграцију и развој) коју је 5. марта 1964. године основао бивши предсједник Артуро Фрондизи. Благоје је увијек истицао државничке особине тог предсједника: принципијелност, исправност, штедљивост и поштење због којих га аргентински народ и данас цијени. Био је предсједник Републике од 1958. до 1962. године. У другом дијелу овог поглавља нам говори о политичком прогону противника режима (интелектуалаца, научника, умјетника) током перонистичких влада, о политизацији образовања, о индоктринацији, прогону опозиционих новина, контроли медија, пропаганди. Прави паралелу између Тита и Перона. Упознаје нас са активностима Фрондизија након пуча 16. септембра 1955. које су и мотивисале Благоја да га политички подржи. Био је то, између осталог економски развој заснован на демократским облицима народне контроле.

Пето поглавље говори о улози Аргентине и њеног предсједника Карлоса Менема у распадању Југославије деведесетих година прошлог вијека. Захваљујући добрим односима са Ивом Ројницом, Менем је послао 900 војника-плаћеника у Босну и Херцеговину током рата у бившој Југославији. Аутор разобличава и пренос тона оружја из Буенос Ајреса у Хрватску. Менем је био поносан што се дружио са истим пријатељима као и Перон, наиме, старијим ратним злочинцима. Такође разоткрива и путеве новца украденог од Јевреја између Њемачке, Швајцарске и Аргентине.

Шесто поглавље носи наслов Човјек вјере и упознаје нас са Благојем човјеком дубоке хришћанске вјере, који је био суоснивач Српске православне цркве Светог Саве у граду Буенос Ајресу и њен велики добротвор. Годи-

не 1954. био је постављен за главног повјереника Српске православне цркве за Мар дел Плату, Мирамар и околину. У Српској православној цркви се оженио католикињом, а своју дјецу је васпитавао по прописима православне хришћанске религије, због чега је своје троје старије дјеце крстио у цркви Светог Саве у Буенос Ајресу. Његову најмлађу ћерку, Габријелу Карину, рођену годинама касније, накнадно је крстио митрополит Амфилохије у цркви Рођења Пресвете Мајке Богородице у Буенос Ајресу. Благоје-ве ставове о дјеловању Католичке цркве у рату представници ове вјероисповијести су тешко прихватили.

Седмо поглавље – Благоје Јововић интелектуалац почиње са потпоглављем насловљеним Јединствени отац, потом се говори о Благоју великом љубитељу поезије, историјских књига, српске књижевности, философије и међународне политике. Упознајемо се и са Благојем писцем, увјереним да само кроз образовање друштво може да еволуира, а да насиље и презир само доводе до пропасти и губитка људских вриједности.

Последње поглавље „Љубав, Љубав“ почиње сусретом Благоја Јововића и његове будуће животне сапутнице Глади Мико на вратима хотела 17. октобра 1964. у граду Сан Салвадор де Хухуј на сјеверу Аргентине. У њему се описује његова супруга, њена породица и њихов заједнички живот. И на самом крају се мора истаћи да нас ова књига упознаје са Благојем онаквим какав је он заиста био. Са човјеком због чијих је хитаца правда сустигла нечовјека одговорног за монструозни геноцид над Србима.

Књига која врви од драгоцјених чињеница свакако би требало да буде уврштена у обавезну литературу на катедрама за савремену историју.

Зборник сериозних историографских радова из историје Црне Горе и Боке Которске

Др Жарко Лесковић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

Будимир Алексић: *Огледи из историје Црне Горе и Боке*, Институт за српску културу – Никшић, Никшић, 2022, 331 страна.

У издању Института за српску културу из Никшића објављена је књига др Будимира Алексића *Огледи из историје Црне Горе и Боке*. У овој књизи одабрани су радови чији су предмет многа значајна питања историје Црне Горе и Боке. Већина радова је раније објављена у штампи и периодици или у зборницима радова с међународних или домаћих научних скупова. Радови у овој најновијој Алексићевој књизи су настали током последњих двадесет година. Ова књига Будимира Алексића представља избор радова из домена историографије. Ширина Алексићевог интересовања за историјске појаве уродила је бројним радовима о прошлости Црне Горе и Боке чија је основна карактеристика студиозност и заснованост на непобитним историјским чињеницама. Радови сабрани у овој књизи заснивају се и на сазнањима из читавог низа других друштвених и хуманистичких наука.

Др Будимир Алексић је научник који је својим књигама и другим бројним научним радовима о Црној Гори, Херцеговини и Боки већ одавно стекао завидан углед у нашој стручној и широј културној јавности. Историја Црне Горе и Боке била је предмет његових значајних истраживања и проучавања. Он се и у овој књизи залаже за свестрано и критичко сагледавање националне прошлости. У овдје публикованим текстовима се разматра низ важних тема. Зато ова збирка текстова може допринијети једном стручно утемељеном и разложном сагледавању низа значајних питања из историје Црне Горе и Боке.

У првом раду, насловљеном „Идеологија црногорског сепаратизма и њени носиоци прије и након Другог свјетског рата“, аутор одговара на питања: гдје је настала идеологија црногорског сепаратизма, ко су њени утемељивачи, шта је њен циљ и ко су њени носиоци у Црној Гори прије и након Другог свјетског рата. Овај рад представља несумњив допринос нашем бољем познавању и разумијевању настанка и развоја једне деструктивне антисрпске и антиправославне идеологије. У науци је већ констатовано да ова

идеологија није настала у Црној Гори, већ је унијета са стране. Она је израсла на старој стратегији разбијања српског етничког, културног и духовног простора и није могла да нађе никакво упориште у Црној Гори све док није силом наметнута током и после Другог свјетског рата. Алексић нас упознаје и са разликама теорија о „црногорској нацији“: комунистичкој, с једне стране, и Штедимлијиној и Дрљевићевој, с друге стране. Аутор говори и о ескалацији црногорског сепаратизма од седамдесетих година прошлог вијека до најновијег времена.

Ова Алексићева књига дотиче и низ питања везаних за дјеловање Православне цркве, али и за њен тежак положај. Рад „Црногорска аутокефална црква – средство унијаћења Црногораца“ указује на чињеницу да се кривотворењем историјских докумената и појединим исказима истргнутим из контекста и недореченим покушава доказати да је Митрополија цетињска (црногорска) била аутокефална, односно да се „током времена борбом, самоникло спонтано из крила Српске православне цркве оформила у Црногорску православну цркву“, како је то говорио један од корифеја црногорског сепаратистичког покрета др Војислав Никчевић. У плановима црногорских/монтенегринских идеолога „црногорска аутокефална црква“ треба да буде један од најважнијих конституената црногорског националног бића. Читав тај подухват, доказује аутор, треба посматрати као дио једне давно осмишљене стратегије чији је крајњи циљ латинизација и кроатизација Црне Горе кроз претходно прихватање Уније са Ватиканом, тј. са Римокатоличком црквом. Унија значи јединство, уједињење православне цркве и папе као врховног поглавара а да се задржи православна литургија, тј. богослужење.

Као ријетко плодног историчара, који је проучавао историју народа са бившег југословенског простора од средњег вијека до најновијег доба – академика Богумила Храбака, су многи историчари третирали као истинског полихистора. Истраживао је у свим важнијим архивским центрима у Европи и бившој СФРЈ. Будимир Алексић му је посветио текст „Однос Призренске лиге према Црној Гори по тумачењу Богумила Храбака“, који заправо представља излагање на међународном научном скупу посвећеном животу и дјелу академика Храбака, одржаном на Филозофском факултету у Косовској Митровици 2011.

У раду „Свети Сава и Светосавље у интерпретацијама црногорских идеолога“ аутор указује на интерпретације светосавља у текстовима црногорских идеолога чија је суштина у ставу да су Црногорци жртве „хиљадугодишње великосрпске империјалистичке политике“. У покушају да пониште и фалсификују цјелокупну историју српског народа на простору од Улциња до Пљеваља, црногорски идеолози су се највише окомили на Светог Саву, чији је култ снажно развијен и од давнина присутан на поменутом тлу, о чему свједоче и писани извори и усмено предање. Ту идеологију су разрађивали оснивачи црногорског сепаратистичког покрета – Савић Марковић Штедимлија и Секула Дрљевић, наставили њихови следбеници након Другог свјетског рата, а у новије вријеме је та идеологија разрађена у цјеловиту државну политику.

„Канонско-правни статус Цетињске митрополије у проучавањима др Љубомира Дурковића-Јакшића“ је Алексићево излагање на научном скупу „Др Љубомир Дурковић Јакшић – живот и научно стваралаштво“ одржаном у Никшићу 10. јуна 2017. године. Љубомир Дурковић Јакшић, један је од најзначајнијих српских црквених историчара (1907–1997) који је створио волуминозно научно дјело, и који је разбио у парампарчад ненаучне конструкције црногорских сепаратиста о наводној аутокефалности Црногорске митрополије.

Значајан је и ауторов рад „Мемоаристика и други записи као историјски извор“, презентован на округлом столу „О стању и коришћењу архивске грађе за историју Црне Горе“ одржаном у Подгорици 24. септембра 2010. у организацији Црногорске академије наука и умјетности.

„Манастир Светог Јована (Шин Ђон) код Елбасана“ је Алексићево излагање на научном скупу „Свети Јован Владимир и његово мјесто у српској историји, култури и духовности“, одржаном у Подгорици 2. јула 2016. у организацији Института за српску културу – Никшић. Међу најзначајније личности прве српске државе Дукље спада кнез Јован Владимир. Поп Дукљанин га назива „блажени мученик“ и „свети“. О његовом животу и мученичкој смрти постоји обимна литература, док је само успут констатовано гдје су се његове мошти чувале скоро 600 година. То је манастир Светог Јована (арбанашки Шин Ђон), који – како с правом наглашава аутор – уз Студеницу, Милешеву и Острог представља један од темеља српске духовности. Но, док су поменути манастири чувени и свима добро знани, манастир Светог Јована прекрила је патиња заборавља. Због тога је и научна тежина овог Алексићевог рада велика.

Професор др Чедомир Лучић био је човјек ренесансног формата и научник енциклопедијских знања и научних интересовања. Отварао је теме из наше прошлости које су други историчари упорно заобилазили. У његовим књигама, чланцима и расправама које се односе на прошлост Црне Горе нема митоманских представа о чојству и јунаштву Црногораца, постоји само научна истина заснована на провјереним чињеницама. Будимир Алексић му је посветио рад: „Поглед Чедо Лучића на историјску улогу књаза/краља Николе и на црногорско чојство и јунаштво“.

И у раду „Судбина Његошеве капеле на Ловћену – судбина српског народа у Црној Гори“ аутор говори језиком чињеница и искључиво са научног становишта, јасно показујући да је рушење Ловћенске капеле значило отпочињање процеса институционалне десрбизације Његоша и процеса историјског ревизионизма.

Саопштење „Црна Гора и косовски завјет – некад и сад“ је писано живо, наративно, прегледно и врло занимљиво. Сви који су проучавали историју и народну традицију Црне Горе слажу се у оцјени да су се Срби са тог подручја са Косовом рађали, живјели и умирали. Рад је подијељен на поглавља: „Косовска традиција у Цетињској митрополији“, „Косовски завјет у дјелу Петра I Светог“, „Косовски завјет у дјелу Петра II Петровића Његоша“ и „Свјетовни владари династије Петровић Његош и косовска завјетна мисао“.

У књизи коју представљамо Будимир Алексић пише и: „О именовању језика у прошлости Црне Горе и Боке Которске“, и презентује нам свој рад: „Први српски буквар инокa Саве и мјесто његовог настанка“ објављен у зборнику „Градиште – манастир у Паштровићима“.

Саопштење „Утемељивач црногорског антисемитизма“ посвећено је једном од најближих сарадника Анте Павелића – Секули Дрљевићу.

Ова најновија Алексићева књига се супротставља grubим, пристрасним, необјективним и рационално неутемељеним ставовима бројних квазинаучника на овом простору. Поводом континуираних излива мржње и нетрпељивости према српском народу и Српској цркви од стране организованих група црногорских сепаратиста – тзв. комита, наша јавност заслужује да сазна истину о томе ко су у прошлости били црногорски комити на које се данас позивају протагонисти антисрпске хистерије у Црној Гори. Зато је ту рад „Комити су били борци за уједињење са Србијом.“

Саопштење „Поп Радојица Перишић као мемоарска и литерарна тема“ посвећено је српском православном свештенику Радојици Перишићу (1907–1945), пароху голијском, једном од организатора Јунског устанка у Херцеговини 1941. године – првог антифашистичког устанка у поробљеној Европи, након организовања четничког покрета у том крају команданта Гатачке бригаде у саставу Невесињског четничког корпуса. Поп Радојица Перишић је на основу овлашћења министра војног, ђенерала Драже Михаиловића, унапријеђен у чин четничког војводе 18. јула 1942. Његова јуначка погибија на Лијевча пољу 1945. била је предмет литерарне обраде у различитим књижевно-умјетничким врстама.

Своју књигу Алексић завршава радом „Идеја српског уједињења на простору данашње Црне Горе у прошлости и данас“. На самом почетку даје кратак осврт на историјат државног уједињења српског народа. Указује на чињеницу да се земља којом је управљао кнез Јован Владимир звала Србија. Говори о бројним изворима који простор данашње Црне Горе у средњем вијеку називају Србијом. Указује на планове о обнови српског царства владике Василија Петровића и архимандрита манастира Пива, Арсенија Гаговића. Идеја српског уједињења била је опсесивна идеја митрополита Петра I Петровића Његоша. Његов наследник на трону Цетињске митрополије, његов синовац Петар II Петровић Његош Црногорце је сматрао интегралним дијелом српског народа и потомцима српских витезова – учесника Косовске битке, који су након пропасти српског царства населили неприступачне предјеле Катунске нахије. Идеју српског интегрализма наставио је да афирмише и књаз Данило, а општепознато је колико је књаз/краљ Никола био утемељен у српству, косовском завјетном одређјењу и немањићкој црквеној и државотворној традицији. Алексић се у овом раду бави и Подгоричком скупштином, периодом социјализма (1945–1990) и антисрпством у Црној Гори од 1997. године. Основни закључак Будимира Алексића изведен на основу нових чињеница и сазнања, може се свести на следеће: Снажно присуство свијести о српској интегралности, које је евидентно код млађе генерације у Црној Гори, утврђује нас у увјерењу да се српска идеја на овим

просторима не може неутралисати никаквим репресивним, а ни софистицираним методама.

Несумњиво је да ова књига др Будимира Алексића представља важан сегмент у изучавању историје Црне Горе и Боке. О томе свједочи разноврсна и обимна литература коју је аутор користио. Иако сваки од одабраних радова представља цјелину за себе, тематски и садржајно сви су они чврсто везани за Црну Гору или Боку. Стога ова књига представља значајан прилог расвјетљавању бројних питања из историје наведеног простора и искорак је у њиховом проучавању. Подстицајно ће дјеловати на млађе ствараоце. Гледано у цјелини књига је значајан допринос нашој историографији. Карактеришу је лијеп језик и допадљив стил. Рецензенти су академик САНУ Славенко Терзић, проф. др Александар Стаматовић и др Жарко Лековић.

Зборник вриједних радова из историографије

Др Жарко Лесковић

Универзитет Црне Горе,
Историјски институт,
Подгорица

*Косовско огледало: од-
сјаји њокосовске Црне
Горе (Зборник радова),
Матица српска – Друштво
чланова у Црној Гори
– НВО Пандурица –
Општина Никшић, Подго-
рица, 2022, 386 страна.*

У зборнику радова *Косовско огледало-Одсјаји њокосовске Црне Горе* историографски радови нам дају одговор на питање шта је косовски завјет представљао за Црну Гору. По свему историографски рад Будимира Алексића *Косовски завјет-идентитетска вертикала Црне Горе* нам говори да је српска народна традиција о Косову, као светој земљи била ризница свега најдрагоцјенијег што је српски народ створио у историји, и као мјесту на коме се 1389. збио централни догађај читаве српске историје, нарочити активно живјела у Старој Црној Гори и сусједним Брдима као „непокореним“ крајевима српског етничког простора. Као што је познато Његош кроз цјелокупно своје стваралаштво провлачи тезу, засновану на народном предању и историјским чињеницама, да су Срби са ових простора директни потомци преживјелих српских витезова, учесника у Косовском боју, који су послје тога избјегли турско ропство и збјежали се у неприступачне планине, гдје су водили „борбу непрестану“, и у најтежим условима, чували успомену на Лазареву жртву и Обилићев подвиг, и захваљујући томе-сачували српско име и вјеру. Сви цетињски митрополити из владичанске куће Петровића користили су мотиве из косовске традиције у својим дјелима. Сви они сањају о „освети Косова“ и о српском националном јединству у оквиру цјеловите државне творевине. Народно предање о Косову слиједе и књаз Данило и књаз и краљ Никола чија је политичка и национална идеологија била прожета косовским завјетом и опредељењем. Будимир Алексић нас у свом раду упознаје и са чињеницом да су осим митрополита и господара из владарске куће Петровића, и други црногорски митрополити, књижевници, новинари, публицисти, просвјетни радници и политички дјелатници истицали снажну везу Црне Горе са Косовом. Сви Црногорци, и писмени и неписмени, од колијевке па до гроба, и мишљу, и срцем, и духом живјели су са косовским завјетом. Косово је идентитетска вертикала Црногораца.

У раду Илије Бајовића *Црна Гора и Косовски завјет* се говори о везама између Црне Горе и српског Јерусалима, страдалног Косова и Метохије. Аутор нас подсјећа да се Ђурађ II Страцимировић, господар Зете, оженио кћерком кнеза Лазара Јеленом са којом је добио сина Балшу III, која је обновила неколико манастира на обали Скадарског језера, да су се у Црнојевића штампарији штампале књиге које славе Немањиће, градитеље православних цркава и манастира на Косову и Метохији, да се владика Данило митрополит црногорски хиротонисао 1700. године у Сечују код свог духовног поглавара пећког патријарха Арсенија III Чарнојевића. И Саву Петровића је хиротонисао пећки патријарх Мојсије, а Василија такође пећки патријарх Атанасије II, када је добио титулу (1750) коју и данас наши митрополити носе – егзарх свештеног трона пећког. Титула која на најбољи начин показује духовну повезаност Црне Горе и Косова и Метохије. Петар I и Петар II остављају косовски завјет у аманет своме роду као непролазну вриједност која окупља српски народ. Љуба Ненадовић истакнути српски књижевник, бораваћи у Црној Гори, био је изненађен снажном косовском мишљу која је била присутна код сваког Црногорца и Црногорке тога доба. И за вријеме владавине књаза Данила и књаза и краља Николе дух косовског завјета је био присутан. Аутор нас подсјећа на стихове књаза Николе, из незваничне химне Црне Горе: „Онамо, онамо ... да виђу Призрен!“, али и на стихове из пјесме краља Николе „Пијмо вино“: „Сви прегнимо погинути... Призрен мора бити наш.“ Косово и Метохија су ослобођени вишевијековног турског ропства 1912–1913. године јединством српске и црногорске војске. Свој рад Илија Бајовић закључује ријечима: „Црна Гора је опстајала на косовском завјету, по коме ће бити препозната изван својих граница и косовски завјет је учинио Црну Гору вјечном.“

Текст *Косовски бој владике Василија Пејровића Његоша (1709–1766)* на сликовит начин описује стање на Лазаревом двору прије битке, косовску вечеру, Милошев подвиг, ток битке, страдање Лазарево и Милошево, као и војвода Милоша Топличанина и Ивана Косанчића, издају Вука Бранковића.

Жељко Вујадиновић је свој текст насловио „Видовдан у српској свијести“. Он каже да је Видовдан у српској култури стекао статус националног празника. Посвећен је сјећању на Косовску битку (15/28. јун 1389). То је дан сједињења славе и туге, дан када се истиче узвишено и свјесно жртвовање, али и дан када се не весели. Каснији догађаји који су се одиграли баш 28. јуна ојачали су симболику кључног датума српске историје. На Видовдан 1876. Србија и Црна Гора су објавиле рат Османском царству, последице којег су стекле међународно признату независност. На Видовдан 1914. Гаврило Принцип је у Сарајеву извршио атентат на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда што је био повод за почетак Првог свјетског рата. На Видовдан 1921. усвојен је први устав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца којим је она дефинисана као уставна, парламентарна и наследна монархија. На Видовдан 1992. завршена је војна операција „Коридор“, којом су спојени западни и источни дио Републике Српске. Видовдан је најбогатији и митологијом и вјеровањима. Међу Србима на Косову и Метохији постојало је предање да уочи Видовдана, у глуво доба ноћи,

ријеке на трен буду црвене као крв ратника погинулих у Косовској бици, а кукавица престаје да кука за изгинулим косовским јунацима. Православни лик Светог Вида славио се као заштитник очију и исјелитељ болести вида. Одликовање за јунаштво, у злату исковано, које је Његош установио 1847. у Црној Гори, названо је Обилића медаља. Крајем 19. вијека, велика ливада иза Влашке цркве на Цетињу на којој се градила касарна названа је Обилића пољана. На том мјесту је под истим називом 1957. саграђен спортски стадион. Видовдан је проглашен државним празником Краљевине Србије 1889. године, на 500. годишњицу Косовског боја. Као национални празник славио се и у Краљевини Југославији, а 2001. враћен је у ред државних празника у Републици Србији.

Лека Вујисић у раду „Косово и Црна Гора“ каже: „Црна Гора је постала послјије Косова. Прије Косова је била Зета. Црна Гора је постала Црна Гора кад је наставила коротну капу. Иначе би се звала Свијетла Гора, Зелена Зета... Она је крштена на Косову...“ Даље каже: „Шта је црногорска историја него освета Косова. И сваки бој црногорски је наставак Косовског боја. Царев лаз, Круси, Граховац, Вучји до...“ И завршава „сви други могу како хоће и како им драго, и овако и онако, али Црногорци морају чувати Косово јер без Косова нема ни њих.“

У тексту митрополита Јоаникија Липовца „Завјет светог великомученика Лазара“ објављеног у Гласу Црногорца од 30. јуна 1942. налази се читав низ значајних историјских чињеница. Митрополит наводи и податак да су по суду стручњака Срби на Косову Пољу имали око 35.000 људи, а Турци око 100.000. По народној пјесми од тог броја „од Турака нешто и остало, а од Срба што је и остало, све рањено и искрвављено“.

Митрополит Јоаникије Мићовић нам говори о Светом Пајсију Пећком патријарху веома заслужном за опстанак Српске цркве, за опстанак Пећке патријаршије и за опстанак нашега народа у доба турског ропства. Био је човјек ријечи Божије, човјек књиге, културе, духовности. У времену великих притисака и латинске пропаганде, заједно са Светим Василијем Острошким, својим млађим савремеником, кога је и рукоположио за архијејеја, патријарх Пајсије Јањевац је сачувао вјеру у цијелом српском народу.

Историографски је и текст Жарка Лековића *Косово и Мејхохија – душа Србинова*.

Митинг солидарности на Цетињу са нашом браћом, њрогнаницима и сѣрадалницима са Косова и Мејхохије, 18. септембра 1988. године је наслов текста Јована Маркуша у ком нам аутор говори о митингу пред око 20.000 људи одржаном уз противљење руководства Савезне Републике Црне Горе, што је само погоршавало ситуацију, стварајући још већи јаз између народа и власти. Јасно је било да Црногорци не могу бити незаинтересовани за оно што се дешавало на Космету, јер памћење је немогуће избрисати из колективног ума народа. На митинзима широм Црне Горе дата је несебична подршка страдалницима са Космета.

О освети Косова, ставу српске колоније у САД-у и дешавањима у Првом балканском рату пише Чедомир Павић (1882–1914). Посебан акце-

нат ставља на црногорско-србијанску сарадњу, њихов састанак у Пећи, код Пљеваља, Ђаковице и Љеша.

Рад *Косово и Метохија – угаони камен српског идентитета* Ивана Радловића нам говори да овај простор никада за српски народ није био само обична територија на којој је живио нити извор материјалних богатстава, иако је тај простор природа обдарила плодном земљом, ријекама, разноврсним рудним богатствима, благотворном климом. Смјештени у средишту Балканског полуострва, Косово и Метохија су простор на ком је српски народ доказао да припада реду великих европских и свјетских народа, препознат по својој државотворности и вјечитој борби за слободу, о чему свједоче сачувани културно-историјски споменици као и најзначајнији догађаји из историје српског народа, који су управо везани за овај простор. Радловић говори о моћи српске средњовјековне државе, Косовској бици, о двјема великим сеобама Срба из 1690. и 1740, о српској револуцији (1804–1830), ослобођењу Косова и Метохије од османске власти 1912, о 1918. и 1945, о уставним рјешењима 1963. и 1974. и коначно о агресији НАТО-а на СРЈ 1999. године, чија је последица да је данас Косово и Метохија територија окупирана од стране САД и њених савезника.

Хајдуковање Лазара Пецирепа

**Мр Момчило
Голијанин**

Самостални истраживач,
Невесиње

Божо Ђурановић, *Освеј-
ник*, Голијски сабор кул-
туре, Никшић, 493 стране.

О Лазару Пецирепу је написано много пјесама, анегдота, приповијести, – али најцјеловитије дјело о њему је написао Божо Ђурановић. Ријеч је о биографском роману *Освејник*, у коме је аутор прикупио масу података о његовом животу, борбама са никшићким Турцима, подвизима и старадањима, о спаљивању куле у Голији и уништавању целокупне имовине, о погибији тројице браће, и на крају, о трагичној смрти. Узрок страдања мирног и вриједног домаћина Лазара Пецирепа је његова сестра Анђелија о чијој љепоти се причало по Црној Гори и Херцеговини и о којој су сањали никшићки Турци. Један од њих, Бећо Пељевић, ријеша да је доведе за свога брата Муја, или за сина Османа. Но, Анђелијин брат Лазар не даде сестру Бећу, што овог страшно увриједи и запријети да ће му се грдно осветити. И, заиста, убрзо сакупи стотињак никшићких Турака, дође у Голију, спали Лазареву кулу, уништи му сву имовину, одјави сав ајван и остави за собом пустош. Зароби Анђелију, и хтједе да с њом бјежи за Никшић. Но, Лазареви људи је ослободише, али при том погинуше тројица Лазареве браће.

Народни пјевач се у епској пјесми о Пецирепу, а потом Ђурановић у свом роману, отмицом жена, приближио хеленском спјеву Илијада гдје је сукоб ширих размјера избио између Ахејаца и Тројанаца управо послјије заробљавања Менелајеве жене Хелене од стране Тројанаца. Преотимање жена је представљало повреду и понижење најниже врсте, послјије кога је морало доћи до „спашавања образа“.

Прије него што ће Лазара ставити у први план, аутор је приказао бројне црногорске јунаке и харамбаше, попут Балете, Марка Станојевића, Милоша Вукотића, бројне чете које су крстариле Црном Гором и Херцеговином, пресретале турске караване и робиле стоку и намирнице које су каравани прегонили. Притом су убијали бројне Турке, одсијецају им главе и носили као ратне трофеје.

Послије сукоба са Пељевићевим Турцима у Голији, и послије погибије Лазареве браће, овај хајдук узео правду у своје руке. Зарече се над гробовима мртве браће да ће их осветити и да се неће примирити док не убије бар стотину Турака. И поче његова освета. Као вук самотњак упадао је у катуне никшићких Турака, убијао чобане и одгонио стоку, ноћу сам упадао у утврђени Никшић и попалио око седамдесет кула, узео из штале коње капетана Мушовића и одвео их у Велестово. Постао је страх и трепет за Црну Гору, посебно за Никшић. Заробљава Турке и тражи велике откупе. Капетан Мушовић одлучује да овоме некако стане на пут. Доводи на ноге Лазару четрдесет жена с малом дјецом и тражи да им Лазар кумује. Лазар то прихвата тешка срца, али зна да се кумство не одбија. Тиме је закопана ратна сјекира између Лазара и Никшића. Али Турака има и у Спужу, и у Гацку, и у Невесињу... Све је то сада Лазарев терен. Штити Србе, посебно жене које Турци напаствују.

Ђурановић се издашно користи историјским подацима. Због тога, поред литерарних вриједности, ово дјело заслужује посебну пажњу. Поткрепљивао је своје дјело и неким моралним законитостима. Али и слабостима српског народа. Таква је и похлепа за богатством појединаца која ће погизати све моралне норме које владају у народу.

У нашем народу се посебно и изузетно цијени кумство. Не каже се узалуд да је „Бог на небу, а кум на земљи“. Нажалост, то се кумство у историји злоупотребљавало. Бројни су примјери за то. Описано је то и у епским пјесмама. Дивно је то приказано у народној епској пјесми „Поп Црногорац и Вук Копривица“ у којој кума позива Вука да јој крсти дијете. Помутило јој је обећано богатство попа Црногорца разум, и она куми Вука „Вишњим Богом и Светим Јованом“ да јој кумује дјеци. Вук наслућује замку коју му је припремила кума, али не одбија кумство. Долази код куме, упада у клопку, али успијева да се некако спасе. Но такве среће није био Лазар Пециреп.

Спушки паша покушава да изнађе рјешење како да се ослободи Лазара. Поубијао му је највиђеније људе Спужа, и мора се тога зла ријешити. По савјету једног старог барјактара, паша потражи човјека који ће издати Лазара. Обећа дукате, кућу, земљу... Нађе се код Срба изрод Бећко који прихвати ту срамну улогу. Пође у Велестово ноћу код Лазара и затражи да му дође у Спуж и да му крсти близанце (које није ни имао). Лазар прихвати кумство. Дође код Бећка који га „части“ ракијом која га је успавала. По договору упадају Турци у кућу кад је Лазара освојило пиће, и свежу га. Одводе га код паше на дар.

Ђурановићев роман је подијељен у три цјелине: Разура, Освета и Издаја. Треће поглавље је најбољње. Аутор је са наглашеном емпатијом до тад говорио о Лазару, о његовим подвизима, али сада и са наглашеним болом о његовом заробљавању. Дјело је само дјелимично катарзично (када је у питању казна коју су никшићки Турци заслужили), али је нема код Лазаревог случаја. Лазар страда због недјела која је морао урадити. Родбински закони су му налагали да освети браћу која су невино страдала. Братска брига му је исто тако налагала да заштити сестру од

напасника, као што је штитио и поробљену рају. Одведен је у Травник у коме ће га усмртити на најсуровији начин: набити га на колац. Но, и у тим најтежим моментима Лазар казује моралну слагу. Не кука, не тражи помиловање. Налази снаге да везиру запријети да ће га стићи Божија казна за сва недјела која ради. Даје окупљеним Турцима, који се иживљају на његовим мукама до знања да ће га син осветити, мада је он себе осветио још за живота.

Трагична смрт храброг харамбаше Лазара Пецирепа тешко је погодила све Црногорце. Познати епски пјесник, Божо Ђурановић, један од водећих у савременој српској књижевности, показао је свој дар и у прозном стваралаштву. Видљиво је то у вјештом вођењу радње, у лирским изливима, у вјештом уклапању стилских фигура у текст. Веома вјешто осликава страх код грађана када се нађу пред никшићким капетаном Мушовићем: „Погледа по окупљеној маси и међу Турцима угледа старог оцу Бећира Брунчевића и даде му знак да приђе. Стрекну оца од капетановог пресавијеног кажипрста (подвукао М.Г.) као да ће му с њим очи ишчепрљати“ (168). Овај пресавијени кажипрст веома сликовито казује релације – капетан: обични Турци. Он је дозлабога понижавајући и увредљив.

Потресна прича о Лори: без граница у мучењу и подношењу мука

Горко Кисељевић

Самостални истраживач,
Никшић

Књига Раденка Којовића *Себи у њовјерењу* натјерала ме да и себи и вама „у повјерењу“ признам да није сам имао тежег задатка од овога да сročим неколико реченица о „до бола“ потресном свједочењу скромног човјека, омиљеног професора филозофије и великог мученика злогласних логора Метковићи, Лора и Керестинац.

Ако је мене спопао велика мука од читања овог дирљивог штива, јер сам извјештавао са херцеговачког ратишта и тамо слушао приче о мучењу наших резервиста у Лори, можете замислити колико је Којовићу требало психичке и физичке снаге док је приликом писања књиге послјије 27 година наново проживљавао људском разуму непојмљиве изузе мучења, које је срећом преживио – да свједочи о људском злу без граница, каквог није било ни у Јасеновцу и другим стратиштима све до Голог отока. Из тог усташког пакла га је сами Бог спасио и дао му снаге да остави свједочанство, као вјечити завјет – да се не заборави голгота заробљеника и уопште српског народа у Хрватској и Босни и Херцеговини, али и да се потомци мучитеља, свих вјера и нација, постиде злочина својих предака, те да свима буде наука – да се никада и никоме не понови Лора, ни било која и чија мучилишта.

Раденко Којовић, *Себи у њовјерењу*, Српско просвјетно и културно друштво Просвјета – Берковићи, Берковићи, 2019, 135 страна.

Ова документарна исповијест Раденка Којовића, просто, не допушта читаоцу да направи паузу у читању, већ гони да што прије спозна како нема краја маштовитости крвожедних сподоба у људском лику, баш као што су недокучиве границе издржљивости робијаша Лоре и многих још казамата нашега доба, увелико и одавно замагљеног људским правима, која су најмање права и људска.

Свака од дванаест прича књиге *Себи у њовјерењу* поставља небројена питања о рату и миру, о злу и добру, о човјеку и нечовјеку. Као професор филозофије господин Раденко Којовић то чини педагошки ненаметљиво и у духу чојства најмање говори о својим ранама, него о физичкој и менталној патњи других логораша, својих сапатника. Без фразе и накнадног па-

метовања, свака реченица је прича за себе, свака би могла бити тема за нову књигу. Ја ћу скренути пажњу на неке ауторове мисли, које човјека, ако је човек, тјерају на промишљање природних законитости и људске крволочности, какву нема ни једна животињска врста.

Којовић, на примјер, пише да је рат „раскршће које води божјим или ђавољим стазама. У рату можеш остати човек, а можеш постати сатана у људском лику...“ Одговоре на ову мисао он, кроз примјере батинаша и заробљеника, сугерише читаоцу некако ненаметљиво и професорски остављајући да сами проникнете у ненаписану или недоречену горку истину.

А горка је истина да је од свих чувара Лоре само полицајац звани Рамбо показао људскост према затвореницима, о коме Којовић са захвалношћу свједочи како „никога није ударио, већ их је бодрио да не клону духом... Остали су до изнемоглости тукли и понижавали, трудили се да их сведу на обичан нагон за животом... а онда могу све да раде са робијашима, који су, како свједочи професор, постали „покретне метеоролошке станице – бол у рамену, лакту, вилици, поткољеници...“ најављује сваку промјену времена.

Из Којовићеве књиге, дакле, сазнајемо да су затворски чувари (лише поменутог и можда још којег изузетка), те бројни „гости“ с усташким ознакама, који су често посјећивали робијаше, били по истом калупу скројени и све гори од горега. Сви „уживају у наношењу патње другима... испитују границе србочетничке издржљивости и зидају темеље њихове Лијепе“. Остало је без правог одговора ауторово питање: „Може ли се на злим поступцима и на лажи градити држава?“

За разлику од бојовника који су јуначењем над немоћнима, над „живим лешевима“, личили једни на друге, међу робијашима су се издвојили они који су муке стојички подносили, мислећи како да својим поступцима не отежају осталим сапатницима, и они други који су над њима, зарад своје коже, строгоћу тренирали и јаче и горе од усташа. Запала су ми за око таква два лика: Извјесни капетан Смедеревац и затвореник Б, како их је назвао аутор књиге. Капетан Смедеревац, који је усташама предао Складиште ЈНА у Габели, са 14 младих војника и заставником, у Лори је био поштеђен мучења и одмах по предаји „у логору почео са доказивањем лојалности и више него што траже од њега...“ Међутим, кад су дошли љути Домољуби ни затворски чувари нијесу га могли заштити од бејзбол палица, а на покушај једног стражара да их умилостиви да не туку капетана заслужног за предају војног складишта, један ХОС-овац је објаснио колеги: „Шта очекујеш од њега? Издао свој народ, погазио заклетву, а да ће Хрватској бити вјеран... Они су четници, а он је ђубре.“

Или: затвореник Б. је за двјеста марака од часника војне полиције поштеђен и „овлашћен“ да уведе ред у логору, што је овај озбиљно схватио... И кад га капетан Петровић замоли да цимере-робијаше не удара прејак, Б. ће рећи: „Шта ћу, чувари ће мене“, на шта га је стамени Петровић презриво посавјетовао: „Настави, спаси себе“... Нијесам докучио даљу судбину тог затвореника, чије име, на срећу његовог потомства, аутор није открио.

На ова два примјера из Лоре, Којовић има искрен одговор када каже: „Овдје је борба да не изгубиш разум, да останеш човек, да не одеш у цар-

ство таме, да не одеш тамо гдје ће те сви презирати...“ Он се око тога није двоумио – часно се држао и када је стављан на најтеже муке и понижења.

Раденко Којовић, који се налазио на сва три ратна списка: погинулих, несталих и заробљених, у првим тренуцима неочекиване слободе се нашао у дилеми, како вели: „Мало прије страх за живот, а сад питање шта ћеш са животом“.

Срећом, као што је неокаљаног образа изишао са мучилишта Којовић је живот наставио са тешким душевним и физичким озљедама, али усправно, подаривши нам ову књигу, којом читаоца упућује да је распад Југославије последица нечасне игре глобалних играча и да је режија мучења беспомоћних заробљеника у усташким казаматима смишљена у врху европејске Хрватске. Нажалост, ти налогодавци су постали почасни грађани Црне Горе – Црно да не може бити црње, закључује Којовић, остављајући нама да судимо о поступцима наших власти.

Из књиге је очигледно и да је, у Другом свјетском рату јамама овјерена, мржња према Србима тињала све вријеме Југославије и као вулкан букнула у њеном распаду. На то је аутора, док је исписивао догађања у логорима, навело сјећање да је, цитирам „момка из Чавоглава са надимком Томпсон примио поглавар римокатоличке цркве... Нож гладан, а он жедан, а можда је нож сувенир из Јасеновца поново стављен у употребу...“

Несхватљиво је да се пјесме тог Томпсона, хрватског нацисте Марка Перковића, данас пјевају на слободарском Цетињу! Још један доказ да се Црна Гора нашла на оном раскршћу, гдје човјек, како вели Којовић, сам бира: „хоће ли остати човјек или постати сатана“.

Ово ишчитавање књиге Себи у повјерењу завршићу ауторовом констатацијом да „вријеме пролази, а сјећање, искуство, а богами и последице на тијелу остају“. Али, мало кога то занима, јер се данас интересовање изједначило са интересом, при чему је искључен појам части.

Ријечју, књига *Себи у њовјерењу* је увјерљив споменик страдалницима. То истинито свједочење написано је разумљивим језиком и стилем који сваком читаоцу, без обзира на образовање, омогућавају да зарони и у тешке судбине заробљеника и у компликоване ратне околности, у којима су многи пали на испиту људскости. Поготово се обрुकала тзв. међународна заједница, која, како пише Којовић, од жртве тражи да жали целате, да не вјерује свом искуству, него гласу протува и пробисвијета.

И стварно, да цинизму свјетских жандарма нема краја очигледан је доказ и крваво растурање Југославије – почев од очигледне подршке и хладнокрвног посматрања егзодуса српског народа у Хрватској до отимања Косова и Метохије од суверене Србије, а вапаја за територијалним интегритетом неких других држава. Никог разумног не изненађује то од великих сила, али како се помирити са лицемерством које напада здрав разум.

Нарочито вријеђају двоструки аршини наше власти, пређашње и садашње (ДПС и ове послједе августа 2020. године) – државни врх Црне Горе не спомиње право братске Србије на територијални интегритет, а слијепо слиједи такве флоскуле НАТО убица муринске дјеце. Сјећамо се и срамоте да нико из државног врха није присуствовао сахрани 2004. нити откривању

споменика 2012. године, мученицима тзв. Никшићко-шавничке групе, који су на најсвирепији начин уморени у Лори, а на ратиште су били управо на позив црногорске власти да се брани суверенитет заједничке Отаџбине – Југославије. Још је срамотније то што су са хрватском Владом потписали споразум којим, практично, аболирају злочинце из Лоре и њихове налогодавце.

Са гнушањем на такав однос према родољубима и патриотизму уопште, црногорским званичницима у свим гранама власти, и свим политичарима, препоручујем књигу професора Раденка Којовића, у нади да ће им она, бар иоле, отворити и очи и разум, што би било љековито како за њих, тако и за достојанство државе, у које се толико заклињу, а све чине да га унизе.

СРПСКА БАШТИНА

Некрополи

Будимир Алексић

Горан Врџин

Дезан Спирidon Булџовић

In memoriam: У спомен академику Зорану Лакићу (31. октобар 1933 – 20. децембар 2023)

**Проф. др Будимир
Алексић**

Институт за српску
културу,
Никшић

У својој деведесетој години земаљског живота напустио је овај свијет и преселио се у љепши и бољи један од најзначајнијих историчара Црне Горе – академик Зоран Лакић. Овај доајен наше историјске науке био је човјек изузетног образовања и широке културе, професор-емеритус, редовни члан Црногорске академије наука и умјетности, редовни професор Филозофског факултета Универзитета Црне Горе, и добитник значајних међународних признања за науку. Као историчар широких знања и аналитичар који често индуктивним методом, на основу појединачног, успјешно долази до закључака о општем, академик Лакић је у свом волуминозном научном опусу обухватио кључне проблеме из историје Црне Горе, и константе и трауме црногорског друштва на дугом историјском путу његове еманципације.

Зоран Лакић је рођен 31. октобра 1933. године у селу Доња Бијела код Шавника, гдје му је отац Мирое, из Бјелопавлића, имао службу учитеља. Његова мајка Милена је била од Бошковића са Орје Луке, кћерка перјаника књаза и краља Николе, Зека Бошковића. Кад му је отац добио премјештај, преселили су се у Пљевља, 1938. године. У Пљевљима је започео основну школу. Тамо су, он и његова браћа, доживјели смрт мајке, која је преминула држећи у рукама тек рођено – шесто дијете. У Пљевљима је доживио и њемачку окупацију земље, бомбардовања, Пљеваљску битку, хапшење оца, кога су италијански фашисти спровели у затвор у Пријепоље. Затим у Рогошића кућу у Подгорици, до октобра 1943. године, кад је изашао из затвора.

Основну школу академик Лакић је завршио у Даниловграду, а вишу реалну гимназију у Никшићу 1952. године. Отац га је усмјерио на студије у Београду. Студије историје уписао је на Филозофском факултету у Београду, које је окончао јануара 1958. године. Након дипломирања радио је у Архиву Централног комитета Савеза комуниста Југославије за Црну Гору, до припајања Архива Историјском институту – 1959. године. За потребе Историјског институ-

та, тада млади истраживач и асистент – Зоран Лакић је 1962. отишао у Париз, на вишемјесечна истраживања. Боравио је на Сорбони I, на Катедри за словенска истраживања и међународне односе. У Паризу је имао бројне сусрете са домаћим и страним интелектуалцима. На Сорбони се упознао са методологијом изучавања и презентовања савремене историје, што је касније примјењивао у својим истраживањима. Од 1963. године почео је да ради у Републичком секретаријату за образовање, науку и културу, али ни тада није престао да се бави истраживачким радом. Са Историјским институтом је сарађивао као спољни сарадник и био руководиолац одређених пројеката. Неколико мјесеци током 1965. године, др Лакић је провео и на специјализацији у СССР-у.

По повратку из Совјетског савеза, припремао је докторску дисертацију Народна власт у Црној Гори 1941-1945, коју је одбранио 1974. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Већ наредне, 1975. године, изабран је у звање вишег научног сарадника. У звање научног савјетника изабран је 1983. године, након чега је постао редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу. На Катедри за историју и географију је предавао Историју Југославије. Ту је радио до 2000. године, до пензионисања. Као шеф Катедре за историју и географију на Филозофском факултету у Никшићу, организовао је рад на отварању последиједипломских студија и припремио Програм студија. Ипак, те студије су отворене неколико година касније. Био је, осамдесетих година прошлог вијека, као предсједник Друштва историчара Црне Горе, један од организатора и предавача на бројним семинарима за наставнике и професоре историје, које је Друштво, у сарадњи са Републичким заводом за унапређивање школства, организовало у многим градовима Црне Горе. Био је и један од организатора интеркатедарске конференције историчара Југославије, која је одржана на Филозофском факултету у Никшићу. Била је то последња конференција студената, која је одржана 1990. године.

Боравио је по позиву у многим универзитетским центрима широм свијета: у Паризу, Москви, Торонту, Берлину, Атини, Прагу, Софији, Букурешту, Јерусалиму, Анкари... Са саопштењима је учествовао на бројним међународним скуповима и конференцијама у иностранству. Академик Лакић је учествовао и на бројним научним скуповима широм бивше Југославије.

Био је члан и предсједник комисија за одбрану магистарских и докторских радова на факултетима у Сарајеву, Новом Саду, Косовској Митровици, гдје је и предавао на последиједипломским студијама. Новембра 2005. године, по позиву са Сорбоне IV, био је члан комисије за одбрану докторске дисертације чија је тема била: Црна Гора између федерације и независности. Академик Лакић је био члан комисија за додјелу научних звања плејади историчара на Универзитету Црне Горе, гдје је, 2005. године, једини од историчара, добио титулу професор-емеритус. Био је и предсједник Удружења Емеритуса.

За ванредног члана Црногорске академије наука и умјетности изабран је 19. новембра 1993, а за редовног члана 8. децембра 2000. У

Академији је био члан Предсједништва, секретар Одјељења друштвених наука, више година члан Одбора за подстицање развоја талентованог научног и умјетничког подмлатка, члан Одбора за историју, члан Комисије за издавачку дјелатност, члан Комисије за научне и умјетничке дјелатности, члан Уређивачког одбора за Енциклопедију Црне Горе, предсједник Одбора за израду пројекта о потреби проучавања голооточког времена и предсједник Редакције за издавање извора за историју Црне Горе.

Овај врсни историограф, током деценија континуираног научноистраживачког рада, објавио је преко тридесет засебних научних монографија, и више стотина научних, стручних и публицистичких чланака публикованих у домаћим и иностраним часописима и зборницима радова, као и у периодичним публикацијама. Био је уредник и бројних зборника радова и монографских публикација које је објавио Историјски институт Црне Горе или Црногорска академија наука и умјетности. Већ сам увид у његову обимну библиографију (која садржи око 1600 библиографских јединица) указује на изузетну личност, чије су монографије, студије, расправе, чланци и есеји показатељ разноликог знања, акрибичности и ерудиције њиховог аутора.

Најважније објављене књиге академика Зорана Лакића из области историјских наука носе следеће наслове: Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе: збирка докумената (1963), ЦАСНО: Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења 1944-1945: збирка докумената (1975), Црвени крст Црне Горе: 1875-1975 (1980), Народна власт у Црној Гори: 1941-1945 (1981), Партизанска аутономија Санцака: 1943-1945 (1992), Историја и историографија (1995), Огледи из историје Југославије (1999), Црногорске историјске теме (2001), Црногорски ратни парламент (1941-1945): документа (2003), Вријеме, политика, наука (2005), Дијалог у историографији (2008), Даниловград кроз историју (2011), Токови историје у Црној Гори (2011), Црна Гора у књигама историографским (2012), Духовне вертикале Црне Горе (2016), Историцари и историја Црне Горе (2017), Црна Гора и Црногорци – земља, народ, вјера, нација и државност (2020).

Његова последња књига, Црна Гора и Црногорци, коју је објавила реномирана издавачка кућа „Унирекс“ у част 50 година свог постојања, у едисији „Посебна издања“, представља капитално дјело које ће, у то нема никакве сумње, представљати датум у црногорској историографији. Њен садржај чине научни и стручни радови саопштени на научним скуповима и конференцијама у Црној Гори, Србији и Републици Српској, као и популарно-стручни текстови, бесједе, обраћања, записи, прикази и осврти. Кроз четири њена поглавља академик Лакић приказује, како сам истиче у предговору, „основне карактеристике народа Црне Горе и њихов утицај на формирање особеног карактера православних Црногораца и осталих народа, који су од давнина насељени у Црној Гори“.

И поред тога што је академик Лакић у ову књигу уврстио велики број радова насталих у дугом временском распону, они сачињавају такав склоп да се стиче утисак као да је пред нама изворно писана моногра-

фија. За овакву кохерентност дјела било је пресудно, прије свега, то што је аутор поклатио пажњу феноменима дугог трајања који коријене имају у даљој прошлости а постоје и у садашњости. Као врстан истраживач, познавалац научне литературе и архивске грађе, ерудита *par excellence*, академик Лакић је драгоцјене податке и факта до којих је дошао (током више деценија систематског и преданог научноистраживачког рада) уградио у ово дјело и тиме историју Црне Горе и научна сазнања о Црногорцима обогатио новим чињеницама и објаснио друштвено-историјске и национално-политичке процесе и токове у свјетлости нових синтеза и ваљаних историјских просуђивања. У том смислу, овдје желимо да посебно укажемо на онај дио ове његове књиге (насловљен „Записи и подсјећања“) који је посвећен битним догађајима у Другом свјетском рату у Црној Гори када је отворено црногорско национално питање које је санкционисано првим послератним уставом Црне Горе из 1946. године. То није био, по ријечима академика Лакића, „резултат научних истраживања, већ најобичнија партијска одлука, без ваљаног објашњења и научног утемељења“, на шта упућују и аутентични изворни текстови. Октроисаним издвајањем „црногорске нације“ из јединственог српског етничког корпуса посијано је сјеме раздора у бићу Црногораца. Седамдесетогодишње однарођавање Црногораца од српства било је успјешније од петовјековног османлијског, закључује академик Лакић. Значај ове књиге фундаменталних научноистраживачких радијација је утолико већи што то није само књига о прошлости већ и о овдашњој узаврелој, турбулентној садашњости. И овом књигом академик Лакић је потврдио оно што је евидентно из свих претходних његових књига – да га одликује вјештина лијепог казивања и убједљиве научне интерпретације.

Свесрдно је подржао оснивање и дјелатност Института за српску културу у Никшићу. За наш часопис Српска баштина објавио је неколико приказа. Поносни смо на чињеницу да је био наш пријатељ и сарадник. Знајући да ће његова племенита душа наћи мјесто у Царству небеском, изражавамо му велику захвалност за све што је урадио за српску културу и историографију.

Одласком академика Зорана Лакића српски народ је изгубио великог патриоту и једног од својих најистакнутијих историчара, али је за њим, срећом, остало монументално научно дјело, на којему ће се учити младе генерације научника.

In memoriam: Академик Каплан Буровић (Ресулбеговић)

(Улцињ, 8. август 1934 – Женева, 11. август 2022)

**Проф. др Будимир
Алексић**

Институт за српску
културу,
Никшић

Дана 11. августа 2022. године упокојио се академик Каплан Буровић (Ресулбеговић) истакнути научник, књижевник и публициста; највећи савремени албаноолог, борац за правду и истину, политички дисидент и вишедеценијски робијаш у злогласним Енвер Хоциним казаматима у Албанији и Брозовим затворима у Југославији, због чега је назван Мендела Балкана.

Каплан Буровић је рођен у Улцињу 8. августа 1934. године. Потомак је Селим-бега Ресулбеговића, једног од команданата црногорске војске у ослобађању Скадра 1912. године, и његовог сина Ћазима, који се у Другом свјетском рату борио против италијанско-албанског фашизма, опет у Скадру. Породица Буровић потиче из Пераста, гдје су били угледни грађани римокатоличке вјероисповијести. Одатле су их протјерали Аустријанци. Један од Буровића се исламизовао, и од њега су улцињски Ресулбеговићи чије је презиме касније албанизовано у Ресули. Каплан се вратио својим коријенима, узео је старо презиме Буровић и прешао је у православље добивши крштено име Данило.

Основну школу је завршио у родном мјесту; гимназију је похађао у Нишу, Скопљу, Дубровнику, а матурирао је са одличним успјехом у Београду. Вишу педагошку школу је завршио у Скопљу, а студије албанског језика и књижевности у Тирани. Службовање је започео као главни и одговорни уредник београдског листа „Искра“. Затим је био дописник многих листова и часописа. Године 1956. почео је да ради као наставник језика и књижевности у Тетову, гдје се и оженио.

По одслужењу војног рока академика Буровића су ухапсили припадници УДБЕ, испребијали га и потпуно невиног осудили на осамнаест мјесеци строгог затвора, за наводну непријатељску пропаганду. Главни свједок УДБЕ на његовом суђењу био је Адем Демаћи. Након изласка из затвора, емигрирао је у Албанију, са надом да ће отуда прећи у Со-

вјетски Савез. У Албанији, међутим, почиње нови период његовог страдања. Прије свега, није му дозвољено да пређе ни у једну другу земљу. Интерниран је у концентрациони логор југословенске емиграције у Черми, поред градића Лушањ. У Лушњу је једно вријеме радио као професор историје и књижевности.

Године 1970. осуђен је на четрдесет три године затвора, опет за наводну непријатељску пропаганду. Издржао је двадесет година тешке робије у злогласном казамату у Бурељу, гдје су више пута покушали да га убију али нијесу успјели да сломе његов дух. Након пада Енвер Хоџиног режима, под притиском међународне јавности, пуштен је са робије, и пребјегао у Швајцарску. До краја живота живио је у Женеви, али ни тамо, као емигрант, није имао мира. Више пута је покушан атентат на њега.

Због заступања еминентно научних ставова о поријеклу Албанаца, у Тирани су 2009. године спалили цијели тираж његове четири књиге. Амбасадор „демократске Албаније“ у Турској, Скендер Шкупи, изјавио је да је „највећа грешка Енвера Хоџе што није физички ликвидирао академика Буровића“. Неки албански академици су тражили од својих власти да забране улазак у Албанију, не само Буровићевим књигама, већ и њему. Тражено је и од швајцарских власти да му одузму статус емигранта и да га протјерају. Позивани су страни издавачи да не објављују његове књиге. За цијело то вријеме, Исмаил Кадаре не само да је ћутао, већ је био идеолог и апологета Енвер Хоџиног злочиначког режима. Тог лажног дисидента, и књижевника просјечних књижевноумјетничких домаћа, академик Буровић је разобличио у књизи Право лице Исмаила Кадреа.

Академик Буровић је још од младићких дана почео да се бави књижевношћу. Писао је и објављивао на свом матерњем, српском језику, на страницама часописа „Сусрети“. Прочуо се најприје поемом Бојана која је објављена у Дубровнику 1952. године, и због које је осуђен на затворску казну. Његов роман Издаја (објављен 1956. у Тирани, који му је донио књижевну славу и који је квалификован као главно дјело албанске књижевности у прози), збирка приповиједака Одјек Кораба и новела Змија, унијети су у програм Министарства образовања Албаније за све нивое образовања као обавезна лектира. Академик Буровић је од 1956. био члан Савеза књижевника Југославије, а од 1966. и члан Савеза књижевника Албаније. Као истакнути књижевник, био је изабран за почасног члана Академије наука и умјетности Албаније.

Осим књижевног рада (писао је романе, приповијетке, новеле, поеме, пјесме) академик Буровић се нарочито успјешно бавио научноистраживачком и публицистичком дјелатношћу. Од његових књига из историографије и публицистике издвајају се: Улцињско нарјечје (1969), Право лице Исмаила Кадреа (1992), Илири и Албанци (1994), Речник улцињског изговора (1994), Поријекло Албанаца (1995), Стварност и албанске илузије: студије и чланци (2000), Очи Симониде оптужују (2000), Ко су Албанци: студије о поријеклу Албанаца (2013), Скадар: историја

града (2015), Његош и Албанци: студије (2002, 2016). Већ сам увид у његову обимну библиографију указује на изузетну личност, чије су монографије, студије, расправе, полемике, чланци и есеји показатељ разноликог знања, акрибичности и ерудиције њиховог аутора.

О његовом раду у области албанологије, академик Винћенц Голети-Бафа је записао: „Ставови Каплана Буровића о албанолошким проблемима, посебно о проблемима поријекла Албанаца, треба да се најтоплије поздраве, док студије које објављује у вези са тим проблемима треба да се пропагирају, препоручују и афирмишу у читавом научном свијету“. А о доприносу Каплана Буровића књижевности, публицистици и науци, познати албаноолог, проф. др Фатмир Агалију је истакао: „Својим публицистичким, књижевним и научним стварањем Каплан Буровић је урадио радиографију албанског народа и албанских политичких партија толико објективно да би му се на сваком конкурсуг могла додијелити прва награда“.

Служећи у потпуности научној истини и бескомпромисно се борећи за њену пуну афирмацију, академик Буровић је разобличио политичко-културно-научни пројекат иза кога стоји Запад, а који се тиче фабриковања албанске историје на темељу лажи, пропаганде и историјских фалсификата. Ријеч је, прије свега, о тези да су Албанци потомци древних Илира, те према томе и аутохтони становници Балкана. Његова истраживања (као и каснија истраживања бугарске историчарке Теодоре Толеве) јасно показују да су Албанци крајем 19. и почетком 20. вијека били једини народ у Европи без свог језика, писма, књижевности и националне свијести, те да је аустроугарска дипломатија имала пресудну улогу у формирању албанске националне свијести, а да је главни савезник Аустроугарске у албанском пројекту био и остао Ватикан. За свој истраживачки рад, којим је побио фалсификате и конструкције албанске митоманске историографије, академик Буровић је добио награду Америчког института за историју. У интервјуу ревији „Печат“, о прихватљивости својих теза о поријеклу Албанаца, он је казао следеће: „Моје научне тезе, по којима Албанци нису аутохтони народ, али ни Илири, а понајмање Пелазги, прихватили су свјетски научници и институтције, али и трезвени и поштени Албанци, попут академика проф. др Екрема Чабеја, проф. Алекса Буге (првог председника Академије наука Албаније), проф. др Шабана Демираја (другог председника Академије наука Албаније), те историчара Ардијана Вехбиуа“. Указивао је на ставове европске, и релевантне албанске историографије да су Албанци на простор данашње Албаније дошли тек у 11. вијеку. Његове албанолошке тезе унесене су и у Енциклопедију коју је објавила Македонска академија наука и умјетности.

Инсистирао је и на чињеници и доказивао да је Скендербег био етнички Србин који се прије исламизације звао Ђурађ Кастриот. И о томе је говорио у поменутом интервјуу у „Печату“, истичући: „Скендербег није био арнаутски јунак. Да сте Скендербегу рекли да је Арнаут, одсекао би вам не само језик, већ и главу. Скендербег је био пре свега и изнад

свега православни хришћански јунак. Када сам доказао на основу историјских чињеница да је Скендербег био по националности Србин, Албанци су хтели да ми изваде очи. Сада је то доказао македнoски истoричар др Петар Поповски, а после њега и швајцарски научник Оливер Шмит“.

Доказивао је да је Кoсмeт неодрoживи диo Србије и колијевка српске државности и духовности. Осуђивао је албански сeцeсиoнизaм и јeднoстрaнo прoглaшeњe лажнe државe „Кoсoвo“, кaо и лицeмјeрну и нeхумaну политикy зaпaдних силa прeмa Кoсoву и Мeтoхији. Искaзивaо је oптимизaм у пoглeду пoврaткa oвe oкупирaнe српскe зeмљe у државнo-прaвни оквир Рeпубликe Србије: „Увјeрeн сaм дa ћe сe Кoсмeт вратити у oкриљe Србије, свoјoј дoмoвини, oндa кaдa мeђунaрoдни жaндaрм будe пoвукaо свoјe вoјнe трупe и бaзe. A тo ћe сe дoгoдити. И тo ускoрo. Мнoгo бржe нeгo штo мислимо. Истoријa, срeћoм, идe дaљe. A свaкoј сили дoђe крaј“.

Зa њeгoвo нeсeбичнo служeњe прaвди, нaучнoј истини и истини Бoжијoј, aкaдeмикa Бурoвићa је митрoпoлит Црнoгoрскo-примoрски г. Амфилохије 7. фебруарa 2016. гoдинe oдликoвaо златним ликoм Свeтoг Пeтрa Дрyгoг Лoвћeнскoг Тaјнoвидцa, пoдсјeтивши тoм приликoм нa Бурoвићeвo стрaдaњe у зaтвoримa кoмунистичких рeжимa Албaније и Југoслaвије, кaо и нa књижевни и нaучнoистрaживaчки oпус oвoг истaкнутoг албaнoлoгa и бaлкaнoлoгa.

Упoкoјиo сe 11. aвгустa 2022. у Жeнeви. Сaхрaњeн је нa грoбљy кoд црквe Свeтoг Никoлe у Улцињу 20. aвгустa 2022. У хрaму Свeтoг Никoлe oпијeлo нoвoпрeстaвљeнoм Дaнилу, Кaплaну Бурoвићу, служиo је Њeгoвo Висoкoпрeосвeштeнствo митрoпoлит Црнoгoрскo-примoрски г. Јoаникије кoји је у oпрoштaјнoм слoву истaкaо дa у нoвијoј истoрији нe пoстoји нeкo кo је скупљe платиo слoбoду мисли и изрaжaвaњa и жeљy дa свјeдoчи истинy oд Кaплaнa (Дaнилa) Бурoвићa.

Зa свe штo је учиниo и oстaвиo кaо видљив трaг зa сoбoм мoлитвeнo жeлимo дa aкaдeмик Кaплaн Бурoвић будe у вјeчнoј пaжњи милoстивoгa и прaвeднoг Бoгa. Нeкa му је вјeчнaјa пaмјaт.

In memoriam: Проф. др Дејан Микавица (1964–2022)

**Проф. др Горан
Васић**

Универзитет у Новом
Саду,
Филозофски факултет

Прерано преминули професор др Дејан Микавица, оставио је иза себе значајно историографско дело. У више од три деценије научног рада, објавио је више од 20 монографија (самосталних и коауторских), остављајући на тај начин видљив траг у српској историографији. Његово поље интересовања биле су теме везане за историју Срба у Хабзбуршкој монархији у највећој мери, али и историја Срба у Црној Гори. У свим овим темама професор Микавица је оригиналним и новим интерпретацијама давао замаха историографији и будућим истраживачима.

Из великог опуса професора Микавице посебно издавајемо *Сабране сјисе Светозара Милетића* (које је у три књиге приредио заједно са др Чедомиром Поповом, објављене 1999–2002), а који су незаобилазни за проучавање либералне идеје и мисли пречанских Срба. На истом трагу можемо пратити изванредну монографију о Лази Костићу *Последњи српски ђанкалист: ђолићичко-филозофска биографија Лазе Костића* (2004), која је на до тада невиђен начин, иновативно и оригинално, дала свеобухватну политичку биографију познатог српског песника. Монографија професора Микавице *Михаило Полић-Десанчић, вођа српских либерала у Аустроугарској* (2007) у истом стилу даје оригиналну и нијансирану слику српске либералне политике и један је од граничника када је у питању познавање српске пречанске историје. У изучавању историје Срба у Монархији, велики подухвати професора Микавице, оваплоћени у књигама *Српско ђишање на Угарском сабору 1690–1918.* (2011), *Српска ђолићика у Хрватској и Славонији 1538–1918.* (2015), *Српска ђолићика у Војводини 1526–1918.* (2017), *Јован Суботић и Светозар Прибићевић* (2017), *Српска ђолићичка елија у Аустроугарској монархији 1526–1918* (2018), заокружени су књигама *Српска ђолићика у Хрватској: 1538–1918.* (2017) и *Српска Војводина – од аутономије до присаједињења: 1683–1918.* (2018) које заједно дају це-

ловиту слику свих дешавања политичке, друштвене и економске повеснице Срба у монархији Хабзбурговаца.

Посебно са сетом издајамо заједничке монографије које смо писали тимски, *Историја Срба у Црној Гори 1496–1918*. (у коауторству са Ненадом Нинковићем, 2013), *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1526. до 1918*. (у коауторству са Ненадом Лемајићем и Ненадом Нинковићем, 2016), *Пречански Срби у Великом рајху 1914–1918*. (у коауторству са Ненадом Нинковићем, 2018), као примере велике сарадње, препуне подршке и разумевања, али и међусобног помагања током архивских истраживања и самог писања. Током дугих истраживачких путовања често смо проф. Микавица, проф. Нинковић и аутор овог текста, мислили и тражили нове идеје и циљеве, те пројекте који би додатно развили проучавање пречанске историје.

Професор Микавица је посебно био поносан на своја учешћа на научним конференцијама. Учествовао је на више десетина у Србији и иностранству, увек излажући на свој оригиналан и допадљив начин, а анегдоте је користио као извор нових инспирација и нових идеја, увек са подршком и отвореним умом за млађе колеге које је окупљао око себе. У том погледу генерације млађих историчара посебно могу да захвале професору на подршци и потпори, на разумевању и саветима, као и сталном и свеприсутном савету да је место и улога историчара у српском друштву од круцијалног значаја за разумевање свих процеса данашњице. Бурну и трагичну српску историју често је доживљавао емотивно, увек изнова тражећи одговоре на тешка питања, али у свом стилу, оригинално, иновативно и са пуно енергије.

Професор Дејан Микавица остаће упамћен по својим књигама, предавањима, јавним наступима, анегдотама, баш онако како је и сам то желео и често нам говорио, да вечност траје само онолико колико нас буду памтили као историчаре и предаваче. Својим књигама и радом на историографији професор Дејан Микавица обезбедио је себи место у пантеону српске историографије.

In memoriam: Милован Данојлић (1937–2022)

**Десан Булатовић
Спиридон**

Самостални истраживач,
Београд

Ако је Михиз био човек по Матијиним речима са «златним» мозгом, Мића Данојлић је за нас који смо га упознали био човек златног срца!

За себе је говорио да је пореклом Пивљанин и све да то и не знам, подсећао ме је по много чему на потомке тог Српског племена у Црној Гори: благоразуман а оштроуман, меканог хумора и ироније, препун талента да «намирише» песму свуда и у свему, и још колико тога...

Исто годиште са Браном Петровићем, Ацом Секулићем и Момом Капором, запамтио је и дружење с Миљковићем и о Бранку причао на свој начин: како су знали после целоноћне скитње доћи у Мићину собицу, ту би домаћин Данојлић испржио јаја и извукао мадрац на коме ће Бранко одспавати...

Помињао ми је и своје дружење с Давичом кога је Мића успео «преварити» и у наслов своје збирке ставити реч ПСАЛМИ (УРОЂЕНИЧКИ ПСАЛМИ) јер Давичу комунисти али Јевреју није било право да погура књигу са таквим насловом. Мића ми је још једном «причом» показао колико писање и књижевно име мало сме и значи пред режимским страхом: кад је Гојко Ђого ухапшен, Данојлић је са неколико млађих писаца прикупљао потписе за петицију подршке Ђогу, и тако се срео и са Десанком Максимовић. Кад је Десанку понудио да стави свој потпис на петицију, она му је рекла: «А, види Ђога, мангупа, није сачекао ни да се Маршал охлади, написао књигу о њему.» Мића јој је узвратио: «Тетка Десо, а колико их је Маршал охладио?» И, Десанка ту петицију није потписала!?

А, за себе песник Данојлић је волео да каже цитирајући Рембоа: «Ја сам неко други!» И био је: волео Србију и писао о њој и без адресе и на све адресе, од свих дисидената «покојне» Демократске странке једини ово поручио: «Не мрзе они Србију због Милошевића него мрзе Милошевића због Србије!», знао непоновљиво нашу беду и сиротињу духовну да укрести с поносом и стидом Шумадинца којем ће сад отац-

бина вечно мирисати у његовом завичају у Ивановцима, у мору наџака и
буздована...

СРПСКА БАШТИНА

Архива
Ђорђе Јанковић

Конавле

Извјешт(ај о културно-историјској баштини

Др Ђорђе Јанковић

Извјештај је сачињен на основу обиласка Конавала у јуну и августу ове године, у трајању од два и четири дана. То је урадила мала екипа археолога из Београда и Црне Горе, о свом трошку и средствима приватних дародаваца (45. 000. дин.), Министарства за културу (20. 000. дин.) и Министарства за науку и просвету Црне Горе (20. 000. дин.). Екипа је успела да обави посао захваљујући пуковнику Драгу Пиповићу, из команде ЈНА у Суторини.

ОСНОВНЕ ЧИЊЕНИЦЕ О ПРОШЛОСТИ КОНАВАЛА

Конавле су населили Срби, одмах по досељењу. У 11. столећу, Конавле су део Србије односно Дукље, или као жупа у саставу Травуније (Требиња)

или као посебна жупа и кнежевина. У 12. столећу су посебна јединица заједно са Жупом дубровачком, у саставу Византије.

Под Немањићима су Конавли као део Требиња у заједници са Зетом, у саставу Србије, те се посебно не помиње.

После распада немањићке Србије, Конавли су прелазили из руке у руку њихових наследника. Тада се Витаљина (заједно са Превлаком) помиње као посебна жупа.

Источни део Конавала са Витаљином, Дубровник је купио од херцега Сандаља Хранића 1419. године, а остатак 1426. године од војводе Радослава Павловића. Истовремено је почело прекрштавање, те је последњи православни свештеник поменут 1448. године. Дубровник покушава да купи и Требиње.

Херцег Стефан Вукчић Косача привремено осваја Конавле 1451-1452. године.

Током 15-17. столећа Конавле често пљачкају Турци, хајдуци, а и Конављани суседе. Често је досељавање из разних српских крајева пре свега Херцеговине.

Зависни сељаци Конавала су дигли устанак против властеле Дубровника 1799-1800. године, због експлоатације.

Између 1806-1813. године, у Конавлима се одвијао рат између Руса и Црногораца са једне стране, и Француза који су окупирали Дубровник, са друге стране.

Од 1815. године Конавли су са Дубровником доспели под аустријску власт, и од тада се први пут помињу Хрвати у бившој Дубровачкој републици.

УОЧЉИВИ СРПСКИ СПОМЕНИЦИ

Од сведочанстава о Србима, поред савремених гробаља, виде се бројни средњевековни надгробни споменици – стећци, и по нека средњевековна црква. По предањима, гробља са стећцима су „грчка“, а многе цркве су некада биле „грчке“ и „православне“. Топоним „Краљево“ код Придворја, показује да је ту био двор Немањића, на коме су у 15. столећу фрањевци подигли манастир. Град Соко је подигнут у 14. столећу, а напуштен је 1672. године.

Најстарија сачувана црква је св. Димитрија у Габрилима, подигнута у време дукљанског краља Михаила (1052-1081). То је ваљда једина таква црква на тлу бивше републике Хрватске, која није истражена. У историјским изворима се помиње неколико православних цркава: св. Ђорђе (Поповићи), св. Димитрије (Дубравка), црква у Ускопљу, под градом Соко, итд. Некада их је морало бити око 50-70. Данас је видљива св. Ана у Ловорну, а вероватно су из истог времена св. Спас у Витаљини и св. Михаило у Миханићима. У св. Ђорђу у Цавтату се у садашњој католичкој цркви на православном гробљу, види да је имала православни олтар. Нема сумње да су и све цркве око којих има стећака биле православне, или да су подигнуте на њиховим темељима.

Важно је напоменути да су две једине цркве, поменуте у нашој стручној литератури као православне (В. Ј. Ђурић), имале до 1963. године полукружне олтарске просторе на истоку. Сада их више немају. Очигледно су президане да би се сакрило да су биле православне, те је у питању намерно оштећење споменика културе, који припадају српској културној баштини.

Стећци су надгробни споменици 14-15. столећа, особени за српски динарски простор, од Колубаре до Лике, и од Скадарског језера до Пакраца. На двадесет гробаља у Конавлима су установљени стећци. Од тога 12 гробаља није било познато у стручној литератури. Конавоски стећци се не разликују од стећака Требиња. Међутим, за разлику од херцеговачких, овде су на само два гробља сачували првобитни распоред и правац запад – исток, обавезан за православне (планински део – Бротнице и Дубравка). Они са запада Конавала одговарају стећцима са запада Требиња, односно земљама Радослава Павловића. Стећци са истока Конавала и из Витаљине, одговарају оним са севера Требиња, односно земљама Херцега Стефана. Њихов распоред је важан за изучавање друштвених односа у средњовековној Србији. Понекад имају ћириличне натписе; у Конавлима је сачуван само један натпис на стећку, у Бротници, а спомињу се у Поповићима, где су сви видљиви стећци поломљени или забетонирани. На два места, код цркве Мале Госпе у Дунаве и св. Спаса у Витаљини, сада има знатно мање стећака него пре, јер су уништени.

Направљени су пописи покојника у савременим гробљима. Осим у Цавтату, на гробљима су ретки натписи старији од 1900. г. Натписи су по правилу латинични, али понекад се појави и по неко ћирилично слово. Натписи на гробовима верно одражавају етничку слику, уз напомену да има доста измењених презимена на штету Срба. Има и примера изражавања српске припадности, у Цавтату. На гробу Мата Враголова, 1907. г. између осталог пише: „... Родом и домом Цавтаћанин **а душом Србин**...” (подвучене речи више не постоје, јер су избијене). Иста породица има цркву и гробницу у Бротници. На гробљу у Цавтату је и гроб чувеног панслависте Валтазара Богишића (1834-1908). На гробу породице Зоре је једини ћирилични натпис: „Рака породице Зоре за живота подигнута године 1889“. Савремени гробови породице Зоре налазе се и у Поповићима.

ТРАДИЦИЈА И ОСЕЋАЊА СТАНОВНИШТВА

Преостало становништво Конавала се различито односило према екипи. Хапори (Капори) су причали да су родом са Косова преко Херцеговине, те да су суседни Црнчевићи род Брани Црнчевићу. Конављани још увек славе Божић са бадњаком, сеоске па и породичне славе, што су све искључиво српски обичаји, мада су сви католици. Становништво због католичке цркве и хрватских власти скрива своје српско порекло. У орману цркве св. Ивана у Водовађи, нађена је икона св. Николе, штампана у Бечу. Како се врши притисак на становништво, види се из неколико следећих примера:

1. Позив на вјеронаук (католички) у Радовчићима 1974. г: „Ако ваше дијете не иде на вјеронаук, то ће бити један минус најпре њему само-

ме, затим родитељима...“ „Родитељи који не шаљу своју дјецу на вјеро-наук излажу сами себе врло наугодним посљедицама, а дјецу сувишним оптерећењима у каснијим годинама“. А да не говоримо како родитељи постају предмет оговарања, критике и осуде.

2. Примедба на белешци из цркве у Витаљини, 1966. г: „Код Католика помен за мртве послјије упока јесте у ове дане: 37. и 40. дан, а не који други“. (Односно, мештани примењују православне обичаје).

3. Део белешке из цркве у Витаљини, 1967. г: „Ткогод умре идите сви у спровод и на свету Мису, мушки и женски све. Пустите стари обичај“. (Црква је против старих, православних обичаја.)

ЗАКЉУЧАК

Становништво Конавала је у великој већини српског и православног порекла. Ту су старином од Средњег века, док је око једне четвртине становништва насељено после 17. столећа. Аустријске власти су предузимале мере да те чињенице прикрију и измене. То су наставиле да раде и хрватске власти. Непрекидно су радиле против одржавања обичаја и традиције, те споменици културе нису ни проучавани ни штићени. Стећци су измештани и уништавани, а старе православне цркве су презиђиване тако да се не распознају.

За српску националну свест и културу, посебно у Требињу, веома је важно свестрано систематско проучавање Конавала – историјско, археолошко, историјско-уметничко, етнолошко. Треба радити управо оно што су хрватске власти избегавале – истраживати и обнављати споменике културе, и подржавати старе народне обичаје. Тако би се постепено и Конављани освестили.

Литература:

- Јован Вукмановић, *Конавли – антропогеографска и етнолошка истраживања*, САНУ, Београд, 1980.
- Радослав Грујић, *Конавли под разним господарима од 12. до 15. века*, Споменик СКА L/VI, Земун, 1926.
- Шефик Бешлагич, *Стећци, каталошко-типолошки преглед*, Сарајево, 1971.
- Јеремија Митровић, *Српство Дубровника*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.

Изворник: *Свећигора – образник за вјеру, културу и васпитање*, Митрополија Цетињска, Цетиње, година I, број 11 и 12, Божић 1992/93, стр. 57–58.

Српска племена у раном средњем веку, укључујући и Конављане

CIP – Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISSN 2337-0939 = Српска баштина
COBISS.CG-ID 32089360

ISSN 2337-0939

9 772337 093000 >